

Південний комфорт

Павло Загребельний

ПРИСЛІВНИК

Вода жахала його, а він їхав до води з радістю.

Київ того ранку не помітив нічого. Так само гримів тисячами машин, так само видзвонював дитячими голосами в своїх зачарованих сквериках, так само торохтів телефонами в міністерствах і відомствах (телефонний довідник самої лиш столичної служби побуту має сто сімдесят п'ять сторінок!), так само мружився до сонця ясным золотом Софії, Лаври і Видубичів, вривався в небо срібним мечем Захисниці-Перемоги, так само тулився до зелених довколишніх лісів, до Дніпра і до степу, який починався за Виставкою, за Теремками, за Вітою-Поштовою і аж до Чорного моря.

У своїх щоденних клопотах Київ не зауважив дрібної події, яка в житті цього великого міста не могла полишити помітного сліду, зате для Твердохліба могла стати або ж відродженням, або катастрофою.

Є люди, які думають про Київ тільки врочисто. Столичний стовбняк. Для інших це просто місце роботи і мешкання. Твердохліб належав саме до них. Хоча й не був схожий на всіх, бо народився в Києві, а відомо ж, що в Києві народжується менше, ніж приїздить туди жити, працювати й умирати. Походження тяжіє над нами так само, як судьба. Тому коли б як слід пошкребтися в Твердохлібовій душі, то десь у найпотаємніших її закутках, може, несподавано відкрилось би оте беззавітно-підсвідоме язичницьке буйство, купальські вогні, відьомські шабаші на Лисій горі, хоральні співи Бортнянського й Березовського, латинські диспути киевомогилянських спудеїв, відчаєні танці старих запорожців перед брамами Межигірського монастиря...

Чи не збирався й він одтанцювати прощання з розважливістю?

Уперше в житті взяв відпустку за власний рахунок (не взяв, а вибив, видер зубами у Савочки), уперше в житті їхав назустріч пригоді, невідомому, забороненому й гріховному, їхав у таксі, а не в автобусі або електричці. Це не була буденна поїздка. Подорож цілого життя. Від дотеперішнього до майбутнього. Мандрівка в надію. Серце здригалось од передчуття, високою обіцянкою радості лунали в душі загадкові імена древніх вод довколакиївських: Почайна, Либідь, Конча, Стугна. Десь далеко-далеко під соборними склепіннями давезних пущ, над тихими берегами ждав Твердохліба притулок, його рай обіцяний з назвою трохи незвичною і, сказати б, незграбною: "Південний комфорт".

На південь, до сонця, в трепетання й сподівання!

— "Південний комфорт" знаєте? — поспитав він таксиста, циганкуватого хлопця в м'якій шкіряній куртці.

— Не знаємо, то знайдемо! — безжурно кинув той. Твердохліб завжди прагнув уникати непорозумінь.

Імператив професії. Фахові вимоги узгодилися з характером (може, навпаки?), тоді

мовби злилися з ним, і все в Твердохліба виходило природно, спокійно, гармонійно. Чоловік без фрустрацій. І, може, саме тому, що він послідовно намагався уникати непорозумінь у всьому. Однак словосполучення "Південний комфорт" приховувало в собі саме отаке небажане непорозуміння, щось у ньому насторожувало, навіть дратувало.

— Чому така назва? — обережно поцікавився Твердохліб, коли Наталка вперше сказала йому про пансіонат. — Хіба комфорт залежить від сторін світу? І чи може бути ще й північний, для прикладу, або східний комфорт?

— У товариства є пансіонат і північніше Києва, — сказала Наталка недбало. — Зветься "Студена водиця". Тебе це задовольняє? І чи не здається тобі, що ти занадто розсудливий? Аж до нудьги.

Твердохліб не сказав би цього про себе. Нудний? Можливо. Але занадто розсудливий? Навряд. Надто тепер, коли покінчено з щонайменшими залишками поміркованості. І добропорядності. На жаль, добропорядності теж.

А може, нічого й не сталося б, коли б не професор Костриця. Безглуздя почалося, безглуздя закінчилося, а відбувати мав Твердохліб. Та чи ми знаємо, хто й коли кидає у нашу душу гірке зерно страждання і в який день проросте воно отруйним зіллям, & душа спалахне холодним, злим вогнем і зуглється, і згорнеться сірим попелом нищення?!

"Південний комфорт". Цікаво, що сказав би він два чи три роки тому, почувши таку назву?

Всі повторюють, що Київ прекрасний, а краса нікому не дає визволення, вона не випускає зі своїх обіймів, обступає, обезвладнює, зачаровує навіки.

Куди й навіщо він їде?

Твердохліб проїздив древніми вулицями й узвозами, довкола панували барви — зелена, біла, золота, — барви соборів і палаців, барви Києва; на тисячолітніх пагорбах височіли пам'ятники й монументи — давні й нові, звідусюди лунав у цьому праслов'янському граді голос вічності, цей бронзовий Герольд, що звіщає майбуття про свої часи.

(А що возвіщають слідчі?)

П'ятнадцять віків Києва. Хто тут жив? Про кого зосталася пам'ять? Полум'я часу. Марнослав'я.

А Київ не помічає навіть тих, хто в'їжджає у нього. А хто виїздить? Гай-гай!

Твердохлібу хотілося бути балакучим, як школяреві.

— Чи знає начальник київської автоінспекції, хто виїздив з Києва в дев'ятому або в сімнадцятому столітті? — спитав він у водія.

— Тоді ще не було автоінспекції, — хмикнув той.

— А може, це просто вище його освіченості — знати таке? — не відставав Твердохліб.

— Станьте королем або президентом, тоді він вас помітить, — добродушно порадив таксист.

Твердохліб їхав так: Львівська площа, Велика Житомирська, тоді площа, яка з часів Ярослава Мудрого перебудовувалася і перейменовувалася тисячу разів, далі вулиця Паризької комуни, з неї — на Жовтневої Революції площу, яка обтікає Хрещатик вервечками фонтанів і переливчастим блиском шліфованих гранітів, сам Хрещатик, що вигинається звільна, повторюючи звивини древнього ручаю, ще одна площа, на яку восени сорок третього влетів перший радянський танк гвардії старшини Шолуденка (до філармонії, яка, на щастя, ще досі якось виприсає з чіпких рук архітекторів-ламальників, і до фонтанів, яких уже немає), на площу з білим, як небесна хмара, філіалом музею Леніна, готелем "Дніпро" і загадковим зеленим мороком Володимирського узвозу (теща щоразу постогнувала, що цей узвіз звучить для неї, як "Весна священна" Стравинського. Цілування землі, акцентоване тихим акордом струнних і флажолетів, тихі сигнали валторн і труби сповіщають про жертву, яку треба віддати землі) — вниз і вниз, і ліворуч од тебе здійсмається до самого неба золотий схил Володимирської гірки з бронзовим князем нагорі, а правобіч ще крутіше б'є в небо тисячами тонн нержавіючої сталі арка Возз'єднання, внизу перемальований у веселі барви часів Сковороди Поділ і площа, яка зберегла ще свою царсько-фельд'єгерську назву, — Поштова, де в церковці ночував Кобзар, повернувшись на Україну в труні, повитій червоною китайкою. (Не зберегли тої церковці... "А багато ти назберігав?" — спитав себе Твердохліб голосом Леся Панасовича), а від Поштової, від річкового порту з білими безпалубними пароплавами — по Набережному шосе, вздовж Дніпра, за течією могутніх вод, пролітаючи запацьорені будіндустрією передмістя, вириваючись з обіймів Києва на широку волю, на простори, в золоті лісові шепоти, на лоно...

Твердохліб сам собі не вірив, що зміг одважитись на такий вчинок. Щоб упевнитися в тому, що все відбувається насправді, сказав уголос:

— На лоно природи.

Таксист не розчув або не збагнув одразу.

— Що?

— На лоно природи, — повторив Твердохліб.

— Яке лоно! Які кульбабки! — свиснув водій. — Знаками обставили всі дороги на півсотні кілометрів од Києва. Не в'їдеш в ліс, не під'їдеш до Дніпра — скрізь стирчить "цегла". В школі колись феодалізм проходили, то оце в нас таке саме. Там заводські пансіонати, там спортивні бази, там банк, там футболісти, там мотоциклісти. А на морі що робиться? Нікуди не поткнешся. Скоро всю землю розгородимо.

Твердохліб промовчав. Він за це не відповідає. І взагалі ні за що не відповідає. Скинув із себе всі обов'язки. Визволення на 26 днів. Для "Південного комфорту". Для...

Машина мчала Твердохліба далі й далі, він занурювався в глибини лісів, проникав під їхні вічні склепіння, і таємнича музика Києва тисячоголосо розлунювалася в його крові.

Розплачуючись, змовницьки підморгнув шоферові:

— Так феодалізм?

— По-моєму, феодалізм! — сказав той. — В школі ж проходили...

Біла колонада, два портики замикають її широке віяло з обох боків, за колонадою, далеко вглибині, за клумбами й широкими роз'їздами асфальту, таке саме віяло білого триповерхового довгого, вигнутого, як ковбаса, корпусу з лоджіями і теж з двома вже й геть кумедними портиками на торцях — божевільна циркумфлексія нездарного архітектора.

Циркумфлексія. Слово влізло в голову, нагадуючи якісь палацові ансамблі, чи що. Твердохліб, загалом кажучи, міг вважатися ерудитом в безлічі галузей. Трикотаж і порцеляна, скло і паркове мистецтво, вирощення хліба і годівля свиней, виробництво м'ясорубок і соління грибів, усихання апельсинів (і взагалі цитрусових) і обробка благородних металів, радіотехніка і хірургічні операції — з чим тільки не зіштовхувало його життя, і скрізь треба було знати, знати і знати.

Він утомився від знання.

А тут ця циркумфлексія. Він любив лише прямі лінії, не переносив ні зигзагів, ні викривлень, а "Південний комфорт" зустрічав його дугами, віялами, вигинами, циркумфлексією. Та хіба все це не було зображено на його путівці?

Він дістав путівку, глянув на неї, покрутив у руках. Зображення розмазане, невиразне й дрібне, а тут гнітило масштабами.

— Куди мені з цією путівкою? — спитав жінку в колись білому, а тепер невиразного кольору халаті і в такому самому покучмленому парикі на голові. Жінка виходила з парадних дверей назустріч Твердохлібові, мовби ждала його, чи що.

— Новенький? До директора! — махнула вона рукою собі поза спиною. — У нас всі до директора.

Директора можна було б записати до розряду стандартних київських директорів кінця двадцятого століття. Він був спортивний, пристойний і люб'язний. Середнього зросту, без Твердохлібової глетьякуватості, засмагле лице й шия, ретельно підстрижене сріблясто-сиве волосся, новісінький, модно скроєний сірий костюм, голуба сорочка. Щось кіноакторське плюс вдавано розумні очі.

"Сказати, йому про кіноакторство?" — подумав Твердохліб. Вирішив утриматися від висловлювань. Професійна звичка.

— Шуляк, — підводячись за столом, назвався директор.

— Твердохліб.

Знайомство відбулося, але неповне. У Шуляка на дверях висіла табличка "Директор". У Твердохліба на лобі не було написано нічого.

— Ми відмовилися од заведеного повсюди реєстрування відпочиваючих, — запрошуючи Твердохліба сісти і всідаючись вигідно й зі смаком сам, почав директор без передмов. — Реєстрація насторожує людину, принижує її, а ми не можемо допустити принижень щодо членів ДТЛ. Наш девіз — без принижень!

— А що це таке? — дозволив собі наївність Твердохліб.

— Ви про приниження?

— Та ні, про ДТЛ.

Директор глянув на Твердохліба з підозрою.

— Ви питаєте про ДТЛ? Але ж це скорочена назва нашого товариства! Аббревіатура.

— Скорочення допомагають жити,— всміхнувся Твердохліб і цим скинув камінь з директорової душі.

— Абсолютно! — відкинувся той на спинку стільця, виказуючи захват від вдалої фрази свого співрозмовника.— Абсолютна аббревіатура й абсолютно сказано. Запевняю вас: пансіонат наш абсолютний! Ви вже, мабуть, оцінили його місцерозташування?

— Помітив.

— Тепер я скажу вам абсолютно інтимно: тільки в нас кожен відпочиваючий отримує окрему кімнату з усіма вигодами, тобто люкс! Де ще таке знайдете? Колективізм корисний у трудових зусиллях. Для відпочинку ж передовсім індивідуальний спокій. І ми його даємо. Ніякий Адам не хропітиме у вас над вухом цілий місяць.

— Здається, саме за хропіння Адама вигнали з раю? — зауважив Твердохліб.— Отже, я попав до раю?

— Можете вважати. Я вам скажу ще інтимніше: ви мені подобаетесь. Абсолютно висловлюється. Це так рідко серед членів ДТЛ.

— Скорочення так і лишається для мене нерозшифроване,— признався Твердохліб, подаючи директорові свою путівку з зображенням портиків і циркумфлексії "Південного комфорту".

— Як? Ви ж самі...— директор одразу закам'янів і забронзовів, одсмикнув руки від путівки, так ніби вона була фальшива.— Ви не знаєте, що таке Добровільне Товариство Любителів?

— Уявіть собі...

— Може, ви захочете сказати, що й не член ДТЛ?

— Коли вас це так цікавить, можу сказати: справді не член і не маю ніякого відношення. Вперше чую.

— Тоді як же?

— Потрапив до вас? Путівка.

— Але як і звідки? Путівок стороннім людям у нас не... ми нікого...

Твердохлібові став перед очима таксист. Ох, посміявся б хлопець, почувши цього директора.

Директор розглядав його, мружився, вивчав, мислив.

— Так, так, так. Починаю здогадуватись. За вас клопотали.

— Навряд.

— Був дзвінок у нашу президію?

— Маю сумнів.

— По обміну?

— Не мав чого міняти.

— Тоді,— директор перекинувся до Твердохліба через стіл, притишив голос, показав пальцем на стелю: — Звідти?

— Вертикалі виключаються.

— Може, перевірка? Народний контроль? КРУ? ОБХСС?

Він не дійшов до прокуратури, і Твердохліб з легким серцем міг знову заперечливо покрутити головою.

— Тоді як же? — Шуляк ще не дозволяв собі відвертого обурення, але був недалеко від нього, загрозливо близько. Взяв путівку, глянув, недбало кинув. Папірець!

— А коли жінка? — спитав його Твердохліб.

— Ви хочете сказати: ваша дружина член ДТЛ?

— Не те. Чужа жінка, уїхала сюди. Порадила мені

— Тобто як це — чужа, порадила?

— Звичайно і просто. Як людина людині.

— Дозвольте, дозвольте. Я цього абсолютно не розумію. Абсолютно... Наше товариство... Наш "Південний комфорт" має репутацію високоморального...

— Я не маю наміру знижувати моральність вашого "Південного комфорту".

— Але ж ви сказали: чужа жінка.

— Ви допитувались — я сказав. Це трохи смішно.

— Нічого смішного. Навпаки. Абсолютно навпаки.

— Ви не зрозуміли. Це вже суто особисте. Бачте, моє життя'склалося так, що весь час я допитуюся в людей. Ну, в різних людей. А тут вийшло навпаки. Тому я... Ну, ви повинні мене зрозуміти...

— Тобто ви хотіли сказати...— Шуляк тепер не приховував своєї зверхності.— Ви хотіли мене... але, до вашого відома, в нас тут немає жодної жінки! Абсолютно жодної!

("Тоді навіщо ж я сюди прителіпався?" — подумал рея Тверд охлібові).

— Ви ж своїми... гм... може, ви хотіли сказати, що ви... гм... мало не слідчий?

Твердохліб ще не схаменувся від звістки, що його обдурено, що Наталки тут немає, що він знову став жертвою її крутійства і лукавства, її проклятої формули: "Не знаю, не знаю..."

— Навряд чи це має якесь...— промимрив він, але й цього було задосить для пронозливого директора "Південного комфорту".

— Ви слідчий і не кажете мені про це? — підводячись зі свого місця і виграючи всім безмежним спектром кіноакторських усмішок, заgrimів Шуляк.— А я з своєю недоречною... Але ж треба було одразу... Навіщо нам ця гра в ката і мишу? Я ж розумію! Я абсолютно розумію! Тепер кажіть: ви любите, щоб кімната на сонячній стороні?

— Всі ми тягнемось до сонця.

— Так я й знав. І уявіть собі: вже прикинув. Поверх?

— У вас їх тільки три.

— Я б радив другий.

— Коли радите, то не стану...

— Я сам вас проведу до вашої кімнати.

— Дякую. Навіщо ж?

— Ні, ні! І в їдальні покажу столик. Це столик мого Племінника. Місце мовби й

непоказне, під стіною, одразу біля дверей, але престижне — абсолютно! Племінника немає, але всі знають... Там завжди сидять два Фундатори і ще два вільні стільці. Один для вас...

— Ви перебільшуєте моє значення...

— Мій обов'язок. І все, що треба,— просто до мене. Без церемоній. Ніхто не повинен... Я все розумію... Ніхто... Абсолютно...

—

Так Твердохліб опинився в казенній, як у готелі, кімнаті з лоджією. Ліжко, диван, чотири стільці, письмовий стіл, якісь тумбочки, шафочки, білий фаянс умивальника, нікельовані крани душової кабінки, пісна чистота, комфорт...

Приїхав, щоб жити тут? Ні, він приїхав до Наталки. Утікав од Києва, від обов'язків, од самого себе... І що ж знайшов тут, що знайде?

Відчинив двері в лоджію, сів на лозовий стілець, міцно склепив повіки, провалився в пільму згадувань. Наталки не було. А коли буде?

Мав доволі часу.

Примхи пам'яті незбагненні. Пам'ять примхливіша за жінку. Вона не визнає законів, здорового глузду, простої доцільності, ієрархія понять їй чужа, послідовність ворожа. Іноді може видаватися, ніби пам'ять слугує нам, та це тільки омана, бо насправді ми слугуємо пам'яті, ми тільки знаряддя для її дивовижних вправ і вибриків, ми її раби й жертви.

Сміття пам'яті.

Його рідне місто. Осередки пам'яті, мов давно висхлі озера, загачені річечки, ручаї, струмки, зриті пагорби з реліктових глин, знесені будівлі, знищені цілі епохи і народжені епохи нові в кварталах, масивах, викликаних потребою і... модою. Чи ж довговічна мода? Але цей магазин поставлено, здається, навіки. По війні були й тут руїни. Тоді з'явилися риштування. Возили камінь і цеглу. Каменю така сила, ніби для єгипетських пірамід. Цілі поверхи рустиковано брилами рожевого й сірого граніту. І серед квадрів рустики скляні озера вітрин, бронзові височезні двері, пиха і розкіш на місці вчорашнього понищення, сквер з каштанами, що з'явилися за одну ніч, мармур і дзеркала за площинами вітрин. Царство різьбленого каменю, водянистий полиск дзеркал і паморочливий запах дикої волі. Магазин звався: "Хутра". Тут, у самому центрі Хрещатика, в найглибшій глибині праслов'янського града,— подих далеких лісів, тайги, тундри, Заполяр'я: білі й голубі песці, полярні лисиці, вузькоспинні делікатні соболі, чорнобурки, ніби зачаровані в просторі, зберігаючи в м'яких своїх вигинах кшталти мисливських плечей, на яких сюди принесені, тьмавий каракуль, шуби й кожухи, чорні чоловічі пальта, підбиті червоними лисицями, боярські боброві шапки з оксамитовим верхом, жіночі манто з якогось рудявого хутра, по-жіночому хтивого. Вперше тоді почув слово: норка.

Власне, Норкою звали сусідську дочку. Білотіла, рудоволоса, пухка, пампушиста. Волосся рудяве, як на отих манто. З хлопцями крутила, мов лисиця. Твердохліб не вкручувався і не закручувався. І не доріс ще та й не відзначався меткістю, якої

вимагала од своїх партнерів Норка. Врешті підхопив її якийсь морський льотчик, і вона зникла з їхнього кварталу, зникла з Києва, а тоді, мовби їй на заміну, виникли в хрещатицькому магазині рудяві м'які хутра.

Тепер можна б сказати словами Пушкіна: "Следы невиданных зверей". Не зосталося й слідів. Вивіску "Хутра" зняли, повісили нову: "Головні убори". Важкі, як сковорода, картузи, незугарні шапки з якогось штучного творива, капелюшки з синтетичної піни. Піна хімії.

Однак у Твердохлібові вперто жив спогад про те давнє відчуття, здавалося, що в мармурово-скляному просторі магазину ще й досі витає той дух дикої волі, який вразив тоді його, малого, щоразу, йдучи Хрещатиком, завертав до магазину, так ніби сподівався віднайти навіки втрачене, повернути те, що не вернеться ніколи.

Кожен вписується в своє місто по-своєму.

Вони йшли з Мальвіною Хрещатиком, але не так, як колись, без жодного сліду чулості, без любові й близькості. Паралельні люди. Перед "своїм" магазином Твердохліб уповільнив крок, розмірковуючи, як міг би завести туди Мальві ну. Станеш намовляти зайти — не захоче з упертості. Просити — які ж підстави? Вмовляти? Це було б смішно.

Він ніколи не міг навчитися так ходити вулицями, як Мальвіна. У неї в крові дрімали цілі століття київські, і Твердохліб, який не знав своєї генеалогії далі діда, почувався поруч з цією жінкою непрошеним гостем, зайдою на київських вулицях. Кияни люблять ходити по місту — це підсилює уяву. Уява в них, судячи з безнастанного вештання, належить до найбуйніших. Кияни не ходять, а тиняються. Вони мовби шукають чогось, до чогось прислухаються, чогось ждуть. Саме так уміла ходити Мальвіна. А Твердохліб те й знав, що спинався на київські гори та пагорби, видряпувався тяжко й повільно. Для нього ходіння було працею, потом, гонитвою, упертим доланням. Своєрідний альпінізм.

І ось несподіваний сентимент від спогаду про колишній магазин хутер.

— Може, зайдемо? — недбало махнув у напрямку високих бронзових дверей Твердохліб.

— Ти ж знаєш, що в мене алергія від самого вигляду цих товарів,— скривила уста Мальвіна.

Він мав би сказати: "Однаково ж ти милуєшся собою перед кожною вітриною, а там — безліч дзеркал, ото й викрасовуйся".

Сказав так, як міг сказати саме він, Твердохліб:

— Там прохолода. Перепочинеш од цієї спекоти.

— Ну, хіба що так,— першою завертаючи до магазину, мовила Мальвіна.

Все ж пішла одразу до відділу жіночих капелюшків, забувши про свою алергію. Молода жінка міряла легкий крилатий капелюшок перед великим овальним дзеркалом. Чорноволоса, як і Мальвіна. Тільки очі не ліниві, а з гострим блиском, аж Твердохліб ніби спіткнувся од того блиску. Поправляючи капелюшок, підняла тонкі смагляві руки. Легке плаття без рукавів. Непередавано ніжна шкіра під пахвами. Твердохліб цнотливо відвернувся. Злякався, сам не знаючи чого. А жінка, ніби

дратуючи його, поверталася й викручувалася перед дзеркалом, вабила, притягувала його погляд, показуючи Твердохлібові то ніжну щоку, то голе плече, то нервову спину. Мальвіна похвалила капелюшок. Спитала Твердохліба:

— Правда ж, мило?

Він нічого не чув, але покvapливо згодився: так, так. Жінка вдячно вигнулася всім тілом до Твердохліба (може, здалося?). Поруч з тілистою Мальвіною була гнучка, як стеблина. Мабуть, занадто тендітна, попросту худа. Але він чи й зауважив, яка вона. Отой гнучкий, сповнений вдячності й довіри порух у його бік (а може, в їхній з Мальвіною бік?) спантеличив Твердохліба до краю. І погляд чорних очей. Вони дивилися тільки на нього. Вперше в житті так дивилася на Твердохліба жінка. Може, здалося? А може... Відчув, яка задуха в магазині, яке густе, ніби сшієсоване, тут повітря, винувато промовив:

— Я думав, тут прохолода, а воно ще гірше, ніж надворі.

— Сім п'ятниць на тиждень,— зверхньо посміхнулася Мальвіна.— Ніколи ти не знаєш, чого тобі хочеться.

Ще раз ввічливо кивнувши молодій жінці на вдало вибраний капелюшок (завжди була взірцево ввічливою до незнайомих людей), Мальвіна пішла з магазину.

Твердохліб поплентався за нею, не наважуючись озирнутися на жінку з капелюшком. Ішов, мов каторжник з ядром коло ноги. Що я роблю? Що я роблю? Більше ж не побачу ніколи цієї жінки! Не зустріну, не знайду!

— Стривай! — ляснув себе по лобі.— Ми не дійшли до чоловічого відділу, а там, здається, каракулеві шапки. Постій тут, а я піду гляну.

— Наздоженеш,— не зупиняючись, кинула йому Мальвіна. Могла ходити й без нього. Вся в білих мереживах, мов у шумовинні піни, йшла з гордою незалежністю, і все перед нею розступалося. Коли я виходжу на вулицю, на мене задивляється весь Київ! Мала на собі задосить усього того, що звать жіночим. Жінка кричала в ній з кожної рисочки, з кожної клітини. Природний добір і добрі харчі впродовж багатьох поколінь. Ольжичі-Предславські. Раса.

Цього разу він не мав часу милуватися Мальвіною. Майже бігцем кинувся назад до магазину. Молода жінка вже йшла від каси. Побачила Твердохліба, сяйнула йому усміхом. "Як бачите, за вашою порадою купила..." Він підійшов до неї впритул, мовчки взяв з рук касовий чек, завченим рухом, як для підпису казенних паперів, дістав кулькову ручку і швидко написав номер свого службового телефону. Сказав хрипким, чужим голосом:.

— Коли ваша ласка, подзвоніть мені завтра на роботу. Завтра чи коли захочете. Я ждатиму хоч до кінця життя.

І пішов, тицьнувши чек ошелешеній жінці. Мальвіні сказав:

— Я помилився. Каракуль синтетичний. Мальвіна не запідозрила його ні в чому, бо ніколи

не давав підстав для підозр. Чоловік нудний, як великий піст. Та, власне, яке їй діло до цього чоловіка? З деякого часу він для неї байдужий і чужий. А Твердохліб, коли б

довелося пояснювати незбагнений вчинок, мабуть, уперше в житті спробував би викрутитися тим, що шукає свідків у справі з телевізорами. Хоч пояснення це прийде згодом, набагато пізніше. Як, де, коли? Суцільні прислівники, що ними переповнене наше життя.

ЗАЙМЕННИК

А все почалося з професора Костриці. Цей матеріал у Твердохліба забрали. Викликав Нечи-талюк і сказав:

— Принеси мені заяву на професора Кострицю. Коли Нечиталюк був на "ти", за цим стояв Савочка.

Це вже Твердохліб знав точно.

— Нести, власне, ще й нічого,— пояснив Твердохліб,— я щойно почав знайомитися з обставинами і...

— То й ліпше,— потер долоні Нечиталюк (швидкісне потирання долонь, як сміялися в прокуратурі),— менше буде передавати...

— Я так зрозумів, що вже не повернуся до цього? Нечиталюк продемонстрував йому ще швидкісніше

потирання долонь. Так ніби вскочив до теплої хати з великого морозу.

— Здається, ти не можеш поскаржитися на безробіття?

— Та ні. Можна б сказати, на жаль, ні.

— Отож. Давай мені все, що натрусив з Костриці, і забудь навіки.

Твердохліб міг би сказати Нечиталюку, що забути вже тепер незмога, бо ця непочата справа перевернула йому все життя.

Але не сказав нічого. Не звик ніколи говорити про своє особисте, або, як висловлювався Нечиталюк, пірнати у власні неврози. До того ж Нечиталюк не належав до людей, перед якими кортіло висповідатися. Він сам невтомно повторював: "Переді мною сповідаються тільки злочинці". Але при цьому потирав руки й підморгував, щоб показати, що й злочинців ніколи не вислуховує як слід, а так: в одне вухо впускає, в друге випускає.

— Гаразд,— сказав Твердохліб,— я підготую свої висновки.

— Та які висновки, які висновки! — злякався Нечиталюк.— Забудь — і все! Суду ясно?

Справа була неприємна й бридка. До прокуратури звернувся з заявою молодий доктор наук, оскаржуючи професора Кострище.

Чи то він потрапив до Савочки, чи й вище, значення це не мало ніякого, бо заява його однаково ж опинилася в їхньому відділі, мабуть, Савочка доручив її Нечиталюку, а той, не маючи ніякого бажання конфліктувати з світилами, потихеньку зіпхнув Твердохлібові — хай тягне.

— Старий,— потираючи руки, зітхнув Нечиталюк,— ти ж знаєш: я перед наукою раб. А ти в їхніх сферах своя людина. Витаєш, так би мовити...

Натякав на Твердохлібового тестя Ольжича— Предслав-ського, на те, що Твердохліб живе в професорській квартирі, витає у сферах...

— Ну, вітаю,— сказав Твердохліб.— Давай уже, показуй, що там.— У заяві не йшлося про науку, а про високі гідності вчених ще менше. Молодий доктор влаштував свою вагітну дружину до клініки професора Костриці, дав професорові через його асистентку досить значну суму грошей (сімсот карбованців), щоб той належно доглянув дружину. Костриця гроші нібито взяв, а дружина все ж померла.

Просто і страшно.

Твердохліб одсунув папір до Нечиталюка.

— Чи досить такої заяви, щоб розпочати справу проти чоловіка заслуженого, відомого, скажемо прямо, вельми цінного для суспільства, унікального спеціаліста? Заява — і ніяких доказів. Свідків не буде, хоч він тут і посилається на асистентку. Все безнадійне.

— Все на світі починається з заяв,— вдоволено потер руки Нечиталюк.— Ти думаєш, звідки бог довідався, що Єва з'їла яблуко з забороненого райського дерева, та ще й дала Адамові? Диявол спокусив її з'їсти, а тоді сам же й просигналізував господу богові!

— Здається, історія ця не ввійшла до підручників криміналістики? — Твердохліб ховав руки під стіл, не бажаючи брати заяву, яку сунув до нього Нечиталюк.—

Коли на те пішло, то це радше був перший роман, з якого починається вся світова романістика. Але ти ж романів не читаєш — сам хвалився.

— Не читаю, бо я — Нечиталюк! Мій предок був козаком, який проміняв перо на шаблю, атрамент на кров, слово на дії і так здобував славу і волю! Може, комусь такий предок не подобається, а мені подобається, ще й дуже! А з цією заявою... Не в ній суть.

— А в чому ж? Найславетніший спеціаліст у респуб-лиці — і на нього така маячня! Якись нездари справді беруть хабарі, зловживають своїм становищем, ганьблять високе звання, але ми заплющуємо очі, коли ж на такого чоловіка, як Костриця, одна-єдина скарга, ми вже сполошилися і вже...

— Не горячкуй, не треба. Я тебе розумію. Мальвіна твоя, здається, теж з костричанок. Перед ним справді багато хто... Але ж, старий! На професора вже були сигнали! Дрібні — тому ніхто й не звертав уваги.

— Дрібні сигнали чи дрібні люди їх писали? — насмішкувато глянув на нього Твердохліб.— А тепер написав доктор, лауреат і ще там хто він — і машина закрутилася?

— Ну, ти справді Твердохліб! Сигнали не в нас, а там,— Нечиталюк покрутив пальцем над головою, але не просто над головою, а трохи навскоси, невизначено, таємниче, значливо.— Ти мене розумієш? А наше діло яке? У нас обов'язок. Битва за справедливість.

— Тільки обов'язок і примушує мене братися за цю неприємну справу,— врешті доторкуючись до папки з заявою, сказав Твердохліб.

— Слухай,— Нечиталюк навіть не став потирати рук, нахилився до Твердохліба майже змовшщьки,— я тебе прошу: нікому не кажи, що я цю справу тобі... ну, доручив чи — не дай бог— нав'язав. Скажи, що сам випросив у мене. На такій справі, знаєш,

можна й заслуженого юриста...

Тепер Твердохліб не мав сумніву: справу доручено Не-читалюку, а він спихає на нього. А ще хвалиться козацьким походженням.

— Я-то нікому,— підводячись, сказав він,— а тільки як же ти Савочці скажеш? І що Савочка скаже тобі?

— Левові в клітку кинемо шматяру м'яса! — потираючи руки, зареготав Нечиталюк.— Програю партій з двадцять у шахи — і мені все простять. Савочка — це доброта... Наш добрячок-нутрячок... Тільки ти мене не продай...

"Та хто б же тебе купив!" — хотів сказати Твердохліб, але промовчав, забрав папку з заявою і пішов до своєї тісної кімнатки.

Не подобалася йому ця справа. Ще сподіваючись, що тут якесь непорозуміння, Твердохліб не став виписувати повістки докторові наук, а здзвонився з ним, сказав, що йому передано заяву, і спитав, де б їм краще зустрітися: у доктора на роботі, або вдома, чи в прокуратурі.

— Я хотів, щоб усе було офіційно,— сказав доктор,— тому вибираю прокуратуру.

Приїхав наступного дня до прокуратури власною "Волгою". Поставив машину під знак, що забороняв навіть зупинку, спокійнісінько замкнув дверцята і піднявся до Твердохліба в його келійку. Твердохліб бачив у вікно сіру "Волгу", бачив, як з неї виходив високий худорлявий чоловік, тепер мав його перед собою, по той бік свого кульгавого столика, дивився на його густо зарослі чорним волоссям нервові руки, на вихудле аскетичне обличчя, на зневажливо підібгані губи, пробував проникнути в думки цього чоловіка і не міг.

— Масляк,— сказав доктор.

— Твердохліб.

— Прибув точно.

— Дякую. Ваша машина? — кивнув Твердохліб на вікно.

— Моя.

— Там знак.

— Бачив.

— Заборонено зупинятися.

— Знаю. У мене дозвіл зупинятися де завгодно.

— Мабуть, і переганяти де завгодно?

— Думаю, що так.

— І переганяєте, не дотримуючись правил?

— Коли треба. Я надто зайнятий чоловік. Мій час вимірюється не звичними параметрами. Належу до людей привілейованих.

— Але на шосе всі машини залізні. Тому я противник привілеїв на шосе.

Не сказав, що він противник привілеїв взагалі, бо вони псують не тільки людей, а й суспільну мораль. Та досить і того, що сказав.

— Можу вас зрозуміти,— охоче погодився доктор.— Ви звикли дотримуватися букви закону навіть там, де закон треба пристосовувати до вимог життя.

— Пристосовувати — означає порушувати. А я не люблю, коли порушують закони.

— А я належу до тих, хто відкриває нові закони. В моїй лабораторії винаходяться такі матеріали, яких не зміг сотворити сам господь бог. Що ви на це скажете?

— Мені важко судити про те, чого я не знаю,— спокійно мовив Твердохліб.— Ваша наукова діяльність, судячи з ваших слів, спрямована передусім або й винятково на користь, ми ж стоїмо на сторожі ще й добра. На різниці між користю й добром тримається світ людей. Тільки в тваринному світі все ґрунтується на користі, поняття добра — прерогатива людини.

— Це досить оригінально,— схопився з стільця доктор і хотів побігати по кімнатці, але виявив, що з його довгоногістю тут не розженешся.— Ви так просто зіпхнули всю науку в тваринний світ. Ор-ригінально!

— З мене філософ ніякий,— зітхнув Твердохліб.— Давайте краще перейдемо до вашої справи.

— Я все написав! — усідаючись знову навпроти Твердохліба і пронизуючи його досить неприязним поглядом, вигукнув доктор.— Все написано!

— Все ж потрібні деякі уточнення.

— Наприклад?

— Ваше прізвище — Масляк чи Маслюк?

— Я ж сказав — Масляк.

— Підпис під заявою не дуже розбірливий. Тут схоже на Маслюк.

— Я надто зайнятий чоловік, щоб дбати про розбірливість підпису.

— Повинен вам сказати, що мені особисто ця справа зовсім не подобається,— порушуючи всі закони юридичної етики, втомлено промовив Твердохліб.— В цьому немає ніякої доказовості, і я маю великі сумніви, щоб Ми змогли якісь докази взагалі добути. Признаюся вам, що сам ніколи б не взявся за розслідування цього випадку, але мені звелено це робити, отож я...

— Ви покликали мене, щоб усе це повідомити?

— Просто хотів вас попередити, щоб ви не сподівалися на стопроцентний успіх?

— Я не розумію такої термінології.

Цей чоловік не знав і не чув нічого, крім голосу помсти. Сумління спало в ньому вічному сном, і Твердохлібова спроба розбудити його була просто смішною.

— Гаразд,— зітхнув Твердохліб,— тоді перейдемо до справи.

— Здається, саме для цього я прибув сюди, хоч мій час...

— " Я знаю, який цінний ваш час, але заява теж ваша.

— Ви не помиляєтесь.

— Ви пишете про гроші.

— Так.

— Ви справді... гм... давали гроші?

— Там написано.

— Що це — хабар професорові Костриці?

— Гонорар за додаткові послуги. Як колега колезі. В системі, де я працюю, існує

розгалужена шкала премій, у Костриці, на превеликий жаль, нічого такого... Тут був дуже складний випадок. Я просив професора приділити моїй дружині особливу увагу. У нас довго не було дітей. Дружині лікарі взагалі забороняли. Й ось — надія. Вона окрилила нас. Справа, на жаль, ускладнювалася тим, що в мене негативний резус. Знаєте цей резус-фактор? Понад вісімдесят процентів людей мають резус позитивний, тобто їхня кров нічим не відрізняється од мавпячої. Є така індійська мавпочка макака-резус, вона й стала еталоном. Незначний процент людей має резус негативний. Людська кров.

— Я знаю,— кивнув Твердохліб.

— У мене саме така. У вас який резус?

— Не цікавився. Не було потреби. Але, мабуть, мавпячий, бо ніколи не давав хабарів і не маю наміру давати.

— Ор-ригінально! — спробував засміятися доктор.— Резус і хабарі! У вас досить несподіваний хід думок.

— А у вас? Спершу дати Костриці гроші, як колега колезі, а тоді написати на нього до прокуратури. Теж як колега на колегу?

— Але ж моя дружина померла! Ви розумієте, що це таке — вмирає найближча людина!

— Глибоко вас співчуваю. В її смерті винен професор Костриця?

— Я не кажу цього. Був справді дуже тяжкий випадок. Може, безнадійний. Але професор Костриця іноді робить речі неможливі. Мав зробити й тут. Та не зробив. Не зумів. Не вмієш — не обіцяй. Його перехвалили, а я повірив. Дутий авторитет. Я зневажаю таких людей, їх треба ставити на місце. Сам я звик робити своє діло бездоганно. Навіть не на межі людських можливостей, а поза межами. Ви мене розумієте?

— Цілком. Та зрозумійте й мене.

— Я готовий відповідати хоч перед Організацією Об'єднаних Націй! Після того, як померла моя дружина, я готовий на все! Ні надій, ні страхів. Але я звалью цього божка, цього ідола! Первісні народи були передбачливі і робили своїх ідолів з глини, щоб мати змогу розбивати, коли ті не справджували їхніх сподівань. Ми ж захопилися тільки твердими матеріалами: бронза, мармур, граніт. Але хай би цей Костриця був навіть з космічного сплаву, я...

— Гаразд. Повернемося до наших баранів. Давайте належно все оформимо. Маємо дати підписку про те, що вас попереджено про відповідальність за неправдиві факти.

— Тільки ніяких підписок.

— Тоді — ніякої перевірки.

— Побачимо-побачимо. Я все написав у заяві і більше не маю наміру. А ваш обов'язок...

— Але ж формальності.

— Тоді будьте послідовним. Викликайте мене знову офіційною повісткою, яку згодом теж долучите до справи.

— Я хотів зберегти ваш час і ваше...

— А ви не бережіть. Не бережіть! — Масляк підвівся і подивився на Твердохліба вже відверто вороже.— Виконуйте свій обов'язок так, як його виконую я.

— Дякую за пораду,— і собі підвівся Твердохліб.— До побачення.

— До зустрічі.

Не подобалася йому ця історія, ой не подобалася!

Викликати професора Кострицю до прокуратури він не мав ні підстав, ні охоти. З неймовірними труднощами вдалося вловити професора по телефону. Вдень і вночі на дзвінки додому, на кафедру й у клініку відповідь була стандартною:

— Професор на пологах!

Костриця гудів Твердохлібові над вухом, як великий і ситий жук, заспокійливо і самозакохано.

— Чи мав би я час зустрітися з таким шановним товаришем? — гудів Костриця.— А де його взяти, отого добра, спитати вас? Яка інстанція збільшить мій бюджет часу? На мені клініка, на мені кафедра в інституті, на мені консультації по всьому Києву і по всій республіці, на мені всі найскладніші і найбезнадійніші випадки, і все криком кричить — дай йому живцем професора Кострицю! Вже мої старі очі надивилися та надивилися на горе й радощі цього світу, а треба дивитися далі, хоч ти з шапки вбийся!

— Ви б не заперечували, щоб я побував у вашій клініці? — обережно поспитав Твердохліб, прориваючись крізь професорове гудіння.

— Не знаю, чи пустять! — вдоволено зареготав Костриця.— У мене там жінки узурпували владу, стережуть клініку, як ракетну базу, а то й пильніше, бо в нас же не ракети вилітають, а нові люди! Втім, спробуйте. Я не проти. А там, може, і я коли-небудь з вами перемовлюсь. Поскаржусь абощо. Помагати прямосуддю наш обов'язок. Тільки де воно прямо, а де криво — хто ж то знає?

Він так і сказав: "прямосуддю". Обмовився чи навпаки? От би такого професора та на Нечиталюка. Та вже закрутилося так, а не інакше, і треба розплутувати самому.

З тої телефонної розмови тільки й користі, що Твердохліб зрозумів: Костриця "прямосуддю" помагати не буде, а перешкоджати може самовдоволено, авторитетно й солідно, як ото гудів у телефонну трубку.

Тому, не відкладаючи, одразу й поїхав до професорової клініки.

Там справді довелося протинятися півдня, поки нарешті прийняла його асистентка професора Костриці Лариса Василівна. Дуже вродлива молода жінка. В сліпучо-білому, до рипіння накрохмаленому халаті, в білих напрасованих штанях, у білих черевиках, тонкі ніжні руки, тонке, як з гравюри, обличчя, вся тонка й легка, як очеретина, якісь трикутні, немов у пантери, несамовиті очі, в яких клубочило щось первісне,— ця жінка приголомшувала хижою красою, щойно ти на неї глянув, завербовувала в загони своїх поклонників, прихильників, вічних рабів, а Твердохліб не мав права бути будь-чийм рабом. Щоб відігнати чари цієї жінки, він одразу виклав (і, треба сказати, доволі незграбно), з чим прийшов. Тобто виклав не до кінця, а тільки натякаючи, від чого вийшло все ще незграбіше, і Лариса Василівна, вислухавши його гмикання, тільки

зневажливо скривила різьблені губи.

— До речі, тут уже був з вашої цієї... прокуратури. Твердохлібові засмоктало під грудьми.

— Це якесь непорозуміння.

Асистентка розстрілювала його своїми трикутними очима. Не знала ні жалощів, ні співчуття.

— Ніякого непорозуміння. Він почав з того, що показав мені своє посвідчення.

Твердохліб похопився:

— Я теж мав би. Пробачте...

— Не треба,— недбало махнула прекрасною своєю рукою Лариса Василівна.— Хіба це міняє справу? Ваш попередник принаймні намагався довести, що він мужчина. Наговорив мені купу компліментів, потирив тут руки, так ніби збирався мене з'їсти, а про мету візиту сказати побоявся.

Твердохліб куснув собі губу. Нечиталюк. Його "почерк". Прийшов, поглянув, злякався і побіг до Савочки. А той звалив цю неприємну справу на нього, Твердохліба. Підставляй спину і шию. Щось йому підказувало, що тут доведеться підставляти ще й голову, але він не звик вірити передчуттям.

— Повірте мені, що коли б не ця заява,— почав Твердохліб нерішуче.

— Ви хочете сказати, що на професора прийшла анонімка, і ви...

— Заява,— уточнив Твердохліб.

— Наклеп і наклеп! — не дослухавши його до кінця, зробила вона висновок.— Звикли обкидати брудом вся і всіх. Вважаємо, що вчимо людей грамоти, насправді ж просто плодимо цілі зграї анонімників. Якби анонімок ніхто не читав, їх би не писали. Попит породжує пропозиції.

— Це не анонімка,— втомлено промовив Твердохліб і назвав прізвище Масляка.— Його дружина вмерла у вашій клініці. Це так?

— Хіба вона одна вмерла? Щодня повсюди вмирають люди. Бувають випадки, коли медицина безсила. Ви це знаєте. І всі знають. Лікарі перші приймають на себе удари смерті. І ніхто не думає, якою ціною це їм дається, як ніхто не згадує про ті випадки, де медицина рятує людей від смерті.

— Це ваш обов'язок.

— Ага, наш. Хіба тільки наш? А решта людей, вони що? Повинні вкорочувати віку одне одному, в тім числі й медикам, і таким людям, як професор Костриця?

— Йдеться про інше. Зловживання своїм службовим становищем неприпустиме будь-де і для будь-кого. Ви мене розумієте? Заявник посилається на оплачену домовленість з професором Кострицею. Оплачену, розумієте? Він посилається при цьому на свідків.

— Ще й свідки? — Різьблені губи скривилися ще зневажливіше.— Свідки чого?

— Він називає вас.

— Ах, мене? І ви прийшли сюди, щоб я свідчила проти професора Костриці?

— Я нікого не примушую. Ставлю вас до відома. Це мій обов'язок.

— Ваш обов'язок — заважати людям працювати! Псувати їм настрої, перепсовувати все життя! І яким же людям! Найціннішим.

— Мій обов'язок — знаходити істину,— тихо сказав Твердохліб.— Ви ж бачите, що я не став на шлях формальний, а прийшов просто, може, й порушуючи заведений порядок...

— І де ж ви хочете знайти істину? В людських нещастях?

— Загалом кажучи, скрізь. На жаль, і в нещастях. Достоевський казав: "В нещастях ясніє істина".

В трикутних очах хлюпнулося щось схоже на переляк.

— Ви страшний чоловік. Приходите з прокуратури й цитуєте Достоевського?..

— А кого б же я мав цитувати? Може, Торквемаду? Запевняю вас, що в працівників прокуратури далеко не такі лихі наміри, як їм дехто приписує. Це йде від незнання.

— І ви прийшли мене просвітити? Може, й професора Кострицю теж? Хотіла б побачити, що він вам відповість на ваше просвітництво!

— На жаль, мені не вдалося домовитися з ним про зустріч...

— Вам не вдалося, то я вам влаштую цю зустріч.

— Коли? — мимоволі вихопилося в Твердохліба.

— Коли-коли! А хоч зараз!

Вона відчинила двері асистентської, випустила Твердохліба в білий, стерильно чистий довжелезний коридор, тоді, випередивши його, повела за собою до одних сходів, до других, нижче й нижче, у двір клініки, тонко вигинаючись усією постаттю, ваблива й небезпечна, як змія. Назустріч їм траплялися люди в білих халатах, чоловіки й жінки, всі зупинялися, щоб пропустити Ларису Василівну і її супутника, всі вклонялися, робили це мовчки й шанобливо, і Твердохліб збагнув, що тут її влада необмежена, може, й не влада, а диктатура. Подумав, як то небезпечно давати вродливим жінкам бодай невеличку владу: вона неодмінно переросте в диктатуру, в деспотію, в чортзна-що! Ну, гаразд, це про жінок вродливих. А коли невродливі? Що сказав би йому на такі роздумування їхній залізний Савочка?

Твердохліб насилу встигав за асистенткою. Поруч з цією жінкою надто гостро відчував свою глетьякува-тість, невмілі рухи й слова, загальну свою чоловічу непривабливість і пересічність. Ну, Нечиталюк, ну, вплутав його в халепу!

Біла тонка постать вигойдувалася перед очима загрозливо і мовби аж зловісно. Маятник краси і безнадії. Як для кого. У одних надія відбирається навіки, іншим її обіцяно чи то на короткий час, а то знову ж таки довічно. Де, коли і від кого? Не має значення. І взагалі для нього нічого не має значення, крім чергової справи, яку повинен вивчити, розглянути, розплутати, довести до логічного кінця. А який тут логічний кінець? І чи є тут взагалі якась логіка?

У таких невеселих роздумах Твердохліб слідом за Ларисою Василівною спустився з третього поверху широкими, вичищеними, мов для прийому генералів, східцями і опинився в дворі під високими тополями, серед відвідувачів, більшість з яких становили, ясна річ, чоловіки, а серед них маленький хлопчик, який, мабуть, недавно

тільки навчився ходити, бо ступав маленькими ноженятами нетвердо, хоч і зухвало, і голову нахилив так, щоб бачити землю хоч краєм ока, й стежив за дорослими, хизувався перед ними своїм умінням, розважав їх у їхній стривоженості — видовище таке несподіване і зворушливе, що Твердохліб і собі зупинився й став дивитися на хлопчика.

Лариса Василівна відчула, що він не йде за нею, теж зупинилася, почекала, поки Твердохліб поволі наблизився, познушалася:

- Хіба працівники прокуратури теж люблять дітей?
  - Все може бути.
  - Невже ви багатодітний батько?
  - Чому б і ні?
  - Але, здається, ваша дружина не користувалася послугами нашої клініки?
  - Не всім же випадає таке щастя. До того ж у моєї дружини дівоче прізвище.
- Вона мовчки пішла далі.

Перейшли ще в один дворик, уже не під тополями, а під крислатими горіховими деревами, Лариса Василівна відчинила майже непомітні двері, впустила поперед себе Твердохліба, увійшла сама. За дверима був простор-ний темний хол, і тиша, самотність, схимництво. Заховався ж професор!

Відчинилися ще одні двері, а може, й не одні, тут уже "Твердохліб згубив лік, схаменувся тільки у величезному приміщенні, що нагадувало дивне поєднання житла, музею, лабораторії та храму, і в найглибших надрах цієї святині возсідав верховний її жрець, професор Костриця Левко Петрович.

Мав у собі менше від лева, ніж од ведмедя, ведмедь-кугато, волохатим клубком накосяка покотився їм назустріч, перетинаючи кабінет по діагоналі, вміло обминаючи столи, дивани, стільці, всі перепони й перешкоди,— старий, але ще міцний, енергія, мов у спіралеподібній туманності, волосся пожовкле від старості, лице в глибоких зморшках, але очі молоді й світлі, а руки рвучкі, ніби в хлопця. Котигорошко. І цей химерний кабінет. Що це? Аудиторія для занять із студентами? Музей кошовних виробів? Картинна галерея? Втечище мудреця-схимника? Домашній вівтар хранителя родових традицій? Стільці в білих чохлах і дорогі шкіряні фотелі, казенний стіл для засідань і порцелянові вазы заводу Миклашев-ського, строгі полиці з науковими фоліантами і зворушливий знімок двох старих людей — чоловіка й жінки — в українських гаптованих сорочках, під полтавським рушничком. Може, батьки професорові? Тільки чом він зодягнув їх, як для самодіяльності? Не могли ж вони жити у вісімнадцятому столітті, а їхній син — аж у двадцятому. Над батьками ікона Миколи-чудотворця в коштовному срібному окладі. Цікаво б поспитати професора, як узгоджується ікоца в робочому кабінеті з його партійністю.

Але Твердохліб, розгубившись, спитав про інше. Зачепився поглядом за портрет самого професора на протилежній стіні. Рудий Костриця на червоному тлі, все горить, палає, несамопитіє, аж диво бере, як і досі оті гарячі барви не пропекли стіну в тому місці.

— Надзвичайно цікавий портрет,— сказав Твердохліб.— Чия робота? Я не знавець.

— Глущенко,— буркнув професор, хитро мружачись на гостя.

— Хіба Глущенко писав портрети? Він же пейзажист.

— Писав і портрети. Тільки тих, кого сам хотів, або тих, хто домагався цього.

— Дивовижний портрет. Ви схожі тут на клубок вогню.

— Я схожий на вовняний м'яч! — зареготав професор.— З коров'ячої шерсті колись хлопчак в селах робили, бо інших не було. Ви, мабуть, не бачили ніколи вовняних м'ячів?

— Не бачив,— признався Твердохліб.

— І Леся теж не бачила.

Лариса Василівна бридливо скривилася.

— Не біда, не біда! — заgrimів професор.— Чого не бачили, покажемо, чого не знаєте, розкажемо. То чим можу?..

І тут Твердохліб побачив Кострицю зовсім поруч, побачив його руки, що стриміли з коротких рукавів білого халата,— короткопалі, грубі, мужицькі, чорноробські руки, побачив твердий, весь в рудих заростях палець, що цілився на нього,— і якимось мовби зіщулився, злякався, вже й не радий, що прийшов сюди так передчасно, що взагалі прийшов сюди. Хто я? — спитав себе подумки.

Перед ним був не якийсь підозрілий суб'єкт, а славетний учений, чиїм життям треба захоплюватися, а не розкопувати в ньому щось сумнівне.

— Леся, ясочко,— заворкував професор.— Кого це ти привела мені?

— Я Твердохліб. Ми говорили з вами по телефону на тому тижні,— похопився Твердохліб, щоб не дати асистентці випередити себе і наговорити чогось недобррозичливого, іншого ж нічого від неї очікувати не доводилося.

— Хлопче! — засміявся Костриця.— По телефону я говорю щодня з половиною Києва, а друга половина в цей час не може до мене додзвонитися!

— Це прокурор,— холодно кинула асистентка.

— Прокурорів ще в мене ніколи не було,— чомусь зрадів професор,— всі вже тут були, а прокурорів не було. Правда ж, Леся?

Асистентка пограла своїми трикутними очима, не віщуючи Твердохлібові нічого доброго. Вродливі жінки мали б бути добрими й лагідними, а вони злі, як тигриці, їм не досить того, що вони задарма отримали від природи,— хочуть взяти ще якомога більше від життя й від людей. Несправедливість генетична чи психократична?

— Я не прокурор, а тільки слідчий,— пояснив Твердохліб.

— Прокурорами не народжуються, їх призначають,— роздула ніздрі асистентка.— Його ще не призначили. Не заробив. Хоче на професорові Костриці заробити.

— Ну, Леся, ну, ясочко,— примирливо підкотився до неї професор,— не треба знущатися з чоловіка.

— Між іншим, він прийшов знущатися з тебе.

Вони були на "ти", і це й геть ускладнювало справу. Ох, Нечиталюк, ох, Савочка!

— За добро злом, за добро злом, так воно вже ведеться повсюди,— забурмотів

професор, прокочуючись клубком поміж Твердохлібом і Ларисою Василівною, між казенними й антикварними меблями. Може, хотів отак прокотитися й між добром і злом?

— Ага! — згадав раптом Костриця. — А чого це ми стоїмо? Лесю, ясочко, чом не запрошуєш товариша прокурора...

— Слідчий Твердохліб, — нагадав Твердохліб.

— Ось стілець, товаришу Твердохліб, а чи крісло, а чи я там знаю! Прошу, товаришу Твердохліб, прошу! Добряче у вас прізвище, тверда історія за ним, твердий спадок. Ви ж ще не сиділи в професора Костриці? Ну! Отак, отак. А ти, Лесю, отам, на своєму улюбленому...

Він всадив їх у крісла, а сам сідати не став, качався по безмежному кабінету, як Котигорошко, щось бурмотів подивовано, тоді гримів, гудів, говорив сам з собою, промовляв у простір.

— Лікарні — це що? Лікарні — це страхи, болі, страждання й пониження людської природи, одне слово — юдоль, як колись казали. Тепер у дитячих клініках усього світу ще й страшний стафілокок. А в нас стафілокока немає. У нас тільки надія і добро, надія і добро. А що — не так?

— Хіба за надію треба платити? — бовкнув Твердохліб і тої ж миті збагнув, як це вийшло незграбно й недоречно.

Але Костриця не образився.

— Платити? Люди б заплатили за надію всім золотом світу! Бо що може бути цінніше?

— Справедливість, — сказав Твердохліб, не наважуючись бодай крадькома позирнути на вродливу асистентку, яка була тут свідченням споконвічної несправедливості природи, цієї химерної майстерні буття, звідки виходять такі зовні досконалі істоти, як Лариса Василівна, і такі непоказні, прямо кажучи, трохи кумедні в своїй незграбності й затятості, як Твердохліб і, може, Костриця. Але справедливість все ж таки торжествує, бо Костриці стають професорами, Твердохліби коли не прокурорами, то хоч слідчими, а отакі красуні так і лишаються асистентками, помічницями, прислужницями. Здається, слово "справедливість" пролунало тут і своєчасно, і доречно.

Та він не врахував, з ким має справу.

— Справедливість? — зупинився біля нього професор і нахилив до Твердохліба голову, вдаючи уважного слухача. — Ага. А що це таке?

Добродушність злетіла з Костриці, як останній листок з осіннього дерева. Професор зневажив Твердохліба остаточно й безповоротно. З професорами не сперечаються — їм "внимают", перед ними "благоговеют" і вдають з себе смиренних овечок. Це Твердохліб засвоїв досить міцно, маючи багаторічний досвід нелегких взаємин зі своїм тестем професором Ольжичем-Предславським. Ольжич-Предславський вважав себе (не без потурання деякої частини громадськості) великим теоретиком міжнародного права. До практиків ставився майже байдужо, і коли не виявляв цього почуття перед Твер-

дохлібом, то хіба що завдяки тому, що той був професорським зятем, чоловіком єдиної доньки Ольжича-Предславського.

Поняття справедливості було яблуком незгоди між Твердохлібом і його тестем. Майже так, як оце з професором Кострицею. Якась містика. В отому жорсткому Кострициному: "А що це таке?" — Твердохлібові вчулося зневажливо-повчальне тестеве: "Справедливість — це термін радше емоційний, моралістичний і риторичний, ніж науково-корисний. Як концепція, справедливість викликає роздратування у багатьох законодавців і вчених, бо не кожна ситуація її вимагає". — "Зате моя робота вимагає справедливості щокроку! — вигукував Твердохліб. — Що мені до того, що вчені не вміють сформулювати цього поняття?" — "Коли видавництво "Енциклопедія Британіка", — не слухав його Ольжич-Предславський, — у своїй серії "Великі ідеї" спробувало сформулювати поняття справедливості, то йому довелося наводити понад тисячу визначень, і жодне з них не могло задовольнити науковий світ. Ніхто не сказав краще за стародавніх греків: справедливість — це стримування сили мудрістю. Але в державі мудрість, як правило, на боці сили, вони нероздільні. Тоді хто ж кого спроможен стримати?"

Для тестя Твердохліб умів знайти слова, які хоч і не доводили нічого запеклому теоретику, зате могли бодай подратувати того. Він казав спокійно: "Не знаю, як там з ученими визначеннями, а для мене справедливість — річ така реальна, що часто здається: міг би доторкнутися до неї рукою".

Але для Костриці таких слів не досить. Тому Твердохліб сказав інше:

— Для мене найбільша несправедливість, коли я живу, а хтось коло мене вмирає, хоч теж мав би жити.

— Це зворушливо! — пирхнув професор. — Коли б я був молодший, то міг би заплакати. Але пора плачів для мене вже минула — не наздоженеш ніякими кіньми вороними. Тому я скажу: влада над життям і смертю і в лікаря, і в судді. В лікаря по праву небесному, а в судді? Ми рятуємо людей, а ви їх переслідуйте, не даєте спокійно перейти своє земне коло. І це — справедливість?

— Ми шукаємо істину, — спокійно подивився на Кострицю Твердохліб. Професор аж підстрибнув од тих слів.

— Яка скромність! — загукав він, покотившись по кабінету. — Яка бенедиктинська скромність! Вони шукають істину! А хто її не шукає? Може, не шукають її мудреці, державні діячі, вчені, письменники, закохані?

— Згода, — кивнув Твердохліб. — Шукають. А в суддів це професія, покликання і найвище призначення. Ми стоїмо і на боці держави, і на боці окремої особи, отже, на боці істини, яка є законом. Істина для нас є закон, а закон — істина.

— Чорти його бери, у вас надзвичайно високі повноваження, — пробурмотів професор, — ви державна еліта, ви судова інтелігенція, прямосуддя, а мене й інтелігентом не назвеш, бо хто я? Акушер, коновал, чорнороб!

Твердохліб подумав: а я хто? Вдома йому кололи очі, що він не інтелігент, тепер докоряють, що не чорнороб. То хто ж він?

Співчуття не мав ніде, тут теж не сподівався його мати, бо й від кого? Від цього волохатого Котигорошка чи від красуні з трикутними очима? Марна справа.

— Повноваження не винагорода і не привілей,— спокійно і вперто, як завжди, коли натрапляв на опір і нерозуміння, сказав Твердохліб.— Тут мені з вами ніколи не порівнятися.

— Дозвольте поцікавитися — чому? — прискалив око професор.

— Я для суспільства непомітна особа, вам же воно заплатило шаную, званням, матеріальним достатком, славою.

— А чом би не сказати так: я заплатив суспільству! — вигукнув Костриця.— Заплатив своїм походженням, родом, чорною роботою, нелюдським терпінням, здібностями і стражданнями незмірними, нелюдськими. Бо саме я став добровільно, шановний товаришу, добровільно на сторожі життя і смерті і радість життя віддаю людям, а смерть і страждання перебираю на себе, на свою стару душу, на своє змучене серце, в якому все це відкладається тяжкими зарубками. Чи це можна оплатити? Я професор? Та й математик, який ціле життя витає в захмарностях абстракцій,— професор і матеріалознавець Масляк, який має справу тільки з мертвою матерією,— професор, їм навіть платять більше, бо в них державні замовлення, в них те і те, премії, прогресивки, надбавки. А хто ж заплатить мені за душу, яку ранять щодня, і чим заплатять? Ось прислали вчора конверт. За три консультації по п'ять карбованців, усього — п'ятнадцять. А за кожною консультацією десятиліття мого досвіду, все моє життя, найголовніше ж — життя хворого. І така ціна? Капіталісти та й ті здогадалися, що лікарям ніякі гроші не відшкодують того, що вони втрачають щомиті.

Твердохлібові свербів язик, щоб нагадати Костриці, що в тому капіталізмі він навряд чи став би професором, що там, власне, самі гроші, а тут для тебе вся земля велика. Однак вчасно схаменувся. Сказав інше:

— Тоді треба прийняти закон про особливу оплату лікарської праці. Я ж оберігаю закон існуючий. Ми маємо скаргу. У вашій клініці вмерла дружина доктора наук Масляка.

— Смерть не вибирає,— ставши за свій стіл, схилив голову Костриця, і Твердохліб побачив, який він старий, і зрозумів, що гидка підозра щодо особливих взаємин між Кострицею та асистенткою, підозра, яка холодною гадюкою пробувала вгніздитися йому під серцем, повинна бути розчавлена нещадно і відкинута геть ще нещадніше.— Лікар — перший винуватець смерті, він і перша її жертва серед живих. Хто вже мене тільки не перевіряв! Якби ми всіх перевіряльників примусили трудитися продуктивно, то було б набагато краще. А так пустять вони нас з торбами. Хоча кому ж я це кажу?

— Хоч як це прикро, але я теж перевіряю. Попередня перевірка,— пояснив Твердохліб спокійно. Досі він мав справу з директорами, керуючими, головами й начальниками — все ситуаційні породження, з'являються і зникають, як хмари в небі. А професор — це поступове сходження на невидиму вершину, на якій він зостається довічно. Професор медицини — це не просто вершина, а вершина добра. Якби розкласти всі посади так, щоб кожен, хто їх займає, міг сказати, чим саме і скільки на

цій посаді можна зробити добра і скільки накоїти зла.

— Звичайно, я не медик,— зітхнув Твердохліб.— Ви можете посміятися досхочу, але обіцяю вам, що засяду за медицину і виявлю максимум об'єктивності. А тепер дозвольте мені піти.

— Ідіть,— трохи подивовано глянув Костриця на дивного представника "прямосуддя".

Твердохліб вийшов, і двері за ним зітхнули.

Надворі під горіховими деревами на нього налетів одягнений у пістряву імпорتنу куртку чоловік. Налетів, мало не вдарився з Твердохлібом груди в груди, вхопив його за руку, здавлено вигукнув:

— Це ви?

Чоловік був пошарпаний, знищений, неголений. І ще безглузда куртка! Дивився на Твердохліба очима великомученика, повними сліз, і ті слъози щомиті загрожували пролитися такими нестримними потоками, що затопили б увесь спокій і благополуччя світу.

— Заспокойтеся,— тихо сказав Твердохліб.

— Слухайте,— гарячково зашепотів чоловік.— Як же це? Хіба це може бути? В усіх книжках написано: любов не вмирає. А вона вмирає, і ніхто нічого не спроможен. І світ не перевертається! І... хіба ж так можна? Ну! Я вже все пробував. Напивався. Трощив посуд. Товк шибки. Головою бився об стіну. Став у метро і кричав: "Люди! Поможіть!" Не ходив на роботу і ходив на роботу. А вона вмирає. І мені кажуть: вмре, тільки їй не кажіть. Хіба що, мовляв, до професора Костриці. Я туди, я сюди, ставав на коліна — не беруть! І до вас не пускають. Там у вас помічниця — як стіна! Тигриця, а не жінка.

— На жаль, я не професор Костриця,— урвав його мову Твердохліб, хоч як не хотілося розчаровувати нещасного.

— Так як же? — не повірив той.— Мені ж сказали, що професор саме тут. Нікого сюди не пускають і не кажуть нікому, та я...

— Він справді тут, я щойно від нього. Підіть і попросіть. По-моєму, він добрий чоловік.

— Добрий? Ну! Я теж так думаю. То ви радите? Піти мені?

— Ідіть. Я вірю.

Чоловік стрибнув до дверей, а Твердохліб дивився на нього і думав: як його, такого безладного і безпорадного, могла любити жінка? Але одразу й відігнав од себе цю думку. Всі люди народжуються для любові, всі мають на неї право, і ще їй не знати, кому буде відміряно більше цього священного дару — романтичному герою чи простому, непомітному чоловікові. А може, саме в нього душа, як діамант, чиста й прекрасна? Душу неносять, як плакат на демонстраціях. Таємниця ж душі недоступна навіть понадприродному пізнанню.

— Стривайте! — несподівано для самого себе гукнув чоловікові Твердохліб.— Давайте я спробую замовити за вас слівце професорові. Може, вдвох нам легше буде його вмовити.

Вони і ввійшли до професорового кабінету саме вдвох, не один за одним, а разом, насилу потовпились у дверях, і Твердохліб, щоб не полишити ні для Костриці, ні для Лариси Василівни часу на здивування або обурення, став просити за свого випадкового знайомого.

— Ви вже стали адвокатом? — здивувався професор.— Лесю, ти чуєш?

— Ми нічим не можемо тут допомогти,— сухо кинула асистентка.— Товариш уже був у мене, але — нічим...

Твердохліб відступився, щоб дати змогу чоловікові самому просити професора. Але чоловік тільки переводив погляд з Костриці на асистентку, навіщось підносив до горла руки, ворухив напружено пальцями і мовчав.

— Може, все-таки спробуємо? — пробурмотів ні до кого професор. Лариса Василівна не встигла йому відповісти, бо чоловік так само мовчки метнувся за двері і щез, ніби його тут і не було, аж Твердохлібові закортіло озирнутися, щоб переконатись, що все це йому не сниться. Безглузде становище.

— Раз я вже вернувся, за що прошу мені пробачити,— сказав він,— то чи не міг би я подивитися на історію хвороби дружини Масляка?

— Ви можете навіть відкрити тут стрілянину! — зло кинула асистентка, тепер не приховуючи своєї ненависті до слідчого. Як в опереті: "Я тот, которого не любят". Але хто ж дуже любить слідчих?

— Я стріляв тільки тоді, як служив у армії,— примирливо мовив Твердохліб.— У слідчого прокуратури немає зброї.

— Що ж вас захищає од убивць?

— Закон.

— Ти вже, Лесю, не сердься, а покажи там товаришеві,— втомлено сів край столу Костриця.— У нього теж воно... Наше діло пускати людей на світ, а вже що з ними зроблять — хто ж те знає... Покажи там, що в нас є...

Знов Твердохліб ішов через один двір і через другий слідом за хиткою і хисткою постаттю, в реєстраторській на першій поверсі Лариса Василівна подала йому тоненьку папочку, не запросила сідати, стояла сама, вичікувально колола його своїми трикутними очима.

— Може, я десь примощуся,— промимрив Твердохліб,— щоб вас не затримувати...

— А ви й так не затримуєте. Дивіться.

Він розгорнув папочку й здригнувся. Дивитися й не було на що. Один-єдиний аркушик. Прізвище, вік, стать, діагноз, три рядки про вжиті заходи, підпис чергового лікаря — і все. Людське життя.

— Як же це? — нічого не міг збагнути Твердохліб.— Тут нічого... Прибула о третій ночі, а вже за півгодини... Нічого не розумію...

— "Швидка допомога" привезла вмираючу о третій ночі. З ОХМАДИТу. Масляк домігся, щоб перевезли дружину сюди. Ті не мали права, але... Ніхто вже не міг нічим допомогти. Вся медицина світу безсила...

— Професора Кострицю не викликали?

— Ні.

— Чому?

— Чому-чому! Тому що він у цей час їхав з конгресу в Москві поїздом № 1, у вагоні № 2. Вас це задовольняє?

— Тоді як же?

— А ось так. А ви ходите і морочите голову!

— Даруйте. Мені треба обдумати все це.

— Обдумуйте! Скільки завгодно! Хоч до двохтисячного року!

Вона висмикнула папочку з його рук і подала реєстраторці. На Твердохліба більше не дивилася.

Він мовчки вклонився і пішов. Таким розгубленим ще не був ніколи.

Уперше за всі роки їхнього спільного життя Твердохліб вирішив порадитися з Мальвіною. Все ж таки його дружина — фахівець. Не мав звички переповідати Мальвіні свої службові клопоти, вона також ніколи не цікавилася. Життя йшло паралельно, як у біографіях Плутарха.

Коли ввечері, плутаючись у недомовках, Твердохліб заговорив про справу Костриці, Мальвіна попервах нічого не збагнула.

— Ти про кого? Невже про самого професора Кострицю? — округливши й так великі очі, поспитала вона.

— Хіба неясно? — спробував усміхнутися Твердохліб, поволі починаючи розуміти всю недоречність свого звертання до дружини.

— Ти знаєш, хто ти такий?

— Ну?

— Ненормальний — ось хто! Ні, ви тільки погляньте на цього борця за справедливість! І з таким чоловіком я жила стільки років! Мамо! Ти чуєш, мамо?

З найглибших надр велетенської професорської квартири, лагідно мружачись, усміхаючись ангельською своєю усмішкою, з'явилася Твердохлібова теща Мальвіна Вітольдівна, колишня балерина, а тепер просто дружина Ольжича-Предславського і мати оцієї роз'юшеної молодой жінки, такої не схожой на неї ні тілом, ні душею (хоч і носила те саме ім'я). Мальвіна Вітольдівна покліпала очима, безпорадно розвела руками.

— Ну, Теодор? Ну, що ви тут?

— Ах, не називай ти його цим безглуздим ім'ям! — вигукнула Мальвіна. — Який з нього Теодор? Він просто вульгарний Хведя, який може накинутися на пристойного чоловіка, на такого чоловіка, боже, на якого тільки чоловіка!

— Мальвіно! — докірливо зітхнула теща. — Ти забула, що твій рідний батько має відношення до цього... як його?.. до правосуддя... Ти мала б вибирати вислови...

— Яке мені діло, до чого має відношення мій батько? А от твій зять — він хоче віддати під суд самого професора Кострицю! Ти про таке чула колись? Могла б ти уявити, щоб хтось заніс руку на професора Кострицю?

— Кострицю? — Мальвіна Вітольдівна ніяк не могла згадати, де чула це прізвище.

Щиро кажучи, її цікавила тільки музика і все, що з нею пов'язане, але, здається, там ніколи не зустрічалося таке прізвище.

— Може, Караян? — несміливо спитала вона дочку.

— Та який Караян! Забудь хоч на хвилину про своїх музикантів! Костриця. Славетний гінеколог. Той, хто жде Героя. Про нього вже робить фільм Столяренко, а Столяренко робить фільми тільки про тих, кого не зупинить ніяка сила. А ось твій зять захотів зупинити.

— Я ніяк не можу пригадати,— може, щоб якось зла-гіднити натиск Мальвіни, всміхнулася теща,— ніяк...

— А Кірстейна 1 ти пам'ятаєш? Ти ніколи нічого не хотіла знати, окрім свого балету та своєї опери. А доля рідної дочки... Сто разів казала я тобі, що професор Костриця згодився бути науковим керівником моєї дисертації, а тепер твій зять і ти з ним...

Про дисертацію Твердохліб чув. Власне, й не про саму дисертацію, а про бажання Мальвіни стати кандидатом наук. Хтось їй вибрав уже тему. З не зовсім пристойною назвою. Про жіночі хвороби. Може, саме Костриця і порадив? А він, як останній телепень, нічого не знав. Але, зрештою, яке це має відношення до правосуддя?

Так подумавши, він і вголос висловив свій подив, але не знайшов у дружини ні розуміння, ні співчуття — навпаки, її обурення досягло тепер, сказати б, критичних меж.

— Коли те, що я тобі сказала, не має відношення до твого так званого правосуддя,— закричала Мальві-на,— то й ти не маєш однині аж ніякісінького відношення ні до мене, ні до всіх нас, і взагалі...

— Мальвіно,— спробувала подіяти на дочку Мальві-на Вітольдівна,— хіба так можна? Треба бути толерантною...

— Толерантною! Хай забирається з нашої квартири на свою Куренівку — ото йому вся толерантність! Я піду до нього на роботу і спитаю.

— Не смій! — забувши про свою вперту стриманість, зойкнув Твердохліб.

— А, боїшся? А от і піду. Виберу час і зведу тебе з твоїм начальством, з усіма зведу. Чи це вони тебе насилають на людей, чи ти сам... Тільки подумати: на професора Кострицю з брудними підозрами.

— Не смій такі слова! Твердохліб ладен був кинутися на неї.

— А от і брудні! Всі ваші підозри брудні. Хіба можуть бути чистими підозри? Брудні, брудні, брудні!

Знайшовши слово, вона повторювала його з якимсь незбагненим залассям, готова танцювати з ним, як з барабаном.

* Кірстейн — відомий американський балетний критик.

Теща кидала на Твердохліба благальні погляди: йди, втікай, не дратуй її. Він мовчки знизав плечима і почалапкав до своєї, віднині вже не подружньої, а холостяцької кімнати. Сів біля вікна, підпер щоку і спробував задуматися. Нічого не виходило. Голова була порожня, аж гуділа.

Як він жив усі ці роки, чому жив з цією жінкою (сказати правду, досить

привабливою), яка, власне, завжди була для нього далекою і чужою, тільки не казала про це через свою цілковиту байдужість або ж тому, що він ніколи її не зачіпав, а ось раз зачепив — і все злетіло з неї, оголилася душа, холодна, жорстока, ненавислива.

Познайомилися вони на дні народження в слідчого з кавказьким прізвиськом. (Безглузде словосполучення: "на дні народження". День і дно. Дно дня чи день дна? І чи буває дно народження?) Син якогось професора мав добрячу квартиру, грузинські вина й екзотичні страви до столу. В нього завжди товклося безліч люду, Нечиталюк затагнув туди й Твердохліба. Твердохліб довго не одружувався, а цього Нечиталюк не міг нікому простити. Сам він одружився дуже рано, тепер закохувався в кожную вродливу жінку, яку бачив, але гірко зітхав, коли від нього вимагали того, чого вже не міг дати.

— Ці жінки всі подурили! — скаржився він.— Як поцілунок, так і до загсу! Примітивізм мислення!

Твердохліб довго не йшов з Нечиталюком, коли ж опинився серед незнайомих людей, то пошкодував, що дав себе намовити. Хотів непомітно зникнути, але Нечиталюк упіймав його на порозі, заслинив вухо.

— Старий, я тебе познайомлю. Чудо природи! Розумна, сексуальна і чия б, ти думав, дочка? Самого Ольжича-Предславського! Шукає вільного чоловіка, а хто тепер вільний? Усі раби, всі жертви, всі закабалилися! Один ти! Давай, вище голову, ну!

Попхав його до чорнявої окатої молоді жінки, познайомив, наторохтів обом повні вуха й повні голови і полишив самих.

Твердохліб не знав, що цій Мальвіні треба казати, як стояти, як дивитися на неї. Вона виручила його, сказавши:

— Діти великих людей завжди нещасні!

— Я теж,— бовкнув Твердохліб.

За тиждень Мальвіна познайомила Твердохліба з батьками. Він розповів про куренівську трагедію, про своє життя. Мальвіна не розповідала нічого. А він боявся спитати, хоч і був слідчий. Лише згодом, коли вже одружились, Твердохліб довідався од тещі, що в Мальвіні був чоловік, теж лікар, що вони жили в якійсь азійській країні, яка починається на літеру "І", що клімат там жахливий, а той лікар виявився ще жахливіший. Більше про те не було мови. Паралельне існування.

Було в їхньому одруженні щось поверхове, необов'язкове, суєтне, чи що? Йому набридла самотність, а їй треба було за когось зачепитися. Як п'яному за пліт. Тому й паралельне існування.

От якби край, ножем до горла, кінець світу, коли не разом,— ото любов, ото справді. А так — безлад, байдужість, рутинна й безсердечність, що може закінчитися будь-якою немилістю. Разом спали і у вільний час ходили в театри, в кіно, в магазини й просто блукали вулицями.

В Мальвіні приваблював демократизм. Жінки не люблять давати свободи чоловікам. Відплата за віки власного пригнічення. Мальвіна не належала до жінок-власниць. Не знала ревнощів, не влаштовувала сцен і допитів. Щоправда, мабуть, не дозволила б

допитувати й себе, але Твердохліб ніколи не пробував. Жили безладно, нецікаво, пісно, але мирно.

Тепер от розсварився з Мальвіною, може, й назавжди, зламалося його життя. Жалюгідний стан душі.

Сидів біля вікна, знав, що сьогодні не засне, пробував думати — і не міг. Смерть тієї незнайомої жінки стояла перед ним і затуляла весь світ. Хто здатен відродити її душу, які сили можуть відшкодувати втрачене безповоротно, навіки? І що поряд з цією втратою ті незначні втрати, з якими боровся він усе своє життя? Хтось сказав: ми можемо знищити світ, а оживити дощового черв'яка не здатні.

Як химерно і трагічно все сплелось: смерть цієї жінки, професор Костриця, заява Масляка, Нечиталюкове крутіство, сварка з Мальвіною. Юристи допомагають людям жити в державі, підказують їм, як і навіщо жити і якими способами зберегти гідність. А хто допоможе і підкаже йому? Ця клята заява! Коли б не йшлося про хабар, він нізащо... Але справи про хабарі в них вважалися найважливішими. Він не міг відмовитися, хоч і відчував, що там не все чисто. Так і сталося. Цілковите безглуздя. До клініки Костриці привозять смертельно хвору жінку. Вона вмирає за півгодини. Костриця в цей час їде в поїзді під Брянськом. Питається: як міг він комусь обіцяти, та ще й брати гроші, та ще з кого! Обмова і наклеп — от і все. Припустимо, Масляк скаже: ми домовилися до того. Тоді чому ж не поклав дружину до клініки Костриці одразу? Обмова і наклеп! Ну, гаразд. Але ж є заява Масляка. Навіщо він її написав? З безладних Мальвіниних криків

Твердохліб дещо вловив. Наприклад: Костриця жде Героя. Може, й Масляк хотів Героя, а можуть дати тільки одному? Інтелектуали — найжадібніші до звань, нагород і винагород. До цього спонукає страшна самотність їхнього покликання. Все це мовби компенсація за постійне (можна б сказати: нелюдське!) мозкове напруження. Хто висуває на Героїв? Як про це довідатися і де? Слідчий повинен знати все. А от механізму найвищих відзначень Твердохліб не знав. Не мав власного досвіду, бо орденів ще не одержував та й навряд чи одержить.

Тої ночі він не заснув. Тинявся по кімнаті, пробував читати, але не міг зосередитись. У шафах були самі класики, а на класиків цього разу не стачало сили. Десять під ранок потрапив йому до рук томик Гоголя з брокгаузівського видання. Статті, яких давно вже не видають і ще давніше перестали читати. Розгорнув навмання. Стаття звалася: "Что такое губернаторша". Поради дружині калужського губернатора Смирновій: "Надобно вам знать (если вы этого еще не знаете), что самая безопасная взятка, которая ускользает от всякого преследования, есть та, которую чиновник берет с чиновника по команде сверху вниз; это идет иногда бесконечной лестницей. Эта купля и продажа может производиться перед глазами и в то же время никем не быть замечена. Храни вас бог даже и преследовать".

Він гортав далі: "Приставитъ нового чиновника для того, чтобы ограничить прежнего в его воровстве, значит сделать двух воров вместо одного. Система ограничения — самая мелочная система. Человека нельзя ограничить человеком. На следующий год окажется надобность ограничить и того, который приставлен для

ограничений, и тогда ограниченьям не будет конца".

Гоголь писав ці гіркі слова, маючи стільки літ, як нині мав їх він, Твердохліб. Тільки Гоголь був геній, а він — лише чоловік для отих "ограничений". Яка марнота!

Страшна ніч, у яку все валилося, трошилось, гинуло, ніч, що нагадувала йому найжахливіше весняне порання на Куренівці. (Не хотів згадувати — згадувалося само). Та ніч не принесла Твердохлібові нічого, окрім розпачливого відкриття: його слухняність використано підступно й недостойно, Костриця — жертва наклепу, а він сам — жертва дурного жарту, Нечиталюкової підступності або ще чогось нерозгаданого.

Мабуть, даремно у їхньому відділі, де всі мали прізвиська, його звали Глевтячком. Недопечений, сирий продукт таємничого творіння. Почуття гідності демонстрував рідко, почуття гумору мав заховане так. далеко, що й сам його не помічав. Чи можна все на світі замінити працьовитістю й запопадливістю? Принаймні такої нещасної безсонної ночі охоче віриш у таку можливість. До того ж у цій квартирі від безсоння і розпачу могли порятувати книжки. Книжками напхані були всі кімнати, передпокій, коридори, навіть кухня, де збиралося все про страви, дім, сад, одяг, моди, примхи, дивацтва. Загалом кажучи, людям лишалося тут мало місця для нормального життя, книжки вели хоч і мовчазний, але впертий наступ на них, захоплюючи нові й нові ділянки величезної квартири, пожираючи жадібно кисень, пригнічуючи своєю тяжкою мудрістю, багатомовністю, просто — незліченністю. Але в хвилини душевної незлагоди книжки приходили на поміч, мов добросерді люди. Не конче треба було навіть читати ту чи іншу книжку, досить потримати в руці, переставити на інше місце — і вже ніби ставало легше на душі, ти відганяв од себе набридливу думку, довкола якої вперто кружляв перед тим, як п'яний корабель або однокрила муха.

Деся перед світом двері нечутно відхилилися, і до кімнати всунувся Тещин Брат. Високий старий чоловік, з пожовклим тьмавим волоссям і Цікірою сухою, бугристою, мов у рептилій. Жив тут давно. Не спав ночами. Тинявся з кутка в куток квартири. Коли знаходив співрозмовника, мучив безконечними згадуваннями свого минулого. "Это было со мною и со страной". Студентом був ще до нашої ери. Ганяв яхти на Матвіївській затоці. Закохувався. Потрясав. Воював. Досить доблесно. Займав посади. Іноді значні. Тепер — нічого. Одна дружина вмерла. Друга вигнала з квартири. Перпенс — тобто персональний пенсіонер. А Ольжич-Предславський, його одноліток, досі розвиває міжнародне право і не втомлюється. Ольжичі-Предславські! Ха! А ми Орлови-Соколови (прізвище Тещин Брат мав Сорока).

— Що, Твердохліб,— хрипким, як у старого пірата, голосом співчутливо спитав Тещин Брат,— попав у диявольську орбіту? Виходь з неї по спіралі. Вигвинчуйся. Як каже Ольжич-Предславський: "Емоційні стреси в сім'ї значимі остільки, оскільки вони женуть чоловіка з дому і штовхають його на контакти з делінквентами". Отож остерігайся, щоб не опинитися в обіймах у делінквентів.

— Делінквентів я не боюся,— пробуваючи підхопити жартівливий тон Тещиноного Брата, сказав Твердохліб,— делінквекти — це моя професія. А сьогодні я, мабуть,

просто втомлений і роздратований.

— Сьогодні чи вчора?

Твердохліб не зрозумів. Але й перепитати не мав сили. Тільки поглянув запитально на Тещиноного Брата.

— Роздратований вчора чи сьогодні? — переінакшив той свої слова.

— Хіба це має значення?

— Я кажу: вже сьогодні. Треба спати, а не спати ще трудніше. Спіраль і орбіта.

— А-а. Ну, так.

— Ти близько до душі не бери. Жінок багато, а душа одна. Жінки, може, й заміж виходять, щоб сваритися на законних підставах. Жінки випробовують чоловіче терпіння так само, як війни. Отож, як каже мій високовчений свояк, треба мати сильне его і добре розвинене супер-его. Вже не лягатимеш?

— Коли? Піду на роботу.

— Достроково? Хочеш дослужитися до генерального прокурора?

— Може, й хочу.

— Правильно. Як каже Ольжич-Предславський: "Головне, щоб чоловік не став овочем, себто городиною". Ти тільки не подумай, ніби я заздрю твоєму тестеві.

— Я не думаю,— заспокоїв його Твердохліб.

— Кожен щасливий по-своєму і нещасливий теж по-своєму. Та тільки не треба метушитися. Ось ти не метушишся — і я хвалю. Тягнеш лямку — і тягни.

— Я й тягну. А що?

— Та нічого. А Ольжич-Предславський знов за океаном. Усе літає. Ну, почовгаю. Даруй за вторгнення. Племінниці хвоста прикручу. Хвіст у неї — аби крутив!

— Не треба. Винен я.

— Однаково прикручу! — вже виходячи, пообіцяв Тещин Брат.

Твердохліб зітхнув полегшено. Ховав од старого насмішника книжку, з якою той застав його. Не Гоголя — за Гоголя не страшно. У Твердохліба в руках, коли ввійшов Тещин Брат, була книжечка поезій. Тицьнув її під себе, сидів, як на жарині, потерпав страшенно. В тому суворому світі, в якому він жив, було не до поезії. А Твердохлібові іноді хотілося почитати вірші. Читав і соромився. Кому про це розкажеш? А втім, хіба він не заслуговував на виправдання? Втомлювався од слів, які чув на допитах, слів неширих, плутаних, безладних. Втомлювався, дратувався і щодалі переконувався, що все залежить і не від самих слів, навіть не від їхнього значення, а найперше — від їхньої розстановки, від комбінацій і сполучень. Самі по собі слова — звичайні знаки пам'яті. Але, зіставлені відповідно, вишикувані в якихось кон-стеляціях, можуть стати точними і безпощадними, як у законах, грандіозними і натхненними, як у поетів. У Бодлера: "И всюду тайною раздавлен человек".

А яка в нього тайна, яка тайна? Безглузда справа, в яку втягнув хитрий Нечиталюк.

Щойно зашумів по вулиці тролейбус, Твердохліб покрадьки пробрався до ванни, поголився (робив це безшумно, бо не вживав електробритви, надаючи перевагу нержавіючим лезам), поволі вдягнувся (все стандартне, магазинне, хоч і не завжди, на

жаль, вітчизняне), хотів нечутно вислизнути й з квартири, але в передпокої нашттовхнувся на тещу. Мальвіна Вітольдівна мовби й не спала. По ній ніколи нічого не помітиш. Струнка постать у довгому, вузькому халаті, свіже прекрасне лице, доброта, розум і вічна стурбованість за когось. Довга сигарета диміла в тонких пальцях. Вишукані руки і покалічені, як у всіх старих балерин, пальці.

— Теодор, ви ж не снідали!

— Дякую. Перехоплю щось на роботі.

— Ви не беріть до серця. Хоч це тяжко. Я вам співчую.

Твердохліб нахилився, поцілував їй руку.

— Я поїду.

— їдьте, їдьте.

Ліфтом він не користувався й нагору, а вниз — і поготів. Третій поверх, хоч і високий,— не біда. Зійшов поволі, спокійно дочекався тролейбуса, але пропустив машину: надто повна. Сів у наступний тролейбус, дивився, як за вікном летять дерева, будинки, тротуари, летить Київ, вранішнє небо над ним, летить, мабуть, і те, чого ніколи не бачимо і не усвідомлюємо і що звемо коротким таємничим словом: час. Коли їздиш по Києву, виробляється відповідний автоматизм переміщення в просторі. Звикаєш до номера тролейбуса чи трамвая, стрибаєш на підніжку майже наосліп, зупинок не лічиш, бо в тобі працює своєрідний лічильник, що виштовхує саме тоді й там, коли і де треба. Мальвіна ніколи не думала, де виходити,— коли б не Твердохліб, їхала б хоч і на край світу. "Що, вже?" — дивувалася, коли він делікатно доторкувався їй до руки, показуючи на вихід. Дивовижна байдужість до зовнішнього світу. Вибірковість інформації — так можна було б це назвати по-модному. Сприймала тільки конче потрібне або цікаве з причин, що не піддавалися, як це водиться в більшості жінок, ніяким поясненням і часто були досить далекі від здорового глузду.

Мальвіна згадувалася мимоволі, хоч сьогодні й не треба б. Бо знов станеш жаліти себе, а цього Твердохліб не любив. До того ж мав настроїтися на твердість і несхитність. Сказати Нечиталюку все, що про нього думає. Коли доведеться, то сказати хоч і самому Савочці.

Бо головне — це істина і справедливість, справедливість та істина.

Нечиталюк у відділ не з'явився. Вмів зникати, коли треба.

Не було й Савочки. Твердохліб порипав дверима то до того, то до того, але питати нікого не хотів. Смішно скаржитися на Нечиталюка, ще смішніше розпитувати, куди він завіявся. Нечиталюк міг кинути все на світі й метнутися кудись на обід, на іменини, на чарку, на хвіст оселедця, сидіти й просторікувати. Відмовитися од доброго обіду і славної компанії заради ненаписаного протоколу чи ще одної бомаги? Що важливіше для чоловіка — закон чи хліб? Я реаліст, тому стверджую: хліб усьому голова!

Сьогодні й Твердохлібові кортіло чкурнути куди-небудь, плюнути на все, заховатися. Де, куди? Від себе не втечеш.

Сів за стіл у своїй кімнатці, безсило звів руки. Ні думки, ні поруху. В двері зазирнув Трієр. Так Нечиталюк (він усім давав прізвиська) охрестив молодого їхнього

працівника, що влаштувався на роботу по дзвінку до Савочки. Мав десь у сферах впливового батечка, тому після юридичного не поїхав зміцнювати законність у глибинах республіки, а зачепився тут. Диплом мав усунути на трійки, тому й прозвано Трієром.

— Ну! — бадьоро гукнув він Твердохлібові.— Як там професура? Вже пищить у тебе?

— Ти б у мене запищав, ох, запищав би! — пообіцяв йому Твердохліб.— Твоє щастя, що не потрапив мені до рук.

— Та ти що, здурів? Що з тобою? Ну, даєш!

— Зачини двері з того боку! — тихо сказав Твердохліб.

— Піді скажу Луноходові, що в нас ще один псих з'явився!

Піди, піди, та тільки ж не почує, глухий.

— А я йому напишу.

— Коти від мене і пиши хоч на спині у Савочки! — закричав Твердохліб, вискакуючи з-за столу. Трієр утік, розносячи вість про те, що з Твердохлібом нещастя.

Може, той панічний крик і породив нарешті Нечиталю-ка. Він з'явився у відділі по обіді й промінівся такою наївністю і чистотою, як перший день творення світу.

Однак Твердохліба не розчулила ця наївність. Він не дав Нечиталюкові жодного шансу викрутитися, притиснув його з усією тяжкістю свого гніву й розпачу:

— Що ти мені підсунув? Як назвати це свинство? Я тобі хто — хлопчик?

— Старий, усе набагато складніше,— промурмотів Нечиталкж.

— Що? Що складніше? Коли тут замішані інтригани, чому ми маємо їм сприяти? Хто цей Масляк — підставна особа чи вчений кар'єрист? Хто за ним стоїть, і до чого тут ми?

— Я вже доповів Савочці, що за справу взявся ти.

— Яка справа? Ні за що ж братися!

— І Савочка взяв справу під особливий контроль. Твердохліб надто добре знав ці Нечиталюкові виверти.

— Може, Савочка пообіцяв піти на пенсію після цієї справи? — спитав він насмішкливо.

— Старий, ти, як завжди, влучаєш у яблучко!

— І, звичайно ж, на цей час Савочка заліг до лікарні? Вчора вночі його забрала карета, і він у реанімації або в біотроні?

— Точно!

Твердохліб заляк біля Нечиталюкових дверей — ні слова, ні руху. Нечиталкж злякано заметушився довкола нього.

— Старий, ми ж знаємо один одного не перший рік. Пуд солі. Ти повинен зрозуміти. Начальство газети читає. Зі мною ти можеш коментувати все вздовж і впоперек. Могила!.. Ну! Що ж ти мовчиш?

— А що казати? — втомлено промовив Твердохліб і похнюплено похилився до своєї кімнатки-камери.

Сів за столик, стиснув скроні, заскімлило йому в серці. Куди подітися? Порадитись з Семибратовим? Але той знову розслідував десь страшну справу про вбивство і зник на цілі місяці, мабуть. А ти полишився з Савочкою.

Сидів і думав не про себе, а про Савочку, про його незбагненність і навіть містичність. Цей чоловік упродовж десятиліть сплітав довкола себе густу сіть загадковості, міфа, неприступності, а тепер виявлялося (принаймні для Твердохліба), що вся та міфологія нічого не варта.

І все ж Савочка належав до явищ незбагнених. Почати з того, що начальником їхнього відділу була... жінка Феодосія Савівна, яку не знати коли і з якої причини дошкульно-невдячними підлеглими переведено в чоловічу стать і відповідно перейменовано на Савочку. Тому говорилося і думалося про їхню вічну начальницю тільки в чоловічому роді. Твердохліб теж піддався цьому автоматизму.

Присадкувата, безкшталтна постать, якісь зім'яті, невиразного кольору блузи, широкі, ніби пожовані, штани, картуз-торба (хоч сухарі збирай) на розкучмленій голові, вічна сигарета в кутику вузькогубого рота, в'їдлива примруженість, змовницьки-хрипкуватий голос — ось і весь Савочка.

Найперше: він був вічний. Слідчі приходили і відходили, а він заставався, як народ.

Ясна річ, Твердохліб, як і всі працівники відділу, з'явився тут, коли Савочка вже був, тому, як і всім іншим, Савочка міг сказати йому: "Тебе взяли, а ти..."

Савочка надавав перевагу безособово-множинному способу мовлення, мовби не бажаючи підкреслювати свій жіночий рід, і, може, це теж стало одною з причин переведення Феодосії Савівни в чоловічу стать. А мовилося завжди так: "Тобі тут доручали...", "Від тебе ждуть...", "Тебе зобов'язують...", "На тебе покладають..."

Нечиталюка Савочка взяв колись у відділ, а згодом зробив і своїм заступником, здається, через те, що Нечиталюк завжди був у прекрасному настрої, як і сам Савочка. Окрім того, Нечиталюк грав у всі пропоновані Савочкою ігри: в дурня, в кінга і в шахи. В шахи Савочка грав кепсько, часто програвав і тоді, лагідненько всміхаючись, згрібав у жменю пішаки і жбурляв їх на Нечиталюка. Нечиталюк заливисто сміявся. Тоді Савочка хапав шахову дошку і замахувався на Нечиталюка. Той сміявся ще заливистіше, вдавано ойкав, удавав, ніби ухиляється від начальницьких замахів, насправді ж підставляв голову, надіючись на міцність селянського маслаччя. Єдність душ навіть у збоченнях.

Найстарішим у відділі був слідчий, прозваний Луноходом. Старіший за самого Савочку. На пенсію його не відправляли, мабуть, щоб на його тлі Савочка видавався хоч трохи молодшим. Коли поруч росте двоє дерев, одному з яких двісті років, а другому сто п'ятдесят, то друге все ж молодше за перше. Луноходом прозвали слідчого за некерованість. Савочка тільки запускав його на якусь справу, а вже далі Луноход ладен був перевернути світ догори ногами і так залишити.

Савоччин відділ ставили за приклад. Майже стопроцентне розкриття злочинів. Може, завдяки Луноходу? Бо талантами тут, здається, ніхто не відзначався. Твердохліб, посидівши одинадцять років у Савочки, був не дуже високої думки й про самого себе.

На всіх лежала печать посередності. Савочка вмів печатати. Все, що наближалося до Савочки, неминуче мало осіромашитись. Що сіріший, то більший улюбленець Савочки.

— Генії нам не потрібні,— скромненько зітхав Савочка і потуплювався, потуплювався.— Генії кружляють на орбітах та по спіралях, а нам не орбіти, а приземленість, і не спіралі, а прямолінійність давай. Ближче до простого чоловічка. Щоб отак притулився до нього і почув, як у нього сердечко: гуп-гуп. А геній цього не зможе. Від геніїв у нас оскома.

Ну, гаразд. Лунохода він узяв, щоб здаватися молодшим, щоб той розкривав найбезнадійніші справи. Нечи-талюка тримав, як власне віддзеркалення. Твердохліба терпів, бо той був зятем світила міжнародного права Ольжича-Предславського. А навіщо узяв Трієра? Може, щоб на його тлі виглядати генієм? А Косокосу? Тому, що в неї чоловік — залізничний прокурор?

Косокосою вони звали єдину, окрім Савочки, жінку в їхньому відділі. Молода, висока, ставна, розкішне біляве волосся спадає на обличчя. Любила себе, носила вроду, як вивіску. Нечиталюк хвалився, що спав з нею. Але одразу ж потирав руки і лякливо шепотів: "Я тобі цього не казав, хоч і так усі знають". Коли це й правда, то хіба Савочка міг дбати про чиєсь задоволення? Навряд. Може, оточував себе нечиталюками, щоб підкреслити свою непересічність? Хоч що б приплигло до берега — не відштовхувати.

— Що? — дивувався він, коли йому казали про поганого працівника.— Усунути, звільнити? А що буде без нього? Стануться абсурди, бедлами і кавардаки. Мало-вчений і недовчений? А хто з нас довчений? Думаєте, я — хто? Звідки і як? Пустили мене на світ мама, і по світу вели вони, царство їм небесне. І без всяких наук. Мені двадцять там з чимось, а колгоспники й прокричали мене головою колгоспу. Я до мами: "Що мені робити?" А вони й кажуть: "Ото люди довірили — старайся..." Та ще ж і товариш Сталін: "Жінка в колгоспі — велика сила". Через три роки викликають у район і кажуть: є така думка, щоб призначити вас районним прокурором. Як? Без освіти, без нічого? Я ж про юриспруденцію однаково, що про відьомство або домовика. Бігом до мами: отак, мамо, й отак, що робити? А вони: головою тебе ставили, хіба ти вміла? І тепер не вмієш, а ставлять. Ото придивляйся та шануйся, то й прокурором будеш. Хіба хто вчив першого прокурора?

Треба віддати належне Савочці: час не марнувався, висока відповідальність і обов'язок змусили здобути вищу юридичну освіту. І хто б тепер дорікав за оту відвертість про минуле?

Савочка був відвертий і довірливий. Чи робить відвертість людей добрішими або справедливішими? Цього Твердохліб не міг би сказати. Твердохліб розумів, що він не Гамлет, а Савочка не Полоній, надто що Савочці було однаково: Полоній, Петроній чи Плутоній. Коли б йому сказали про Шекспіра, він би ласкавенько замахав руками:

— Золотко, Шекспір-пепскір, а хто боротиметься зі злочинністю?

Твердохліб не належав до Савоччиних зброєносців, але в перші роки своєї роботи у відділі і йому доводилося іноді супроводжувати начальство в його походеньках з Нечиталюком або ще кимсь із слідчих. Ходили до кавказького підвальчика на

Хрещатику (тепер цього ресторанчика давно немає). Савочка пив мало, повторюючи своє улюблене: "Для малого тіла — малий алкоголь".

Ось під таким керівництвом працював Твердохліб. Начальників ми не вибираємо — вони вибирають нас. Чому Савочка зупинив свій примружений погляд на молодому слідчому і забрав його з районної прокуратури до себе, Твердохліб так ніколи й не міг збагнути. Попервах почуття вдячності затуманювало йому очі. Коли ж придивився до Савочки, то вже став тоді зятем Оль-жича-Предславського. Виступати проти свого колишнього благодійника? Непорядно. Він вирішив чинити опір мовчки, вважав, що зберігає незалежність, не піддається Савочці ні в чому.

Тепер усе відкрилося йому, він здригнувся од жаху і відрази. Ми ненавидимо найдужче тих, кого найбільше знаємо. Хіба що класова ненависть зрівняється з ворожнечею, що панує між людьми близькими по роботі або між родичами? На роботі це зветься суперечкою, в родині — просто гризнею. Може, саме тому найбільше злочинів припадає на родинні свята — б'ються, ріжуться, стріляються на весіллях, на іменинах, хрестинах, навіть на похоронах. Сумна статистика людської несумісності.

А як йому далі виказувати терпеливу сумісність з Савочкою після того, як той штовхнув його на несправедне діло? Знав, на що посилає, але послав, а сам обтріпує пір'ячко, мерщій сховавшись до лікарні.

Твердохліб знав тепер точно: він ненавидить Савочку. Нарешті відкрилося йому; і вже назавжди. Він ненавидів його фантастичне марнослав'я, сховане за усмішечкою і байдужою ласкавістю, ненавидів невловиму зовнішність, кепку-торбу, пом'ятість постаті, якою Савочка щосили підкреслював свою войовничу скромність.

Скаже про свою ненависть усьому світові, а найперше — самому Савочці.

Додому йти не хотілося. Бо й куди йти? Не його то дім, чужий він там, самотній, сирота. Сирітство своє Твердохліб відчував часто і тяжко, хоч, власне, був не таким уже й сиротою. Мав двох сестер. Старша, Клава, в радгоспі десь під Харковом, молодша, Нацька, в Куйбишеві на заводі. Але в усіх свої клопоти, не було часу зіхатися до купи, побачитися, листувалися мляво. Що писати? Сестрам — про трудові успіхи, а йому — про боротьбу з правопорушниками?

Самотність штовхала Твердохліба до книжок, надто що жив тепер мовби в бібліотеці серед книжкових звалищ Ольжича-Предславського. Книжки були ніби сон, його життя двоїлося на роботу, короткий спочинок з сірими снами з життя щоденного і снами нечуваними, де зустрічався з незвичними людьми, дивними словами, справами, які не надаються до розв'язання, мав пригоди, яких ніколи не могло бути насправді, простежував родоводи, що вели в глибини століть, у правіки, до пращурів і пра-думок. Ми проводимо в снах половину життя. На роботі — обов'язок, нудьга і виснага, а сні — визволення, радість, захвати і надії, надії.

Твердохліб задрімав, сидячи за столом, снилася йому незнайома велетенська ріка з водою такою густо-зеленою, що видавалася вона мертвою навіки. Він здригнувся від тої страшної води, насправді ж виявилось — від стуку дверей. У відділі часто затримувався хто-небудь до пізньої пори. Одних наглила робота, інші вдавали запоядливості.

Савочка з Нечиталюком грали в шахи, а Косокоса готувала їм чай. Цього разу компаньйоном Твердохлібовим виявився Фантюрист. Так звали молодого слідчого, який захоплювався фантастикою, дихав по системі йоґів, стояв щодня на голові, на роботу і з роботи бігав через увесь Київ, дивував Твердохліба (та й усіх, хто його знав) дивовижною ерудицією. Знав усе на світі, міг прокоментувати закони царя Ашоки, "Руську правду", литовський статут, мусульманське право "меджеле", блискавично видавав довідку з будь-якої галузі знань — фантастичний хлопець!

— Здоров, Твердохлібе! — радісно загукав Фантюрист, влітаючи до кімнати.— А я думав: страждаю сам. Савочка всунув мені одне мертве діло і дав строк. А який строк, як воно не ворухиться! Тиняюся оце коридорами і своїм екстрасенсом внюхую: хтось тут ще страждає. До твоїх дверей — точно! Тобі, я чув, учених підкинули?

Він зиркнув на розчинений сейф за спиною в Твердохліба, побачив углибині мізерну папочку, де й досі, крім заяви Масляка, нічого не було, поцокав язиком:

— Ух, слабкі трудові здобутки! Економісти сушать голови, як пристосувати людей до маловрожайних років і малометражних квартир, а наш Савочка все норовить пристосувати нас до безплідних справ. Безплідна?

— Безплідна,-^ хитнув головою Твердохліб.

— Ну, тоді й бог велів розповісти тобі нову фантю-реску. Хочеш?

— Не дуже.

— Однаково послухаєш, бо подітися тобі нікуди. Значить, так. Завод. Несерійна продукція. Вважай, поштучні плани. Ну, і приписочки до плану. Букети, гірлянди, панікадила! Підібрався я до самого директора, обкопав його зусібіч, обгородив, а тоді, за твоїм методом,— не викликаю, а по-джентльменськи з візитом ввічливості туди, їду тролейбусом, як усі заклопотані громадяни, замовляю перепустку, добираюся до приймальні, секретарка, мов тигриця,— вам куди? Де директор? У себе. Я пройду до нього. Хвилиночку, треба доповісти. Не треба доповідати, бо в мене ось. І посвідчення їй під ніс. Ні, ні, так не можна. Я працюю тут тридцять років і знаю порядок. Ну, трудовий стаж треба поважати. Вона йде до директора, я жду. Приходять ще люди, всі ждемо — секретарки немає. Тоді я спокійненько відчиняю директорські двері і... Кабінет, як і годиться, на цілий гектар, столи, стільці, диван, килими, телемеханіка, електроніка, три вікна, все є, а людей нема. Де люди? Де директор, де секретарка?

Запасні двері? Немає. Вікна всі зачинено. Та й восьмий поверх — не полетиш з вітрами. Замкнена кімната, а в ній уже не вбивство, а зникнення одразу двох людей! Ну! Едгар По й Агата Крісті! Я туди, я сюди — нема й сліду! Фантюреска! Підняв я там усіх, перетрусили, передивилися, переворушили — нема!

Так я й поїхав, а вже в тролейбусі ляснув себе по лобі. Секретарка ж сама сказала: тридцять років сидить у приймальні. Розумієш, що це означає?

Він перебіг кімнату сюди й туди, підняв палець, закликаючи Твердохліба до зосередженості і зацікавленості. Твердохліб не виявляв ні того, ні другого.

— Не там шукав! — радісно зареготав Фантюрист.— Діяв примітивно, а треба було включати екстрасенс і йти по лінії вищого класу бюрократизму! Перескочив я на

зворотний тролейбус, бігом назад, заскакую до дирекції, до кабінету. Точно! На столі папка "К докладу", в ній ерунда собача, а зверху два розкішні аркуші. Зелений і жовтий. Ясно? Директор — зелений, секретарка — жовтий. Кафка! Ти б міг здогадатися? Що — не віриш? Та це ж як два по два! А випадок з допитуваним, який ускочив у слідчого? Не чув? Хочеш, розкажу? Заліз у слідчого, як у комбінезон. Ніякі лікарі не могли врятувати. Хірургія виявилась безсила. Фантюреска.

— Слухай,— втомлено поглянув на нього Твердохліб.— Ти б сьогодні міг заткнутися?

— Як ти сказав? Заткнутися? Ну, ти даєш! Ніколи не чув од тебе. Зять самого Ольжича-Предславського і така лексика. Це вже ціла фантюреска. Виганяєш?

— Йди, йди!

Фантюрист зник, а Твердохліб підвівся і спробував ходити по кімнатці. Тіснота, покинутість, відчуження, неволя. Все, чим він щедро обдаровував своїх злочинних "клієнтів", поверталось до нього з щедрістю, сказати б, зловісною. Іронія долі? Комплекс Немезіди, якого так лякалися древні греки? Де ті греки і де ті немезіди в нашому скаламученому світі? Колись злочинність була мовби сільською, чи що. Тому довкола городів насипалися високі вали і вибудовувалися міцні мури. Грабіжники нападали на багаті каравани, карети вельможних мандрівників, що переїздили з міста в місто. Коли міста розрослися, сваволя перемандрувала на їхні вулиці і стала проблемою міською. Крадіжки, пограбування, навіть убивства щодалі стають анахронізмом, а на перший план виходить злочинність великих груп, білих комірців, цілих кланів і прошарків. Савочка, попри свою недовченість (а може, саме завдяки їй), тонко вичув ці зміни в суспільстві і вчасно перекваліфікував свій відділ. Брав тільки справи, які не попадали під статті кримінального кодексу. Приписки до виконання планів, розкрадання державного майна в особливо великих розмірах, зловживання службовим становищем (хабарі, нескромність на посаді, покро-вительство), виробничі злочини, господарський маразм, службова тупість. Слідчий мав розплутувати павутину цих злочинів, не віднотованих ніяким кримінальним правом, і вже сам так чи інакше класифікувати їх, як висловлювався Савочка, "підсортировувати" під ту чи іншу статтю. А як же з святою святих усіх криміналістів: *Nullum crime sine Lege*¹. Гай-гай! Яка наївність згадувати всі ці ветхі висловлювання в епоху жорстокого диктату економіки! Коли щастя людям може забезпечувати тільки економіка (а в цьому їх переконують щодня і щогодини), то поняття правди і кривди не мають ніякого значення. Економіка не може бути ні доброю, ні злою, а тільки успішною або невдалою, нікчемною, злочинно зіпсутою. І ось з таким зіпсуттям економіки мають боротися юристи. Що може бути благородніше?

Досі Твердохліб, здається, втішався цим благородством і заплющував очі на всі видимі вади свого начальника, а сьогодні демони незлагоди налетіли на нього, як на гоголівського Вія, і підняли йому повіки. Втішав себе думкою, що завжди діє самостійно і самочинно, без спонукань і нагляду, не має над собою ніяких начальників, як Порфирій Петрович? Йому пошкодила надмірна зачитаність книжками. Коли опинився

в квартирі Оль-жича-Предславського і побачив цілі піраміди книжок, то накинувся на них з жадобою і мало не відчаєм у сподіванні подолати почуття покинутості, яке носив у собі після того каламутно-жовтого досвітку, коли загинули в куренівській катастрофі його батьки. Чужі слова, чужі думки, чужа краса, а де своє, і що своє, і коли, і кому?

Він метався по кімнатці, не наважуючись поглянути на відчинений сейф, де лежала тонюсінька папочка з заявою Масляка. Скільки зла, несправедливості, ворожнечі може містити нікчемний аркуш паперу! Хоч що там думали всі, кого Твердохліб виводив на чисту воду, його сумління досі ніколи не тьмарилося, він знав, що діє заради добра і належить до людей добрих, бо справедливі завжди добрі.

*1 Жодного злочину поза законом. (Латин

А зло пожирає їх невпинно і неотлєнно. Як той злий титан у поета: "Живые ткани ел, а тело было звук". У поетів і суддів бог той самий — Аполлон. У греків він вважався найвищим захисником справедливості і карав тих, хто порушував закон Зевса, стрілами, які пускав зі срібного лука. Прекрасні баєчки. Надто для чоловіка, який не має притулку в місті на два з половиною мільйони жителів і тисячу п'ятсот років історії. Можна б подзвонити черговому старшині і попросити чаю. Слідчі часто затримувалися допізна, коли треба було пришвидшити ту чи іншу справу, і тоді старшина ставив електричний самовар і заварював у склянках міцнющий чай аерофло-тівськими пакетиками. Але сьогодні не хотілося дзвонити навіть до старшини, цього доброго духа нічних їхніх тривог і неспання.

Тоді, мовби випробовуючи Твердохлібову стійкість, телефон задзвонив сам. Дзвонив так довго й уперто, що в Твердохліба мимоволі зродилася квולה надія: а раптом Мальвіна? Та одразу й відкинув ту надію. Чого не може бути, того вже не буде ніколи. Кожному відмірюється щастя або нещастя за незнаними законами, таємничими, як сама смерть. Може, в цьому незнанні найвища привабливість життя? І тоді як же людині не зламатися під страшним тягарем несподіваних відкриттів і безнадії? Може, цей телефон несе йому ще одне тяжке відкриття, може, доля вирішила випробовувати його стійкість безжально і до кінця?

Твердохліб зняв трубку. Дзвонив Нечиталкж.

— Старий,— закричав він майже радісно.— Я тебе вичислив! Знав, що ти сидиш там. Хвалю за сумлінність!

— До чого тут моя сумлінність? — невдоволено муркнув Твердохліб.

— Сидиш же над справою...

— Маю право сидіти над чим хочу.

— Та хто ж проти, хто? А я оце подумав: що, коли нам з тобою гайнути кудись у кущі?

Твердохліб мовчав.

— Ти мене чуєш, Федю?

— Чую.

— То як?

— Нікуди я не поїду. І взагалі...

— Суду ясно. Жди — за півгодини я там.

І вже десь біжить, заводить свої куплені на батьківські гроші "Жигулі" і мчить сюди. Утікати від Нечиталкжа? Безглуздо. Та й нікуди.

Твердохлібові лишалося покірливо ждати. Нечиталюк убіг до його кімнатки, потираючи руки.

— Старий, придумав! Рвонемо в якийсь аеропорт! Краще Бориспіль. Далі від центру, від жінок і начальства. Ресторан там хоч і до трьох ночі. А тоді — стрічати і проваджати літаки. І схід сонця — в Борисполі. З самої Полтави сонце — уявляєш! Ти киянин, тобі воно то й нічого, а я полтавець! Видно шляхи полтавської... То як, їдемо?

Він торохтів і на сходах (ліфтом уночі користуватися не хотілося), і в машині. Типовий комплекс людини з нечистим сумлінням.

— Я тебе вичислив. Подзвонив до Ольжичів, твоя зміюка як засичить: "Можете забрати його собі!" Мовляв, немає тут ніяких Твердохлібів, ну і так далі... Тут суду все стало ясно: сидиш у відділі і сушиш голову над професурою. Думаю: а чом би нам не посушити голови вдвох!

— Ти б у машині краще прибрав,— порадив Твердохліб.— Свинюшник на колесах. А ще хвалишся, що зваблюєш жінок і без кінця возиш їх своїм "Жигулем",

— Саме для жінок, саме для жінок! — радісно закричав Нечиталюк.— Бо коли жінка побачить чистоту в машині, та ще килимки, лялечки, чортики й фінтіфлюшки всякі — зненавидить умить! Справжні жінки терпіти не можуть чистюль і педантів. Для них головне — широка душа. А в мене вона — бачиш? — Він розкинув руки, мовби охоплюючи весь нічний простір.

— Тримай краще кермо.

— Старий, стопроцентна гарантія безпеки! П'ятнадцять років за кермом, жодної дірки в правах!

— Тицяєш щоразу своє посвідчення, мабуть?

— Може бути, все може бути. Кожен відповідальний працівник повинен мати в кишенях півтора кілограма посвідчень. А в нашого Савочки цілих два! До речі, тобі привіт від Савочки.

— Він же в реанімації!

— Привіт з реанімації! Там, з одного боку, банки-склянки, а з другого — телефон. А де є телефон, туди Нечиталюк додзвониться! Навіть до мертвого, коли він мій начальник.

— А як ти думаєш,— несподівано спитав Твердохліб,— хто був начальником у Порфирія Петровича?

— У Порф... у кого-кого? В якому він відділі?

— У Достоевського.

— Ну, старий, ти даєш! В які нетрі заліз.

— А що? Ти б не захотів стати приставом слідчої частини? Контора, службова квартира при ній, ще одна, вже власна, квартира в місті. Всі справи веде, як суцільне художество, психологію, політ фантазії. Трам-та-та-рам, струна дзвенить у тумані. Ну,

як?

— Ти не даєш мені зосередитись. Знаєш правило: за кермом не розмовляти. Давай я тебе доведу до Борисполя, а там поговоримо.

— Сам же завів балачки.

— Ну, я ж по-простому, а ти — в нетрі. Знаєш же, що я книжок не читаю. Як сказав герой: слова, слова, слова! Ти думаєш, Савочка взяв би мене заступником, коли б я читав книжки?

— Не взяв би.

— Отож. А думаєш, тримав би в заступниках, коли б я так, як ото ти, зарився в бібліотеках?

— Я нікому не заважаю, здається.

— Го-го, йому здається! Скажімо, про мене Савочка знає точно: назавтра після того, як я став його заступником, побіг до магазину іграшок, купив дитячу лопатку і почав підкопуватися під нього, щоб сколупнути і стати на його місце. Чому дитячу? Бо велику лопату одразу запримітять. Але дитячою копати треба довго, а Савочка терплячий, мовляв, хай там Нечиталюк гребеться. А став би я читати, тут — стоп! Нащо читає? Щоб знайти ходи й виходи. Кому й проти кого? Суду ясно. Тип підозрілий, треба негайно усунути.

— Ну, гаразд. А про що ж ви з Савочкою говорите цілих десять років? Ходите, мало не обнявшись, один без одного жити не можете...

— А я йому про князя Потьомкіна.

— Про якого Потьомкіна?

— Про Тавричеського.

— Звідки ж ти про нього знаєш?

— А чорт його маму знає! Десять щось чув, от і перебріхую Савочці, а він наставляє свої шановні вуха. А то ще — як я на похорон Сталіна їздив. Савочка дуже Сталіна любить. Каже, тоді порядок у всьому був. Ну, я йому й заливаю. Хочеш — і тобі щось розкажу. Ось приїдемо, сядемо, і викладу. В мене, старий, пригоди були ой-ой!

— По-моєму, я вже чув про це разів сорок або й сто сорок.

— Не все, не все! Є там пунктик, про який навіть Савочці я — ніколи.

— Для мене беріг?

— Ну, старий! Ти ж знаєш, як я до тебе...

— Слухай,— сказав Твердохліб,— ми з тобою слідчі чи хто?

— Ну?

— А слідчі найбільше не люблять чого?

— Ну, брехні.

— Отож давай і ти без брехні. Нечиталкж засміявся полегшено.

— Скинув ти мені каменя з душі. Каюсь: хотів підняти твій тонус. Подзвонив тобі додому, Мальвіна твоя, мов зміюка...

— Вже казав про це...

— Забув! Голова забита, знаєш як... Ну, подумав: Київ великий, а чоловікові

притулитися ніде. А в чоловіка душа яка! Ти думаєш, ми не бачимо, яка в тебе велика душа?

Твердохліб насмішкувато продекламував:

— О боже! Моя велика душа вмістилася б у горіховій шкаралупці, і я вважав би себе володарем безмежного простору, але мені сняться погані сни, погані сни... Це сказано чотириста років тому Шекспіром. А зовсім у іншому кінці світу і в інший час мусульманським мудрословом сказано так: "Всевишній, коли дасть повеління, може всі тварі, які складають і цей видимий світ, і інший, небесний, со-вокупити разом і вмістити їх у куточку горіхової шкаралупці, не зменшуючи величини світів і не збільшуючи об'єму горіха". Так незбагненно поєднуються часи, змикаються знання — і наповненість душ, поруч з якою людська дурість здається поганим сном... Це я думав сьогодні. З запізненням на десять років. На жаль. На превеликий жаль. Думав про себе, про нас усіх, а найперше, зрозуміло, про нашого Савочку.

Нечиталюк недбало поляскав по керму автомобіля.

— Старий, це вивих мозку. Я тобі відкрию секрет. Хочеш? Ти можеш читати цілу тисячу років, проковтнути всі бібліотеки світу, та однаково ніколи не знатимеш того, що знає Савочка сьогодні і що він знатиме завтра. В цьому вся заковика! Моя помилка в чім? У тім, що я тебе везу, як на волах! А треба — отак!

Він додав газу, "Жигулик" рвонув, мовби мірячись злетіти в нічний простір. Власне, Твердохліб не мав би нічого проти. Хай би розсипалася ця машинка абощо. Фантюриста б сюди — той би вигадав спосіб перейти в інший стан, щоб позбутися цього враження гнітючого, ніби заздалегідь кимось продуманого кошмару.

— Повертаємо! — весело загукав Нечиталюк. — їро-план прибуває в їропорт! Зараз ми з тобою, Федю, культурно "відпочинемо!"

— Пізно,— сказав Твердохліб.

— Боїшся, що ресторан зачинено? Для мене ніколи не пізно!

— Взагалі пізно,— сказав Твердохліб і замовк до самого аеропорту.

Мовчав і тоді, коли ставили машину, коли пробиралися між напівсонними пасажирами, коли тинялися на другому поверсі біля позачинюваних дверей. Нечиталюк кудись зник, довго пропадав, тоді за одними зачиненими дверима блиснуло світло, розсунулися складки щільної тканини, чиєсь око знайшло Твердохлібову постать, чийсь палець поманив його.

— Ну, не я казав! — зустрів його Нечиталюк, потираючи руки. — Вмощуйся отут, вибирай, що випити, що закусити, тепер можемо хоч до ранку...

— Не хочеться нічого,— сказав Твердохліб.

— А ми через "не хочеться"! — підморгнув Нечиталюк до чорнявої офіціантки, яка непомітно виникла у них за спинами і спокійно чекала.

— Зробимо так,— вголос думав Нечиталюк. — Дамо начальству виявити ініціативу. Все вже зачинено, плити погашено, робочий день закінчений. Не станемо порушувати законів про працю! Несіть, дорога, все, що зможете принести. Домовились?

Офіціантка так само непомітно зникла, аж Твердохліба взяв сумнів: була вона тут

чи не була? Дивився туди, де вона щойно стояла, не міг відірвати погляду. Нагадувала Мальвіну, чи що. Але яке це має значення?

Нечиталюк перехопив Твердохлібів погляд.

— Хочеш, я тобі її організую?

— Не будь циніком.

— Вона ж так і стриже очима! Не кожний день тут хлопці з прокуратури!

— А ти вже розп'явся?

— Треба ж було створити враження? Я їм сказав, що до ранку маємо сидіти в ресторані, бо стежимо за міжнародним злочинцем. Поспішати ж нам нікуди! А ця дівчина... На твоєму місці після того, як ото твоя зміюка, та кожен би чоловік... Як ото ми в школі колись учили: "Будеш мені знати, як я тобі повішуся!" Ну, досі пам'ятаю!

— Не слід так про літературу,— осудливо зауважив Твердохліб.

— А як же слід? Я застосовую її в мирних цілях.

— Літературу треба шанувати, може, понад усе.

— Це ж чому?

— Як тобі сказати? — Твердохліб трохи подумав.— Хоча б тому, що вона беззахисна. Все дає нам, а вимагати від нас не може нічого. Але, незважаючи на свою беззахисність, вона виявляється найстійкішою. Скажімо, нині все у світі піддається спрощенню: будинки, в яких ми живемо; транспортні засоби, з допомогою яких пересуваємося; одяг, який носимо; ліхтарі, якими освітлюємо свої ночі. Література не підкорилася спрощенням — вона ускладнюється, багатшає, як і людський дух у його найвищих виявах.

— Закрутив! — поцокав язиком Нечиталюк, допомагаючи офіціантці розташувати на столику тарілочку з закускою, пляшки, келихи.

— Пробач,— дочекавшись, коли вони лишилися самі, тихо промовив Твердохліб.— Я, здається, говорю зовсім не те.

— А коли ми говоримо те і хто говорить? — нахилився до нього Нечиталюк.— Всі хочуть чути тільки приємне, чи то правда, чи істина — це нікого не обходить. Вип'ємо трохи?

— Ти ж за кермом.

— До ранку далеко.

— Однаково я з тобою не сяду. Це злочин. Поїду автобусом.

— Ага! І скоїш злочин подвійний! Ну, до ранку далеко. Вип'ємо, щоб вдома не журились! Алкоголь — запорука дружби.

Горілка була тепла і вкотилася в шлунок, мов напалм. Твердохліб скривився, бридливо відсунув од себе чарку.

— Та ти закусуй, закусуй! — смачно обсмоктуючи хвіст оселедця, порадив Нечиталюк.— Огірочок ось, цибулька, оселедчик, ковбаска.

— Не хочеться.

— Може, ще по одній?

— Пий сам, коли хочеш.

— Хто б її хотів, таку гірку,— так треба ж! Нечиталюк вихилив ще одну чарку і чимдуж запрацював щелепами.

— Я тобі обіцяв про мої пригоди... Те, чого й Савочка не чув ніколи... А чому не чув? Бо я не розказував. А чому не розказував? Ситуація. То ми були в дружбі з китайцями, "Москва—Пекін, Москва—Пекін", музика Мураделі, то розсварилися,— і ні тоді, ні згодом, ніяк я не міг розповісти, бо в мене воно все пов'язано якраз з китайцями... Ти ж пам'ятаєш нашого декана з юридичного? Отого ши-рокопузого? Ти ще застав його, він там сидів півстоліття. В'їдливий був — жах! Вмирає Сталін, в університеті переляк і суєта, в актовому залі портрет вождя, прапори, вінки, траур, почесна варта. Ну, на видному місті професура, доцентура, старшокурсники, а нас, першокурсників, позапахали в кутки, я опинився аж за вінками, про мене забули, ніхто й заміни не прислав, стояв я, стояв та й задрімав, бо вночі ж студент не спить як не чере? науку, то через дівчат, а вдень тільки й думає, де б його хвилин з шістсот похропіти. Ну, тільки я придрімнув, наш широкопузий тут як тут. Що таке? Сон на посту? Ганьба! З якого курсу? Як прізвище? Вважайте, що ви вже не студент. Завтра буде наказ. Бачив такого? Всенародний траур на нього не діє. Ну, куди мені? Плюнув я на все, позичив у хлопців грошеньят, на вокзал — і до кас. Думаю: постраждав за товариша Сталіна, то хоч докажу всім отим широкопузим, що не вони його любили, а я,— рвону до Москви на похорон! Туди-сюди,— квитків — катма! І поїзди до Москви не йдуть, і пішака не доберешся — не пустять! Ну, ситуація! А тут якийсь міжнародний поїзд! Я в один вагон, у другий — стоять провідники на східцях і підборами в зуби тичуть. Хоч ти вбийся. Поки налетів на провідничку. Така симпатична дівчинка, я їй морг, вона й пусти а мене в вагон, тільки каже, щоб перебрався на ходу до іншого вагона, а то їй нагорить. Мандрував я по всіх вагонах цілу ніч. А на ранок — стоп і все. До Москви й міжнародного не пускають. Кілометрів за сорок став поїзд і стоїть. А мороз, а сніг — кінець світу. Пішки, кажуть, теж не пускають, застави на всіх дорогах. Так що ні по шпалах, ні по шосе. Думаю: а навпростець? У нас же вдома тільки навпростець і ходять! Підшукав я ще двох хлопців — і рвонули. Шугали по снігу цілий день, надвечір добралися до столиці, а там виловлюють нашого брата не тільки на дорогах, а скрізь! Ну, я прорвався — і до центру. Знов пішака, бо ніякого транспорту в центр не пускають. І пробирався ж наосліп, бо зроду в Москві не був. Це мене й врятувало, бо ловили людей нормальних, а я перся до Колонного залу, як мала-хольний. Знов знайшлися мені кореші — один москвич, другий тверський. Москвич і провів нас. Дворами, підвалами, через якісь чорторії, смітники, вискочили мало не з-під землі саме там, де треба, а там — грузовики і між ними солдати. Миша не проскочить! Ми напролом. Солдатики до нас, двох моїх корешів зацапали, а я — раз! — і прилаштувався до колони, яка сунеться до Колонного залу. Тиша, урочистість, траур, сльози. Я й собі надув щоки, скривився, голову потупив, руки звів, підошвами по асфальту шурх-шурх, а сам жду — ось прискочать солдати і висмикнуть мене з колони, як редьку. Коли ж ніхто не чіпає. Зиркнув я крадькома туди й сюди, а я — з китайцями! Вскочив просто в середину їхньої делегації, тепер іду з ними — чи то перекладач, чи супроводжую, чи хто ж там

знає! І китайці собі йдуть, не звертають на мене ніякої уваги, сумні, тихі, вбиті горем, а найбільше горює той, що коло мене. Маленький такий, худенький і плаче так же гірко, аж сльози йому по щоках ллються і на комір з якогось рудого звіра, і на пальто. Ніколи не бачив я, щоб так лилися сльози в чоловіка. Ну, ідемо потихеньку далі, той китайчик плаче ще гіркіше, а тоді раптом запримічає мене і як ударить кулаком під бік. Я думав, що він хоче, щоб і я плавав. Ну, скривився ще дужче, показую йому, як я горюю. А він мене ще болючіше як вріже! А сльозами заливається, як мала дитина. Бачу: треба давати дьору. А куди? Всі йдуть один в один, обабіч охорона, ніхто нікуди, де йдеш, там і йди, куди тебе поставлено, там і стій. Я трохи вбік — китайчик за мною. Я відстаю — і він відстає. Я вперед — і він уперед. І плаче ж, плаче, і б'є мене, як барабан. А кулачата в нього, мов із заліза! Я вже йому й "Москва — Пекін" спробував мугикнути — лупцює мене, ще й покрикує щось по-своєму. Мабуть, виганяє з свого строю чи я там знаю. Хлопці оті з охорони так мене й налигують очима, а в китайську шереду, видно, не мають права... А китайчик плаче та б'є мене, плаче та б'є. Вже ми й у Колонний зал увійшли, вже на другий поверх піднялися, бо звідти зробили прохід до труни товариша Сталіна, а китайчик б'є мене і на першому поверсі, і на другому. Може, думаю, хоч біля товариша Сталіна не битиме. Де там! Як побачив він зблизька нашого мертвого вождя, глянув на нього в труні, в його мундирі простім, з ріденькими вусами і ще й трохи подзьобаного віспою, то тут уже мовби осатанів. Став молотити мене обома руками, плаче, промовляє щось і молотить мене, як кам'яними ціпами. А всі дивляться і думають: от переживає чоловік, от уже ж серце має... Ну, а в мене синяки на боках два тижні не сходили.

Зате вже, як приїхав, то широкопузій декан сам прибіг з пробаченнями... Та про це ти знаєш. Як били мене, оцього ще нікому ніколи...

— Мало тебе били,— сказав Твердохліб.

— Та ти що? Як це — мало?

— Бив один китайчик, а треба — щоб життя. Тоді не був би ти таким щасливчиком. А то — як Савочка. Після того, як ви мене штовхнули на професора Кострицю, дивитися на вас не хочеться.

— Ну, старий! Ну, навіщо? Якийсь епізод, а ти...

— Епізод? Ти ж був там. Одне запитання — і вже все ясно. Звинувачення безпідставні, безглузді, злочинні. У Костриці абсолютне алібі.

— Алібі щодо смерті дружини Масляка, але не щодо хабаря. Ти можеш мені довести, що Костриця не бере хабарів?

— А ти можеш довести, що не береш?

— Я?

— Ти.

— Старий, я ж радник юстиції.

— Але тебе можна звинуватити точнісінько так, як професора Кострицю. Ти от щойно взяв хабар. Хабар за посаду, за звання, за службове становище. Тебе пустили в зачинений ресторан, поять, годують, холопствують перед тобою. Ось і хабар.

Догоджанням і раболіпству-ванням.

Нечиталюк дивився на Твердохліба зі змішаним почуттям остраху, подиву і навіть пошани. Він мовчки підсунув налиту чарку Твердохлібові, і той так само мовчки, мабуть, не думаючи, навіщо це робить, випив. Нечиталюк зітхнув полегшено.

— П'єш — значить, чоловік нормальний. А то я вже злякався. Старий, так не можна. Я ж старіший за тебе, а Савочка ще старіший. Старість треба поважати. Це записано скрізь.

— Вік не причина для несправедливості. Нечиталюк злякано замахав на Твердохліба руками.

— Старий, я тобі цього не казав!

— Та не ти — я сказав тобі. І самому Савочці скажу!

— Савочки ти не побачиш.

— Я знаю: вислизне. Він завжди вислизає. Тоді слухай хоч ти. Може, колись наберешся мужності і внесеш у його шановні вуха те, що треба.

Нечиталюк швиденько вихилив чарку, з хрускотом заїв огірочком, потер долоні.

— У нас з ним мовлення одностороннє: згори — вниз. Я здатен бути тільки підлеглим, тому й тримаюся. А тримаюся, щоб захищати всіх вас. Бо прийде який-небудь Луноход — поїсть живцем і не солячи. Стою мов скеля. Великий китайський мур. Змійові вали. Всі удари на себе. Простим людям Савочку вживати великими дозами шкідливо. Його можна зносити тільки тоді, коли він пурхає десь у вищих сферах чи чорти його маму знають. Я чоловік добрий і перепускаю до вас саму доброту Савоччину. Зло затримую, як фільтр. Старий, усі ми смертні. Життя надто коротке, щоб витрачати його на злобу. Коли хочеш, ти для мене був взірцем, ідеалом доброти. А тут зачепився за цих учених — і на тебе якесь затемнення. Плюнь! Давай краще вип'ємо і все забудемо!

— Я досі був сліпий,— зітхнув Твердохліб.— Сліпий і дурний! Думаєш, чому Савочка штовхнув нас на оцю висмоктану з пальця справу з ученими? Ну, так. Я випадково довідався, що Костриця нібито жде присвоєння Героя Праці. Не знаю, як це робиться, але знаю, що існують якісь мудрі державні норми, якась вища стриманість, і коли один учений отримує таке звання, то інші мають ще почекати. Припустимо, що, крім Костриці, були ще претенденти (а вони завжди є!), і хтось з них вирішив якось здискредитувати професора, а тут якраз сталося нещастя з дружиною Масляка, його й штовхнули написати заяву. Стан у нього такий, що чоловік здатен на все.

— І ти думаєш, Савочка міг вплутатися в таке інтриганство? Старий, він чоловік обережний, як чорт!

— Може, Савочку не довчили? — сказав Твердохліб.

— Здивував і налякав! — зареготав Нечиталюк.— Та недовченими забиті всі електрички!

— В електричках хай собі їздять. А коли стають випадково над тобою? Ти уявляєш, яке це лихо? Коли людина спеціально не вчиться, вона живе спокійно і без претензій робить своє діло. Коли вчиться сумлінно, на повну силу, вона теж знає своє місце на

світі і не домагається того, на що нездатна. Недовченому все мало. Вони готові проковтнути весь світ і однаково не наситяться. Вони — найжорстокіші, бо мстять людям і світові за свою неповноцінність, за непевність і незаслуженість свого становища. Вічний страх: ось-ось зіпхнуть так само, як він колись когось зіпхнув. І сліпа жорстокість до всього, що вище, достойніше, благородніше. Уявляєш, як зрадів Савочка, коли йому до рук потрапила заява Масляка? І щоб провести справу не грубо, не прямолінійно, а з тонкощами, кому ж її доручено? Найближчому помічникові, зброєносцю, підспівувачеві, підтакувачеві і піде каку вачеві!

— Старий, ти мене перехвалюєш. І взагалі. Говориш наче у французькому парламенті. А в нас же прокуратура і юриспруденція.

— Але зброєносець злякався,— не слухав його Твердохліб.— Чого ти злякався, Нечиталкж? Чому послав туди мене, та ще й без відома Савочки?

Нечиталкж перелякано округлив очі і був схожий на портрет римського поета Вергілія на помпейській мозаїці. Тільки в того булькатість талановита, а в цього розгублено-перестрашена.

— Старий, я злякався отої змії! Ніколи не бачив такої красивої жінки! Спробував її організувати, натякнув, що балотуюся мало не на прокурора республіки — куди там! Дихає вогнем з усіх дірок, як вулкан Етна! А я вже цю прикмету знаю навиліт. Жіночий елемент мені скрізь приходить на виручку, а тут отаке. Думаю: треба тікати, товаришу Нечиталкж, і потихеньку всунути сюди чоловіка, на якого жіноча краса не діє. Хто в нас такий? Твердохліб Федя. З Савочкою узгодив.

— Не узгоджував ти ні з ким.

— Ну, не узгоджував, так зроблю це, щойно Савочка вишкребется зі своєї реанімації. Він туди вже разів з сорок попадав — і нічого.

— Йому то нічого, а яка реанімація порятує мою душу? І взагалі все моє життя, яке перевернулося в один день через цю безглузду справу? Ти сміявся з Порфирія Петровича, а в нас з тобою, як у нього з Раскольниковим: "У вас нервы поют и подколенки дрожат, и у меня нервы поют и подколенки дрожат". То й що тепер?

— Посварився вдома? З дружиною? Я тобі все організую — раз плюнути! Тут моя вина. Випустив з уваги, що твоя Мальвіна з тієї самої сфери. Для неї Костриця бог, а ти на нього замахнувся! Не треба було говорити,

% та вже гаразд. Ти ж сам любиш казати: треба мати терпимість і жаль.

— Це потребує жалощів! — підвівся Твердохліб.— Я піду. Поговорили — і досить. Дякую тобі, що поміг мені очистити душу.

— Та куди ж ти? — вхопив його за руку Нечиталкж.— Посидь, вип'ємо. Куди поспішати? На роботу рано. Додому?

— Поїду автобусом. А ти посидь. Добре б поспати тобі десь. Я поблукаю де-небудь у Києві. Зоставайся.

Він сів у аерофлотський автобус, вмовився позаду, непомітно для себе задрімав і проспав усе. Прокинувся від того, що його хтось торсає за плече. Нічого не міг збагнути. Кліпав очима: де він, чому, як? Біля нього стояв міліціонер, з-за плеча

визирав якийсь чоловік. Може, водій автобуса? Твердохліб глянув у вікно. Обеліск Києва, агентство Аерофлоту. Довго ж він спав. Мляво усміхнувся до міліціонера. Той витлумачив усмішку як визнання провини. П'яний, заснув у громадському транспорті, порушує порядок.

— Давайте пройдемо, громадянинне!

Аж тоді Твердохліб прийшов до тями остаточно. Ну, що ж. Багато років захищав він закон — хай закон хоч раз захистить і його. Неквапом сягнув до кишені і показав посвідчення.

Міліціонер козирнув.

— Пробачте. Непорозуміння. Може, чимсь допомогти? Транспорт, телефон?

— Дякую. Я пройдуся пішки.

Міліціонер поштиво підтримував Твердохліба, поки той сходив з автобуса.

— Тяжка ніч випала,— спробував виправдатися Твердохліб.— Без сну і взагалі.

— Все ясно,— сказав міліціонер.— Усе ясно.

Усім усе ясно, тільки не мені, подумав Твердохліб, спускаючись у перехід під площею Перемоги.

Нечиталюк був як огірочок. Твердохліб поголився в перукарні, поснідав у себе в буфеті, сьак-так причепурич одяг, і черговий старшина усміхнувся й козирнув йому, як завжди, бадьоро і підморгнув змовницьки:

— Ви, як завжди, точні й акуратні, Федоре Петровичу!

Акуратність він, мабуть, відносив до вигляду зовнішнього, і, може, справді зовні Твердохліб і не відзначався особливою зім'ятістю, але відчував виразно, що має сьогодні зім'яту всуціль душу.

Подзвонила теща. Голос ласкавий і прекрасний. Яке щастя цьому Ольжичу-Предславському, надутому напів-законнику, нудному ерудиту, сухій душі! Закохався в молоду балерину за сцену безумства Жізелі в першій акті — і щастя на все життя!

— Теодор,— заворкотала теща.— Даруйте, що я вам на роботу. Але ми так хвилюємося, так стурбовані. ІЩо з вами? Я не спала цілу ніч. Мій брат теж.

Вони з братом були з іншої планети, ніж Ольжич-Предславський і його преславна донька.

— Мальвіно Вітольдівно,— невміло брехав Твердохліб,— мене загребли за дня, довелося їхати за місто, нікчемна і безглузда справа, але цілу ніч ми...

— Сподіваюся, все це вже закінчилося? — приймаючи правила його гри, обережно поцікавилася теща.— Я прошу вас, Теодоре. Не приймайте близько до серця. Я говорила з Мальвіною. Я їй усе сказала. І прошу вас. Ми вас чекаємо сьогодні.

— Думаю, що сьогодні не затримаюся,— пообіцяв Твердохліб.

— Я вас прошу. Це треба всім нам.

Твердохліб гірко всміхнувся, кладучи трубку. Треба всім нам. Навіть мир на землі, виявляється, потрібний далеко не всім. Одні готові життя віддати за нього, а кому — аби продати ракети, бомби, лазери, чорта-біса і нажитися, запхати пельку, озолотитися, піднятися над усім світом у недосяжній гордині. То що ж казати про

звичайне життя звичайного чоловіка? Гай-гай...

Ось тоді й покликав його Нечиталюк. Був як огірочок. Ні тобі безсонної ночі в Борисполі, ні безлічі перехилених чарочок, ні виснажливої розмови, ні переживань, ні каяття. Свіжа сорочка, сіренький бездоганний костюм, синя краватка, рум'янці (може, передчасний склероз?) на щоках, весела булькатість очей, безтурботність і безжурність.

— Привіт!

— Привіт.

— Як ти?

— Погано,— визнав Твердохліб.— Дуже погано.

— Ну, ти мені не казав, я од тебе нічого не чув. У нашому відділі все має бути якнайкраще. Песимізм — це пережитки і підступи. У нас тільки оптимізм!

— Не бачу причин.

— Федю, треба бачити! Ось я, поки сєє та тєє, пробився до Савочки в реанімацію, переговорив, домовився, добився, домігся. Думаєш, це легко? Ой-ой-ой! Але досягнув! І можу тобі заявити: все! Неси мені цю заяву Масляка — і гаплик!

У Твердохліба щось схлипнуло в душі, він ненавидів

цього просвітленого бадьорунчика, що потирав руки, ненавидів його хитрого покровителя, який ховався десь так само, як це він умів робити завжди, ненавидів нещирість, підступність, інтриганство, якими жили ці люди. Тому сказав твердо:

— Нічого я тобі не принесу! І не віддам! І взагалі...

— Що взагалі? — злякано підскочив Нечиталюк. Він підбіг до Твердохліба, спробував обійняти його, але той ухилився, тоді Нечиталюк відскочив до вікна, став потирати долоні, зіщулив плечі, майже пошепки прорік:

— Я Савочку придавив — і він пустив сироватку. Принеси мені всю цю справу — і кінці в воду.

— Яку справу?

— Ну, про інтелігенцію. Професори ці всілякі. Вищі сфери. Неси сюди — і все вмере.

— Ага, нести? Не принесу! — вперся Твердохліб.— І не віддам! І взагалі — набридло! Виведу на чисту воду.

— Та кого ти виводитимеш? Кого? Заслужених людей, які ціле своє життя...

— Кого треба, того й виведу.

Нечиталюк став ще свіжіший і ще булькатіший.

— Ну, старий! Ти ж у Києві народився? Села не знаєш?

— Яке це має значення?

— І не знаєш, що таке наритники?

— Не розумію, до чого це все?

— А те, що коли наритники попадуть кобилі під хвіст та прижажакнуть... Старий, ти як оця колгоспна кобила! Ну, сказано ж тобі: принеси! Нащо тобі всі ці інтелігенти? У них там вічна гризня, підсідання, підкопування, під'їдання... Ти мені скажи, яка користь од інтелігентів, яка конкретна користь?

— Ти хочеш, щоб я сказав? — сідаючи навпроти Не-читалюка, спитав Твердохліб.

— Ну, хочу. Горю бажанням! Помираю од цікавості!

— Гаразд. А ти знаєш, що таке інтелігент?

— Ну, хто ж цього не знає?

— Ага. А ти знаєш, як сказав про інтелігенцію Ленін? Інтелігенція тому й називається інтелігенцією, що найсвідоміше, найрішучіше і найточніше відбиває і виражає розвиток класових інтересів у всьому суспільстві. І самі Ленін, Маркс, Енгельс були великими інтелігентами, найперше інтелігентами. І мріяли, що весь народ буде інтелігентний. А ви з Савочкою? Готові натравлювати на інтелігенцію будь-кого. Хто вас навчив? Звідки це людожерство? Ленін казав: коли б ми на-травлювали народ на інтелігенцію, нас би за це треба було повісити. Ти коли-небудь прочитав бодай рядок з Леніна?

Нечиталкж підняв руку.

— Старий, ти мене вбив авторитетами! Але хто я? Маленький чоловік, який служить законові. Я спробував порушити справу проти професора Костриці, тоді хотів, щоб це зробив ти, але... тепер прошу: принести все, що там назбиралося.

— Приносити нічого.

— Однаково принеси. Ти ж знаєш порядок. Твердохліб, зціпивши зуби, пішов до своєї кімнати,

відімкнув сейф, дістав папочку з заявою Масляка, повернувся до Нечиталюкового кабінету, поклав йому на стіл.

— Ось.

— Усе?

— Все.

Нечиталкж урочисто-драматичним жестом розвів руки, тоді взяв заяву Масляка і вклав до своєї папки.

— Ти вдоволений, старий?

— Ти мовби заховав туди мою душу.

— Ну, старий. До чого тут душа? Ми люди надто конкретної дії, щоб згадувати про таку невловиму субстанцію. Найбільша твоя вада знаєш яка?

— Цікаво. Яка ж?

— Ти все своє життя був байдужим до жінок. А жінки — це найбільша реальність життя. Тут ніяких абстракцій і чепухістики! Тут саме життя, старий. А в тебе в цій галузі недоробки. Може, тут вина Савочки? Цілком може бути. Жінка, яка не є жінкою, задавила тебе своїм авторитетом і так далі. Начальство — велике діло. Ціла філософія. Я не піддався Савочці хоч у цьому — і щасливий. І щедрий у своєму щасті! Хочу допомогти й тобі. З цією непочатою справою покінчили — тепер давай твоє домашнє. Я Мальвіну знаю, давай за неї візьмуся...

— Не треба,— сказав Твердохліб.— Досить з мене. По саму зав'язку...

— Може, тобі відпусточку зварганити?

— Краще діло. Справжнє і потрібне.

— Старий, про що мова? Економіка заїдає нас з страшною силою і злочини множить у кількостях фантасмагоричних! Гарантую тобі дільце діамантово-дорогоцінне! Згода?!

Вже коли Твердохліб був біля дверей, Нечиталюк вибіг з-за столу, мовби погнався за ним.

— Слухай, Федю. Ми ж з тобою давно... Ну, я тут, може, й утричі більше просидів, ти ще молодий, але... Ти ото про недовчених... Кого ти мав на увазі?

— Запам'ятав усе-таки?

— Спеціально — то й ні, а в голову залізло і стримить...

— Я мав на увазі всіх недовчених. Нас з тобою теж.

— І мене?

— І тебе.

— Ну, старий. Знаєш, що тебе рятує?

— Наприклад?

— Те, що ти зять Ольжича-Предславського.

— Я ним не народився.

— Але у свій відділ Савочка взяв тебе саме тому, що ти зять. Згадай, звідки ми тебе витягли.

— Ніхто не може сказати, де людині краще. Твердохліб безцеремонно грюкнув дверима перед

носом у Нечиталюка і пішов по коридору. Куди податися? Всі зайняті, всі потонули в справах, він теж мав би потонути, але виринув, і тепер йому треба відіспатися, скинути з себе очманіння, повернутися до нормального стану. Двічі в ту саму воду не ступиш. Ой ні! Минав двері кабінету слідчого Гладкоскока. Одноліток Нечиталюка. Чи цьому поколінню робили якісь спеціальні щеплення? Хіба не виходили на екрани в перші повоєнні роки майже самі кінокомедії, до того ж безглузді, нікчемні, мало не блюзнірські? Повсюди руїни, голод, нестачі, ще не висохли сльози матерів і дітей за вбитими, загиблими, ще попіл війни густо притрушує землю, а тут хтось таким дивним чином хоче піднести настрій великому народові. А може, так і треба? І, може, нечиталюки і гладкоскоки, ці діти війни, саме в тих роках зачерпнули отого показного бадьоріння та так і не скинули його з себе? Гладкоскок був у них у відділі каталізатором доброго настрою. Хоч що б йому казали, відповідав сміхом, розкотистим, лунким, безпричинним. І до своїх хихоньок-хахоньок щоразу дочіплював зовсім несподівані і тому особливо безглузді слова. Виходило в нього приблизно таке: "ха-ха-бар", "хо-хо-дуля", "хе-хе-ру-вимчик", "хі-хі-романт", "хи-хи-труха", "ху-ху-дячок". Може, перекалічувати слова все ж не так страшно, як перекалічувати життя?

Але сьогодні не хотілося й до Гладкоскока. Про що з ним говоритимеш? Що ти зять Ольжича-Предславського? Гладкоскок радісно заірже: "Го-го-резвісний зять!" Так воно завжди: зяті горезвісні, а тесті — славнозвісні. Щоправда, практичне значення професора Ольжича-Предславського дорівнює нулю.

Обідав Твердохліб знову в буфеті. Рибний день — ні риби, ні м'яса. Але йому не

звикати. Нечиталюк повідомив, що його включать у групу по розкриттю системи приписок на домобудівних комбінатах. Група, то й група. Ох, як погано, що немає Семибратова, що той і досі ганяється за невідомими вбивцями!

Додому йшов пішки, щоб якомога далі відсунути ту мить, коли переступить поріг професорського помешкання, та хоч як повільно просувався до небажаної мети, однаково приречений був стати жертвою закону невпинності,— крок за кроком, хода за ходом, непомітно й повільно, але вперед і вперед, далі й далі, все життя в отакому наближенні до неминучості й неunikності. А до радості й гідності? Так, так. Та сьогодні про це не думалося. Твердохліб перебував у владі передчуттів найпохмуріших. Власне, післячуття> бо все відбулося вже, розкололося його нетривке життя з Мальвіною, і хто його зможе склеїти, який інститут електрозварки накладе шов на вічну міцність?

Прибув додому не з барабанами і фанфарами, а як на шибеницю, на Голгофу. Міський зять — не сільський. Той чоловік незалежний, може дозволити собі відповідну міру вільнодумства і навіть нахабства, бо стоїть на землі і нижче зіпхнути його ніхто не зможе. Тупу-тупу ногами, колю-колю рогами!.. В місті зять, який живе у тестя й тещі, це безправна істота, безпритульний, над яким тяжіє проблема місця під сонцем, попросту кажучи — квартири, квадратних метрів, прописки, встановлених норм. У селі проблеми хати не існує. Там якимось так ведеться споконвіку, що люди мають де жити. В місті — не так. Скільки невлаштованих. Сироти людства. Твердохліб належав до сиріт у прямому й переносному значенні. Хоч слова "приймак" не знав. Почув у відділі, що Нечиталюк зве його цим словом. У Нечиталюка сільське походження, а в селі це слово досить розповсюджене. Власне, саме слово, а не інститут при-ймацтва, який сьогодні характерніший для міста. На жаль, на превеликий жаль. Економісти розводять руками: держава поки що не може настанчити житла, не встигає будувати. Плани, можливості, перспектива. А тим часом чимало зламаних душ, понівечених доль, зруйнованих життів, втраченої енергії, загублених здібностей. Коли б усе це зматеріалізувати, закумуляувати, застосувати в мирних цілях, то перебудувати б можна цілий світ! Економісти скаржаться: всьому виною безплатність житла в нашій країні. Гаразд. Покажіть, де ті квартири, що їх люди можуть купити за чесно зароблені гроші? Кооперативи? Але вони обсажені таким чиновництвом, крізь яке не проб'ються ніякі бульдозери.

Думки на сходах. Сміливість із жилетної кишеньки. Тим часом він повнометражний приймак, і вже тут, як казав поет, "ни убавить, ни прибавить". Приймак, то й приймак. Коли одружувався з Мальвіною, був бездомний і безпритульний. Ольжич-Предславський, його тесть, з усією юридичною передбачливістю використав цю ситуацію, прописав Мальвіну до Твердохлібової бездомності, добився для них трикімнатного кооперативу (у справі фігурувала фальшива довідка про Мальвінину вагітність), а коли будинок уже закінчувався, Мальвіну знову переписали до рідних, Твердохлібові ж порадили продати кооператив (утричі дорожче, ясна річ!), щоб "об'єднатися з дружиною". Коли Твердохліб обурився, Ольжич-Предславський обурився в свою чергу:

— Але ж у нас велетенська квартира!

— Вона була такою і тоді, коли ми починали епопею з кооперативом,— нагадав Твердохліб.

— Це примха моєї доньки. Але вона минула, як усі примхи.

Теща страждала. Вона співчувала Твердохлібові, Твердохліб співчував їй. Мальвіна хмикала:

— Можна подумати, що тобі не потрібні гроші! Ти б поглянув на свої стоптані підбори.

— Стоптані підбори — це не стоптана честь і совість! — сказав він з притиском.

Зі своїх багатомісячних зарубіжних відряджень Ольжич-Предславський щоразу тягнув якісь величезні картонні коробки, набиті всіляким мотлохом. Газети чимдуж лаяли молодь за пристрасть до закордонних ганчірок, а тим часом такі відповідальні старигани, як його тесть, тягли з-за кордону весь той дурний дріб'язок, який мали б виробляти вдома, використовуючи могутній потенціал індустрії, створеної за роки Радянської влади. Ніхто їм про це, мабуть, не казав, ніхто не докоряв, вони вважали, що так і треба, життя йшло далі, діти росли, епоха вимагала вищих цілей. А людина живе не тільки вищими цілями. Великий законознавець відав про це вельми гаразд, тому перед кожним його зарубіжним відрядженням у квартирі починалися метушня, тупотнява, квоктання, шепоти й натяки. З'являлися древні родички, племінниці, троюрідні онуки, всі щось замовляли, просили, нагадували. Попервах Мальвіна спробувала замовляти щось і для Твердохліба, але він уперся:

— Не смій нічого мені там. Піду в будь-який магазин і куплю, що треба!

— Піди, піди,— посміялася вона.— Там тебе ждуть не діждуться, щоб виконати план.

Але більше не набридала. Іноді робила йому подарунки теща. То сорочку, то краватку, то шкарпетки. Він карався, але приймав. Вірив, що Мальвіна Вітольдівна не з тих, хто скуповує чужі душі.

І сьогодні, як передвіщення всього найкращого, сприйняв те, що саме Мальвіна Вітольдівна відчинила йому двері.

— Теодор, ви? Ах, як це прекрасно! — зраділо усміхнулася вона.— Ми всі так переживали. Вчора повернувся з-за кордону Андрій Ярославович, він теж... Я сказала Мальвіні, вона не мала права так з вами...

— Я сам винен,— сказав Твердохліб.— Не треба було мені передчасно. Все владналося, я тільки сколотив усіх...

— Я їм усім сказала, Теодор. Я сказала: як вам не соромно! А тоді сказала: не смійте, ви не маєте права!

Твердохліб непомітно зітхнув, входячи до помешкання. Мальвіна Вітольдівна добра, а добрих ніхто не слухає. І, мовби для спростування цієї його думки, теща гукнула не властиво для неї твердо і навіть гнівливо:

— Мальвіно! Ти могла б зустріти свого мужа? Мальвіна вже була вдома. Може, й на роботу не ходила,

чекаючи на прибуття закордонного багажу Ольжича-Предславського?

— Ах, ах! — насмішкувато обійшла вона довкола Твердохліба, який розгублено стовбичив у передпокої.—

Бабусина пропажа? Батько вже хотів подати на всесоюзний розшук або скористатися послугами Інтерполу.

— Я можу тобі тільки сказати,— буркнув Твердохліб,— що справи не порушено.

— Ощасливив! — сплеснула руками Мальвіна.— Не порушено! А хто зніме підозру, кинуту так ганебно на професора? Хто змие бруд, яким ви обляпали такого благородного чоловіка?

— Мальвіно, не смій,— намагаючись надати своєму голосу твердості, попросила Мальвіна Вітольдівна.— Ти ж повинна зрозуміти — в кожного своя робота, обов'язок.

— Обов'язок! — закричала Мальвіна.— Що це за обов'язок нападати на порядних людей! Що це таке? Може, мені хто скаже?

Вони й далі стояли в передпокої, Твердохлібові хотілося втекти звідси, бігти світ за очі й ніколи не повертатися сюди, не було на світі сили, яка порятувала б його від власної дружини, бо влада жінки над чоловіком найстрашніша і найбезжальніша. Однак порятунок з'явився з-за високих дверей кабінету глави дому, сам Ольжич-Предславський, роздимаючи сиві вуса, потря-саючи пишною гривною, в одну мить покінчив з "бунтом на палубі":

— Мальвіно! Що це таке? Ти забула про добропорядність. Не для того ти вступила в шлюб, щоб тепер такі вибрики. Щоб я більше не чув.

Пусті слова, але на Мальвіну подіяли магічно. Не кинулася на шию Твердохлібові, мовчки повернулася й пішла до своєї кімнати, але й це вже була маленька перемога. В передпокої тінню промайнув Тещин Брат, співчутливо кинувши Твердохлібові:

— Поздоровляю з програмою-мінімум! Мій свояк не став цитувати, що сказано про шлюб у Британській енциклопедії, в Лярусса і в Брокгауза. Це дає нам право спокійно повечеряти і смикнути по чарчині!

— Цілу минулу ніч я пив,— признався Твердохліб.

— Так я й думав. Іншого виходу не знайде ніякий чоловік. Зараз ми зап'ємо все це "Старокиївською" горілочкою, яка подіє і на мою норовисту племінницю саме так, як треба. Життя надто коротке, щоб його ускладнювати. Довге життя знаєш у кого?

— У кого? — йдучи мити руки, мляво поцікавився Твердохліб.

— У пенсіонерів. Надто в персональних. Питається, чому вони названі персональними? Та тому, що мають право критикувати значних персон. Для цього їм відпущено довге життя. Нудьга і сум. Не рекомендую.

— Мені персональна пенсія не загрожує.

— Як знати, як знати!

Видимість миру відновлено було вже того вечора. Мальвіна зволила навіть іноді вибиратися на прогулянки з Твердохлібом по Хрещатику, хоч і дихала на нього зневагою, як дракон вогнем. Ось так і зустрів він у магазині "Головні убори" ту молоду жінку, якій дав свій телефон і попросив подзвонити. Не міг простити собі такого

вчинку, але й не каюся. Хай буде що буде. Вже сталося.

Каяття настало, здається, вже тоді, як писав на вузькому чекові телефон. Чужим, неприємним самому собі голосом хрипло промовив до жінки: "Прошу вас подзвонити по цьому телефону..." Приблизно щось таке. І ще додав якусь банальність, за яку готовий був вирвати собі язика! А тоді ще брехав перед Мальвіною і вдавав, що цікавився шапкою. Один безглуздий вчинок може перепаскудити тобі все життя!

Чи вже він почувався таким нещасним і осиротілим, чи та дивна жінка дала йому надію? Як, чим, чому? Ну, була самотня. Це точно. Тимчасово чи постійно, але самотня. Які докази? Прийшла вибирати капелюшок без нікого. Яка жінка обійдеться тут без глядачів, свідків і спільників? Прокурорська логіка, сказала б Мальвіна. Та про самотність це вже він згодом. А там, у магазині, коли витка, мов білка, істота викручувалася перед дзеркалом, піднімаючи й опускаючи голі руки, блискаючи ніжною шкірою під пахвами, усміхаючись до самої себе в дзеркалі і до всіх, хто наближався,— там Твердохлібові видалося, що все те тільки для нього. І коли Мальвіна похвалила капелюшок, а він і собі щось бовкнув, і жінка спитала м'яко й ласкаво: "Справді? Ви радите?" — то вирішив, що звертається вона тільки до нього. Враження таке, ніби ціле життя ждав цього голосу і діждався. Але й не голос зачарував його, і не лице, не постать, не виткі ніжні руки. Приголомшила усмішка незнайомки. Усмішка розливалася по ній, ніби сонячне сяйво, охоплювала, оповивала її лице, руки, плечі, груди, огортала всю її, як золота сіть, усмішка виривалася золотими зернами з глибини її очей і летіла на Твердохліба, і він задихнувся, спазм перехопив горло, щось у ньому схлипнуло від щастя й захвату вже й неземного. Здалося, що десь на небі його помітили і пригріли.

Цим міг би виправдати своє безрозсудство хоч і на Страшному суді.

Виправдань, на щастя, ніхто не вимагав. Та жінка або ж просто не звернула уваги на його вчинок, або ж відзначалася особливим благородством. Не дзвонила, не обзивалася, мовчала і вже цим відводила його від небажаних думок і вчинків. Він не знав про неї нічого. Не знав, хто вона, звідки, яке в неї ім'я. І ніякі детективи не стали б у пригоді. Була для нього великою невідомою. Вона — і більше нічого. Займенник. Як у тій пісні, що співає Софія Ротару: "Я, ты, он, она, вместе — целая страна..."

ПРИКМЕТНИК

Може змінюватися настрій, але не характер. Коли несподівано втишується чоловік буйний, крутий, непоступливий, довкола нього розливаються солодкі ріки благовоління; коли ж ти тільки й відзначався тихою добротою, а тоді зненацька вибухнув, то цього тобі не простять нізащо, всім кортітиме зробити з тебе наведеного грішника, і кожен крок твій супроводжуватиметься тепер стривоженим квоктанням та помур-ками невдоволення: "Чули? Бачили? Цей Твердохліб. Такий поміркований і порядний чоловік, а тут — в один день змінився, ніби проковтнув якусь таблетку! Хто б подумав?"

На роботі, вдома, навіть на вулиці. Враження таке, ніби сам Київ сунує свої золоті брови і грізно заносить на Твердохліба тисячолітнього пальця: схаменися і повертайся

в первісний стан.

Чи ж він змінювався? Його добродушну твердість вважали просто добродушністю, за його тихим узвичаєнням ніхто не вмів побачити ураганів, що шматували його душу, ніхто не вмів розгадати туги за людяністю, за голосами вільними, незалежними, повними радості й безжурності. Твердохліб і безжурність? Гай-гай...

Життя топтало його, як подорожник.

У дитинстві — ні. Дитинство, коли в тебе є мати, батько, коли ти нагодований і приспаний, завжди щасливе. Все сприймається як даність, безкритично і, сказати б, безпретензійно. Порівняння — це першопричина всіх людських заздрощів — у дитинстві має характер односторонній: тільки на користь того, хто порівнює; отож, тут ще немає відчуття життєвої кривди і тих смутків, які згодом шматуватимуть тебе до самої смерті, тут ще діє всемогутній запобіжний чинник душевної чистоти і вміння знаходити радість навіть у нещасті, подібно до шевченківської сирітки, яка, не знайшовши, чим похвалитися перед дітьми, сказала: "А я в попа обідала".

Твердохліб народився у Києві, але попервах — і це цілком природно — не міг усвідомити цього факту, бо хіба ж неоднаково, де ми народжуємося: у Києві, в Одесі, в Жмеринці, Кагарлику чи в селищі Часів Яр? Уже й піднявшись над землею, оббігавши околиці своєї домівки, навчившись "зайцем" кататися в трамваях, він спробував досягнути безмежності Києва, але не зміг і не зумів, бо це перевершувало можливості його дитячої душі. Збагнув тільки, що Київ безконечний, пишний, запаморочливий, таємний. Зелені гори, яри, долини в золотавих туманах, фантастичні будівлі на узвишсях, тихі ручаї серед зелених дерев, лінії вигини Дніпра з-за Оболоні — все це було твоє і не твоє, належало тобі за правом народження, але й не належало, ти був там гість такий самий, як і тисячі приїжджих, що швендяли Хрещатиком, на Печерську, на Подолі, товклися на вокзалі, на пристані, на базарах і в магазинах. Здається, тільки в тому закутку Києва, де народився Твердохліб, де було його питоме місце, ніхто не товкся, чужих не було, тільки свої, всі знайомі, звичні аж до нудьги. Щоправда, великий Київ нагадував про себе Кирилівською горою, яка здіймалася по той бік вулиці, однак для малечі гора цікава була не своєю славетною церквою, а найперше загадковою лікарнею, де сиділи "шамашедчі".

Житло в Твердохліба не мало якихось суто київських прикмет. Належало до розряду, сказати б, міжнародного і називалося словом теж міжнародним: барак. Збудоване в роки нестач і поквапу, дивним чином уціліло в пожежах і руйнуваннях безжальної війни і дало притулок усім, хто знову квапився, може, ще більше, ніж до війни, хотів розпочати нове життя, заявити про себе життю і світові жоною, дітьми, родиною, сміхом, радістю, надіями. Твердохліби займали в тому бараці велику кімнату. Коли Федір народився, він уже мав сестричку Клаву, згодом додалася ще молодша сестричка Нацька, — так їх стало п'ятеро, кімната не побільшала, барак став відповідно тісніший, бо в кожній з його кімнат, розташованих обабіч широченного темного коридора, відповідно народжувалися Ваньки й Толики, Оксанки й Лесі, і наявна площа мала переділюватися й переділюватися на новоз'явлені душі населення і, ясна річ,

тільки в одному напрямку — зменшення, ущільнення, ущуплення.

Колонка з водою стояла в дворі, все інше — ще далі, слово "кухня" для Твердохліба було тоді так само не знане, як невідкриті райські землі для Гамлета. Просто під дверима кожної з кімнат шумів, перериваючись, примус або ж мовчки пускав хмари кіптяви запацьоре-ний кєрогаз, а вже на них кипіло й булькало те, що мало наситити вічно порожні шлунки малечі і вдовольнити малопомітні потреби дорослих. Барак стояв неподалік від трамвайного парку імені Красіна, здається, він і належав саме до трамвайних володінь, принаймні більшість його мешканців працювали в депо, для малечі це було найпершим місцем розваг і зацікавлень, які з часом ставали й зацікавленнями життєвими, хоч по той бік вулиці, під самою Кирилівською горою, у депо був надзвичайно грізний суперник — стадіон "Спартак". Але стадіон улітку відлякував своєю неприступністю, суворими контролерами, пихатими спортсменами, грізними написами: "Суворо заборонено" і ставав демократичним тільки взимку, коли там заливали каток і шерех ковзанів зливався з хрипінням радіо, яке розтрушувало з гучномовців модні мелодії з отих не відкритих ще для Твердохліба земель. Трамвайний парк, самі трамваї відкриті були для них тепер о будь-якій порі року. Твердохлібова мати (мама Клава, як вони звали її) працювала в депо прибиральницею трамваїв — чистила, мила, шарувала вагони зсередини після першої години ночі до світанку. їхній сусід Андрій Сергійович працював вагоновожатим. Батько Твердохлібів Петро Федорович в депо не пішов, а влаштувався десь на заводі у воєнізовану охорону, може, щоб пропадати ночами, як і мама Клава, а може, тому, що вирізнявся серед усіх чоловіків барака. Не тим, що воював, що мав два ордени і багато медалей, воювали всі, і нагороди мали всі, Андрій Сергійович, їхній сусід, мав аж чотири ордени, бо цілу війну добував фашистських "язиків". Але Петро Твердохліб повернувся з війни без ноги, яку заміняв йому рипучий протез, і це одразу ставило його над усіма, і Федько, навчившись говорити і довідавшись про таку річ, як хвастощі, гордовито копив губу перед малечею: "А мій тато — інвалід!" Інвалід війни — лунало гордо.

Батько, здається, не вельми переймався своєю інвалідністю і своїм героїзмом. Ходив на свої чергування, повертався додому, гладив дітей по голівках, тихо сидів, курив, випивав "наркомівську норму", спав. Мабуть, його спокій передався згодом і Твердохлібові, перейшов у спадок. Зате мама Клава відзначалася непосидючістю домового. Ночі цілі вигрібала купи сміття з трамваїв, чистячи й прибираючи, не могла зупинитися і вдома, вилизувала в кімнаті кожну порошинку, мало не щодня мила вікна, підлогу протирала двічі й тричі на день, дивувала своїм поклонінням перед чистотою не тільки власну родину, а й увесь барак, бо ж усі зусилля мами Клави здавалися марними, щойно ти виходив за двері кімнати й опинявся у безмежному загальному коридорі. Коридор нагадував міжнародні води світового океану, куди господь бог ось уже мільйони років сипле всілякі космічні уламки, тисячі кораблів викидають еверести сміття, Америка затоплює сотні застарілих атомних човнів, а японці десятки тисяч контейнерів з радіоактивними відходами, ядерні випробування сіють радіоактивний попіл, а міжнародні хижакі, як каже Ольжич-Предславський, розсіюють свою

безмежну захланність. Щоправда, тоді Твердохліб ще був далекий і від Ольжича-Предславського, і від міжнародних вод, і від морського права. Бруд і засміченість коридора його не вражали, він не поділяв гніву мами Клави, яка сварилася з* сусідками, дорікаючи їм за нечупарство, коридор йому подобався саме таким: з купами мотлоху, старими меблями, розбитими ящиками, таємничими калюжами, іржавим залізяччям, примусами й керованими і навіть запахами — диму, сажі, бруду, праної білизни, простої їжі, цигарок і дешевих одеколонів, якими збризувалися чоловіки після гоління, а дівчата перед тим, як іти на танці.

Не маючи куди застосувати всю свою енергію, мама Клава кидалася на підробітки. Ходила прибирати чужі квартири, приносила іноді трохи грошей, іноді щось смачне: хліб з маслом, якісь консерви, тоненьку вермішель, копчену рибу, ковбасу. Брала с собою Клавку, коли Твердохліб підріс, стала брати і його. Тоді він довідався, що кияни не всі однакові й не всі живуть у бараках. Є кияни звичайні, як Твердохліби і їхні сусіди, а є особливі, люди з достатком, щоб не вживати слово "маєтні". Перший жив на четвертому поверсі, займав одну кімнату, як і вони, але не в бараці, а в світлій просторін, загадковій своєю пишнотою квартирі. Один — на таку кімнату! Старий, ледве човгав, був, як казала мама Клава, "завбазою", кімната здивувала Твердохліба дикою захаращеністю і тіснявою, в ній стояло три чи й чотири довгі столи, самі столи, тільки під стіною тулилася вузька розкладайка для господаря та коло грубки був дощаний ящик, у який мама Клава двічі на тиждень (в зимову пору) наносила з сарайчика у дворі антрациту і дров. Столи всуціль заставлено химерними скляними посудинами, які мама Клава мала щотижня протирати від пилу. Зі стелі звішувалося кілька величезних світильників з поначіплюваними на них такими самими склянками, як і оті посудини. Господар урочисто-зляканим голосом пояснював малому: "кришталь". Що воно і навіщо, Федько збагнути не міг, але запам'ятав назавжди й назавжди зненавидів і саме слово, і шанобливість, з якою воно вимовляється деякими людьми. Попід столами в старого напхано було мішків, ящиків, коробок з борошном, крупами, макаронами, між ними круглилися крутими боками бідони, сулії, великі пляшки, над усім цим багатством літала цілими роями міль, Федько відмахувався од неї, крутив головою, чхав, а господар вдоволено хихотів і заспокоював малого:

— Не бійся, вона харчова. Це не та, що штани їсть. Штани твої залишаться цілі.

Ходили вони туди недовго. Старий злодюга чи то вмер, чи то кудись переїхав, чи, може, втрапив до в'язниці, мама Клава не пояснювала нічого, а тільки одного разу Твердохліб опинився вже не в кімнаті з "кришталем", а в професорській квартирі, в глибини якої не наважувався й ступнути, заляк у передпокої, завішаному картинами, вперто стояв там, не піддаючись на ласкаві вмовлення доброї, гарної професорші, соромлячись узяти в неї з рук дорогі цукерки з намальованими на обгортках ведмедиками, — був сам ніби дикий ведмедик, неприручений, непривчений ні до таких гарно вбраних, ласкавих жінок, ні до картин на стінах, ні до цукерок у мальованих обгортках. Вони знали тільки один сорт цукерок — "подушечки", злиплі в грудку, чотириста грамів, які щомісяця одержувала на свої продовольчі картки мама Клава.

Замість цукру. Батько своїх цукрових карток не отоварював, заміняв чимось іншим, а мамині "подушечки" малеча з їдала за один вечір, запиваючи чаєм і згадуючи потім ще багато днів згодом.

В школі Твердохліб учився вісім років, тоді пішов до ремісничого училища — на трамвайника. Потроху слюсарював уже в депо, Андрій Сергійович обіцяв вивчити на вагоновожатого, от тільки хай одержить паспорт.

А тоді життя вдарило його, покотило і стало топтати, як подорожник.

Він запам'ятав той сіро-жовтий ранок навіки. Ранок між зимою і весною, між землею і небом, між ніччю і днем, усе в ньому розполовинилося і зливалося, надто ж заливалося водою, страшним холодним дощем, змішаним зі снігом, який ішов добу чи й дві, уночі стояв стіною, котив з гір і ярів потоки глини, ніс сміття, вимивав і горнув на Куренівку всі уламки й покидьки з верхнього Києва: від того здавався брудним і жовтим, ніби й не дощ, а щось позасвітнє.

Батько прийшов зі свого чергування і вклався спати, мама Клава бралася до чищень і прибирань, сестри побігли до школи, Твердохліб з Андрієм Сергійовичем пригинці пробиралися до депо, проринаючи під жовтими пасмами холодної води.

Вони вже були під покрівлею, захищені від дощу, у затишку й звичному спокої, коли в набридливий шум зливи ввірвався звук незвичний, незнаний і тому особливо загрозливий. Ніби розгортали велетенський рулон чогось шорсткого, як камінь, і незрима сила робила те з такою нагальністю, що гострий шерех вмить виповнив увесь простір, поглинув усі звуки, піднявся до нестерпно-високої ноти, а тоді зродилося з нього холодне ревіння, яке зосередилося в одній точці, десь за стадіоном, на вильоті з Реп'яхового яру, здійнялося могутньою стіною і помчало вниз через вулицю, через сталеві трамвайні рейки, на депо, на будинки, на барак, на все живе й неживе.

Мабуть, інстинкт розвідника примусив Андрія Сергійовича озирнутися першим. Твердохліб коли б і озирнувся, то навряд чи побачив би стіну, яка мчала на депо. Побачивши ж, не збагнув би, що то таке, бо летючий водяний вал зливався з жовтою стіною дощу. Андрій Сергійович не думав жодної секунди.

— На опору! Лізь! — підкидаючи Твердохліба вгору перед сталевою опорою покрівлі, гукнув він.

Перші холодні вибризки каламутного водяного валу вже вдарили по них. Стихія, страх, смерть.

— А ви? — крикнув Твердохліб.

— Лізь, дурню! — зло попхнув його догори Андрій Сергійович і кинувся до свого трамвая, може, ще сподіваючись вивести вагон з депо або принаймні відсидітися на висоті в кабінці. Твердохліб по-мавпячому подерся вгору, туди, де опора розгалужувалася, вал ударив по опорі, аж вона загула, вода наздогнала Андрія Сергійовича, вдарила його по ногах, тоді в спину, він упав під каламутним валом, але підвівся, знову побіг, його знову ударило, збило і накрило вже навіки. Перекинуло трамвай, другий, третій, цегляні стіни депо ламалися й падали, ніби картонні, металеві опори дрижали й гнулися, гнулися сталеві конструкції покрівлі, щось ламалося і летіло

звідти. Твердохліб, врятований Андрієм Сергійовичем, тулився до холодного заліза, тремтів і плакав. Усе гинуло в нього перед очима, і ніхто не міг зарадити. Стихія, страх, смерть. Ще не знав, що водяний вал поховав під собою і їхній барак, і батька, і маму Клаву, і все дотеперішнє хоч і небагате, але спокійне й усталене життя.

Відтоді жахався води.

Працював чорно, поки вивчив сестер і повіддавав заміж. Коли пішов до армії, то повертатися до Києва і не думав. Сестри роз'їхалися, спогади вмерли, ніхто його не жде. Поглянути на дім, де ти народився? У Києві це не завжди можливе. Згадати — ото й тільки. Але чи не однаково — де згадувати? Хлопці підмовляли: в Сибір, на Алтай, на цілину, в Норільськ. Світ широкий! Коли б не помком-взводу сержант Григоренко, так би й не побачив більше Твердохліб Києва, а Київ Твердохліба. Але сержант умів виховати затятість і не в такій душі, як у Твердохліба, отож і сталося. Григоренко походив з полтавського села, високий, жилавий, голубоокий, невтомний, ніби зроблений з найміцнішої сталі, здавалося, позбавлений будь-яких вад, все ж мав одну досить відчутну ваду: не поділяв поширеної думки про стирання граней між містом і селом. Поділяти чи не поділяти ту чи іншу думку — в цьому ще немає великого лиха. Але сержант у своїй незгоді йшов далі. Він люто заздрих усім, хто народився у місті, та ще й великому, і ще лютіше ненавидів їх, так ніби людина вибирає своє місце народження і ніби це дає їй якісь переваги. Хоч як там було, Твердохліб став предметом особливої уваги сержанта Григоренка саме через те, що був киянином. З ранку до вечора тільки й чулося: "Р-рядовий Твер-рьдохліб, як у вас пр-рьшитий підвор-рьотничок!", "Р-рядовий Твер-рьдохліб, пр-рьиготуватися для подолання водної пер-рьешкоди!", "Р-рядовий Твер-рьдохліб, тр-рьи нар-рьяда поза чер-рьгою!". А тоді мстиве: "Це вам не по Хр-рьещатику пр-рьогулюватись!"

Твердохліб мовчав, терпів, потихеньку вийшов у відмінники бойової й політичної, навіть сам сержант Григоренко тепер ставив його за приклад. Коли ж настав час увільнитися і сержант спитав, куди Твердохліб хоче їхати, той нарешті зміг посмакувати маленькою помстою:

— Поїду гуляти по Хрещатику!

Так повернувся до Києва і подав заяву на юридичний факультет університету. Від туги за справедливістю? Не міг би тоді сказати. Ще коли вчився в ремісничому, закохався у Валю Букшу. Вона — нуль уваги на Твердохліба. Ще й дражила його, як усі, "Глевтячком". Так усе й минуло. Після армії зустрів її. Перекваліфікувалася і працювала на Подолі секретарем нарсуду. Казала: "Ми, юристи". Ніс у неї чомусь став широкий, як у качки. Може, такий і був, а Твердохліб не помічав? Теж юристка знайшлася! Жадоба маленьких помст далі володіла його спокійним еством, і Твердохліб пішов учитися на юридичний. Довго не одружувався, мабуть, пам'ятаючи ту Валю, або й не знати чому. А тоді зустрівся з жінкою, що мала ім'я з казки "Золотий ключик", і так опинився в надрах квартири Ольжича-Предславського. Тепер справжній киянин. Мало людей, багато кімнат, ще більше книжок. Всі мови світу, всі великі імена, генії, слава, блиск, позолота корінців і останні досягнення поліграфічної мислі — синтетичні

тканини, лакований картон, припресована плівка, припресовані ребристі корінці з іменами Колумбоса, Батлера, Джонстона, Де Феррона, Боуста, Макдоугала, Фіттермана, О'Конелла, Фултона, Хаккуорта¹. (*Перелічуються зарубіжні знавці міжнародного права). Все видатне: ідеї, інтереси, знайомства, вчителі. Ольжич-Предславський учився в самого академіка Корецького. Знайомий був з сотнями видатних діячів. Мальвіна Вітольдівна мала право знайомитися тільки з дружинами і вдовами видатних людей. Твердохліб міг би укласти каталог вдів. Меморіальні дошки. Бронзові й мармурові погруддя на Байковому кладовищі. Квартири. Картини. Бібліотеки. Навіть тоді, коли видатний діяч не прочитав за життя жодної книжки, він примудрився лишити вдові величезну книгозбірню. Фотознімки з великими людьми. Мисливські рушниці, з яких жодного разу не вистрелено. Венеціанські келихи, з яких не випити й краплі. Порцелянові сервізи, навіки заховані в дубових різьблених буфетах. Велетенські бронзові люстри, які ніколи не засвічувалися. Безмежні килими, змотані в рулони, як у Тамерлана перед походами. Срібло, бакара, слонова кістка, малахіт. Розмови, шепоти, заздрощі навіть по смерті. Кому краща меморіальна дошка, у кого більша слава, кого скільки разів згадували в енциклопедичному довіднику "Київ", а кого зовсім не згадали і що з того буде. Тещин Брат шулікою налітав на те шепотіння, глумливо іржав над сполоханими вдовами: "Згадали — не згадали! Що від того світові? Знаєте, що сказав Глушков про всі види інформації? Інформація — це міра неоднорідності розподілу матерії й енергії в просторі й часі, показник вимірів, якими супроводжуються всі процеси, що відбуваються в світі. Неоднорідності. Ясно? Кому густо, а кому пусто!"

Твердохліб дивувався: як можна людей з такою пам'яттю відпускати на пенсію. Коли питав про це Тещиноного Брата, той гмикав:

— Мене не відпустили, а відіслали. Пожаліли сестричку, їй ні з ким ходити на концерти.

На музиці Тещин Брат розумівся не гірше од Мальвіни Вітольдівни. Мабуть, це була єдина річ, про яку міг бодай зрідка говорити серйозно.

— А ці приглушені фігурації низьких дерев'яних, Мальвіночко? Що ти про це скажеш? Чародійство і погибель! — вигукував він перед сестрою, але тут уже Твердохліб не міг підтримувати розмови на потрібному рівні й тихенько усувався.

Хоч роботи у відділі вічно навалювали на нього цілі гори, виходило так, що залишалося доволі часу і для самого себе. Мальвіна не належала до жінок набридливих, тесть пропадав на міжнародних конференціях, а вдова дотримувалася режиму, теща жила музикою, — ніхто не заважав Твердохлібові в його самотності, в читанні, думанні, спогляданні світу і людей у ньому. Ставав щодалі запеклішим киянином, радів і пишався цим. Київ. Безладне місто, над яким витають тисячоліття. Безладне й прекрасне, місто князів, святих подвижників, грабіжників, пройдисвітів, веселих душ, задумливих геніїв. Твердохліб любив поринати в минуле. Історики — теж своєрідні слідчі. Дошукуються й доскіпуються, очищають істину від павутини часу, від нашарувань випадкових і свідомих. Іноді, щоправда, роблять це тільки для того, щоб

заховати ту істину ще глибше й ретельніше. Але вбити істину нікому не дано. Вона невмируща. Твердохліб вигадував собі то ту, то іншу "справу" і місяцями вів її з усією фаховою ретельністю і природною своєю завзятістю. Скажімо, про того, хто виніс з Києва літопис Нестора і Київський літопис, врятував їх од Батиевої орди, вискочив з Видубецького монастиря, перебрався через Дніпро, скільки довелося поневірятися йому в непробивних пушах, сторожко минати хижі роз'їзди, не потрапити до рук всюдисущих баскаків, дістатися до якогось Новгородського монастиря або до простенького дерев'яного скита під Костромою. Тільки уявити собі: тисячі кілометрів, самотній чоловік серед ворожості, дичі, стихій,— і такий подвиг: збережено слово народу, його пам'ять, його заповіді! Фома Аквінський у цей час писав свою працю "Сумма теологія" про всі знання світу, а ми рятували бодай крихти своєї історії.

А тоді самі ж палили. Хто запалив Поділ у 1780 році і що згоріло в тому вогні? Бібліотеки Могили, Інокентія Гізеля, може, й ота славетна бібліотека Ярослава Мудрого, яку марно шукаємо вже мало не тисячу років? Хвала вихованцю Києво-Могилянської Академії Йоїлю Биковському, який переписав у власний "Хронограф" "Слово о полку Ігоревім" і вивіз його до Спасо-Ярославського монастиря, де був архімандритом. Так врятував золоту поему нашої давнини, як і той безіменний послушник Видубецького монастиря, що виніс перші літописи з палаючого Києва.

А Київ горів усю свою історію. Як не вороги, то самі кияни. Велич межувала з нікчемністю, пишні храми з мазанками. Академія, що дала геніального Сковороду, з винокурнями, магістратськими, козацькими, монастирськими, які щороку виливали на двадцять тисяч жителів міста тридцять тисяч відер горілки. То хто ж палив Лавру в 1718 році і Поділ у 1780?

Ольжич-Предславський хвалився своїм родоводом. Мало не від перших київських князів. Не бентежився й глумлінням Тещиноного Брата: "Який родовід! Про що ти? У Києві ніколи не водилося мавп, тож не було кому стрибати по генеалогічних деревах!" Тесть уперто гнув своє. Зберегли прізвище, навіть фах, бо всі Ольжичі споконвіку були законниками. Це вже він зацікавився міжнародним правом, його ж предки не виходили зі сфери права цивільного і державного. Може, один з них укладав славетну "Руську Правду" для Ярослава, цей перший кодекс законів у нашій державі.

Твердохліб знайшов вразливе місце в безконечній юридичній генеалогії тестя.

— Гаразд, ви стверджуєте, що Ольжичі-Предславські упродовж віків обстоювали право і закон у Києві?

— Тут не може бути ніякого сумніву.

— А в п'ятнадцятому столітті?

— Чому це п'ятнадцяте століття у тебе під сумнівом?

— Та тому, що року 1482 перед Драбською брамою Київського замку відрубано голову київському воєводі Михайлові Олельковичу за те, що шукав союзу з Москвою і хотів одторгнути київські землі від Польської Корони. Стратою хотіли залякати киян, а перед історією самі злякалися: жодних документів про цей суд не збереглося. А це ж, коли подумати, був один з перших попередників Богдана Хмельницького. Чому ж ваш

предок мовчав і не виступив на захист Михайла Олельковича?

— У Києві панував завойовник, а завойовники не слухають захисників права, вони топчуть його.

— Але боротися з завойовниками треба. Вмирати за справедливість.

Ольжич-Предславський не пробував приховати поблажливості в голосі, коли поважно сказав:

— Судді за закон не вмирають. Це не їхнє призначення.

Твердохліб подумав: справді, а чи були коли-небудь великі судді? Верховні — так. Про великих щось не чуто. Власне, його це й не обходило. Знав свої можливості. Вже й сорок незабаром, а він не просунувся, не висунувся, не виріс на роботі, терпляче тягне лямку і не скаржиться. А чому неодмінно треба висуватися? Хіба що заради власного ствердження? Кожен на цьому світі бореться за себе, доводить усім свої гідності, свою вищість. Хто хоче бути нижче за інших? Хто прагне вниз? Тільки діти на ковзанках.

Поки Твердохліб сидів і спокійно робив своє діло, на нього дивилися з насмішкуватим співчуттям (збагнув це лише тепер), коли ж спробував виказати незначне невдоволення, всі сполошилися за нього, за його характер і норов: а раптом зміниться в бік небажаний?

Вівцю, яка відбилася від отари, пастух завертає назад. Твердохліб досить добре знав розподіл ролей: він — вівця, Савочка — пастух. Не завжди приємно усвідомлювати такі речі, але доводиться бути реалістом. Ще знав Твердохліб: Савочка негайно знайде спосіб приборкання непокірливого. Забуде про реанімацію, про загрозливий стан свого підтоптаного організму, про все своє велике придурювання, примчить до відділу і стане діяти. Місія Нечиталюка мала характер суто розвідувальний, а також попереджувальний. Тепер неодмінно має відбутися розмова. Де, як, про що — це визначить Савочка. Одне тільки Твердохліб знав точно: виклику "на килим" не буде. Савочка не терпів цієї форми. Виклики принижують гідність (і викликуваного, і того, хто викликає). А треба так: човг-човг по кабінетах, простецьки-хитрувата усмішка, панібратський тон: "Не буде заперечень перекинутися парою слів? Не в мене, неофіційно, цілком подружньому. Можна просто тут, а можна й до мене. Щоб не заважали нам. До мене буде навіть краще. Коли є час і бажання, тільки коли є час і бажання..."

Всі слова Савочки — звичайне лицемірство, яке так утруднює зрозуміння суті його справжніх думок і намірів. Головне правило: не наживати ворогів серед підлеглих, тому жодної різкої фрази про своїх, говориться тільки те, що тобі хочеться почути, приємність для дружніх вух, для дружнього слуху, начальство існує для того, щоб створювати щасливу атмосферу.

Так Твердохліб опинився в кабінеті Савочки, де мав відбутися сеанс великого хитрування.

Невтаємничений нічого б не помітив за сонними очима, нічого й не вловив би ні на широкому Савоччиному лиці, зовні байдужому і непорушному, ні в незграбній

постаті, що не знала різких рухів і виразних жестів. Але Твердохліб, попри його позірну неуважність і хронічну відсутність жвавості розуму, виразно бачив, як все у Савочці міниться, пересмикується, перегулюється, кажучи словами великого поета. Брижа. Ракова шийка. ГГвяко-подібні корчі не матерії і не духу, а натури, чи що. Ні того, що зветься людськими почуттями, ні мозку для мислення. А що почуття, що мозок? Яка від них користь? Хитрощі замінювали Савочці все. Зараз Савочка щосили вдаватиме неймовірну симпатію до Твердохліба, повагу і задоволення від взаємного співробітництва і нинішнього щасливого спілкування. Він теж має належно зіграти свою роль, щоб у цьому кабінеті запанувала атмосфера довір'я і взаємного захоплення. Єдність — ось наш ідеал.

Очі Савоччині пурхали понад Твердохлібом і поза Твердохлібом, вони бачили те, що для простих смертних приховане й недоступне, однак між тим загадковим пурханням і буденністю вимовлених слів контраст і неспівмірність були вражаючі:

— Кріпко мене прихопило. Здоров'ячко дає пробуксовки.

Традиція не порушувалася. Скарги на здоров'я, самоприниження, кілька лестивих слів на адресу співрозмовника і непомітний укольчик, шпичечка, загорнута в обцукрену вату. За усталеним сценарієм Твердохліб мав би трішки поспівчувати Савочці, але непомітно, зате гаряче вихваляти здоров'я, енергійність і подиву гідну працьовитість свого начальства.

Але він мовчав. Гідність і стриманість проти крутістьства. Хтось же повинен їх виказати?

— Та в нас не похворієш! Не похворієш. З реанімації довелося вискакувати.

Твердохліб мав сплескувати в долоні й демонструвати подив. Але він не демонстрував. Терпець урвався навіть Савочці.

— Синок, а все через тебе, до речі.

Про це Твердохліб здогадувався, тому вважав недоречним виявляти подив. Він сидів на диванчику, всадовлений туди Савочкою (диван — привілей начальника відділу, власне, привілей Савочки, бо тільки в нього у кабінеті навіть серед начальників відділів), гнув і перегинав у пальцях конторську скріпку, яку машинально захопив зі свого кабінету, спокійно дивився на Савочку, а в голові набридливо крутилося: юриспруденція, юрис, юрис, пруденція, поведенція, западенція, індульгенція, чепухенція.

— Зі мною все гаразд,— сказав він, щоб спекатися набридливої гри слів.— Я в порядку.

У Савочки роздулися ніздрі. В передчутті поживи чи від гніву? Однозначної відповіді не було.

— Синок, до твого відома: тебе хотіли розбирати на партбюро.

— Мене? Розбирати? Але ж Семибратова немає в Києві.

— У Семибратова є заступник.

— Нечиталкж?

— Ну, ти ж його знаєш. Але я люблю гармонію. У нашому відділі не можна

допустити відхилень.

— Це натяк? — спокійно поцікавився Твердохліб. — Але я не відхиляюся. Не відхилявся.

— Не довести до кінця доручену справу — це відхилення.

— Ніякої справи не було. Підозра — це не справа. В руках у Савочки виникла газета. Звідки і як — таємниця. Фокус. Цирк.

— Ось нарис про столичного слідчого. Читаємо: "У Юрія Даниловича есть замечательное для следователя качество: имея минимум данных, строит далеко идущую версию". Чув? "Далеко идущую". При мінімумі. Є запитання?

— Запитань немає, — сказав Твердохліб і почав розповідати Савочці про Кострицю. Коли дійшов до п'яти карбованців, які платять професорам за кожну консультацію, його зупинено досить рішуче:

— А я працюю за саму зарплату і не скаржуся. Сиджу на діючому вулкані мало не голяком, а поскаржитись нікому. Що є гвоздь нашої діяльності? Порядок і ще раз порядок. Є сигнал — треба перевірити. Сміливо й самовіддано. На красиві очі дивитися не можемо. Людина для нас тільки в минулому, бо корінь усіх злочинів там. Злочинець приходить у день сьогоднішній після злочину. Отже, те, що сьогодні, відкидаємо безпощадно. Без м'якотілості інтелігентської, жезной рукою. А ти, синок, піддався інтелігенції. Інтелігенція ж — штука заплутана.

— А ми хіба не інтелігенція? — поцікавився Твердохліб.

— Ми? І ми, і ми. Управлінська. Контролююча. Пере-віряльницька. Ми — над усіма, а не всі над нами. Тому ряди наші треба зміцнювати, а не розхитувати.

— Ви не звертали ніколи уваги на моє прізвище.

— А що прізвище? Дим і забобон. Тяжкий спадок наших малописьменних предків. Через прізвище треба вміти переступити. Коли ти Остолопов, то що — і генералом не можеш бути? А коли Мальчик — то зась бути міністром?

— Я Твердохліб і хоч зрідка все ж таки можу виявити твердість.

— Ось і виявляй. У ділі. На користь нашому відділу.

— А коли на користь істині?

— Ти в школі де сидів? — пролунало несподіване запитання.

— Ну, як це — де?

— На якій парті? На передній, на задній?

— Посередині.

— Середина — це ядро. Основа. Що є наша служба — виконання обов'язку чи випендрювання? Відданість справі — тільки так. Здібності — що? Хто визначає, які вони? А відданість — велике діло. Ініціатива й здібності — це прекрасно, але вони не повинні виглядати докором іншим. Я дивуюся. Ти такий старанний працівник — і мало не дійшло до партбюро. Може, ти засидівся в слідчих? Дамо тобі старшого слідчого. Ти в такій сім'ї, таке оточення. Дивуюся, чому ти досі не доктор юридичних наук?

— Я й сам дивуюся, — мляво усміхнувся Твердохліб. Так пожартували, й обом ніби відлягло од серця.

— Давай я переговорю з Ольжичем-Предславським, він же міг би підштовхнути, де треба!

— Я вас прошу. Тільки ніяких просьб, і взагалі... Я цілком вдоволений своєю роботою і своїм... У кожного є свій рівень. І не турбуйтеся щодо того мого... не знаю, як і сказати... У всякому разі, запевняю вас, що не маю наміру подавати заяву, переходити до іншого відділу, скаржитися... Нечиталюкові ж я сказав усе, що думаю про його дії і поведінку. І ще можу сказати. Завинила, мабуть, моя вічна поступливість, мій надмірний спокій. Спокійні люди не змінюються? Але спокій може бути тільки зовнішній. А в душі в кожного дрімають сили часом такі, про які не знаєш і сам. Гамлет у другій дії говорить про свою слабкість, а в четвертій заявляє, що в нього є воля, сила. Чоловік не може бути плаский, як фреска в соборі.

Гамлет і собор Савочці вельми припали до смаку.

— Доводилося й нам колись у п'єсах участувати, доводилося. А собор — чого ж? І я в Софію іноді... Мозаїки там — дивовижна штука. Урок! Слідчий повинен отак докази збирати й викладати по камінчику. Тоді картина злочину — і все. І кінець. Торжество справедливості і юриспруденції, а також...

А також потоки глибоких дурниць, якими Савочка завжди намагається компенсувати свою недовченість, так само як Нечиталюк компенсує її своїм безмежним ентузіазмом і лякливістю перед начальством. Химерна аналогія з Шекспіром! Але що літературні аналогії? Тут стався б у пригоді хіба що їхній Фантюрист з одною зі своїх фантюресок.

Скажімо, таке. Дванадцятий поверх. За столом — слідчий. Навпроти — злочинець.

— Я від баби втік, я від діда втік і від тебе втечу,— нахабно заявляє він.

— Ну, ну,— посміявся слідчий і натиснув на відповідну кнопку. Ввійшло двоє міліціонерів.

— Одведіть арештованого до слідчого ізолятора.

— Ах, я арештований?

— Так, ось санкція прокурора. Можете ознайомитися.

— Сподіваюся, там не записано, що мені забороняється поглянути на світ божий з вікна?

— Здається, ні.

— Гуманно, гуманно.— Арештований підійшов до вікна.— У вас тут чудовий краєвид.

— Не скаржусь.

— І повітря, мабуть, чисте, як для ангелів.

— Принаймні чистіше, ніж для злочинців.

— Дозвольте дихнути?

І штовхнув раму, не чекаючи дозволу. Нахилився, простягнув руки, ніби хотів стрибнути зі страшної висоти, і враз... посунувся вниз по повітрю, як по жолобу.

— Тримайте його! — гукнув слідчий до міліціонерів. Усі троє підбігли до вікна, та вже було пізно. Арештований відлітав далі й далі, вже був ледь помітний над

покрівлями, в сонці, на обріях. Летів на лазерному промені, як на чарівному коні. Жив у епоху НТР.

От коли б Твердохлібові такий лазерний промінь, щоб вислизнути від цього Савочки і від усіх савочок світу!

Так ми приходимо до своїх надій навіть тоді, коли вони цілком безпідставні або й смішні.

Твердохліб чомусь вірив, що його порятував би від усіх його душевних незлагод телефонний дзвінок од тої молоді жінки, яку побачив у магазині на Хрещатику. Не знав, що казав би їй, як повівся б після її дзвінка, просто ждав, сподівався, несвідомо вірячи в своє зцілення від голосу, який чув єдиний раз у житті і якого чомусь не міг забути.

Жінка не дзвонила, не обзивалася, відходила в небуття і невідомість далі й далі, безнадійніше і безнадійніше. Чи так і відійде? Власне, хіба це мало значення? Марно сподіватися, що тебе порятує від самого себе якась стороння сила, навіть коли вона з'являється в образі загадково-прекрасної жінки. Рятуйтеся сам.

Тим часом Твердохлібові треба було пройти, витерпіти й подолати неминучу юдоль нудних повчань, прихованих погроз, смішних побоювань за його долю, диких домагань і претензій. І не тільки на роботі, а й удома.

Чи то дістала аж сюди рука Савочки, чи самі події згрупувалися так, що порушився навіть усталений лад життя в домі Ольжичів-Предславських, і сам глава дому запросив Твердохліба на одну зі своїх передвечірніх прогулянок — випадок небувалий, непередбачуваний і, сказати б, загрозливий. Досі не було випадку, щоб порушувалася цілковита, недоторкана, священна самотність

Ольжича-Предславського на його прогулянках. І зненацька запросини зятя на спільну прогулянку? Тещин Брат, довідавшись про це, щосили виказував глузливий переляк:

— Що буде, що буде?

На нього ніхто не зважав. Ольжич-Предславський вийшов зі свого кабінету в спортивній голубій куртці, в елегантних коричневих брюках, у спортивних черевиках з м'якої шкіри (все імпордне), на мить затримався перед дзеркалом, поправив свою пишну шевелюру, пригладив вуса, глянув на Твердохліба, який вичалапкував з самотницької нори своєї далеко не такий елегантний, як тесть, маючи на собі кепсько скроєний костюм фабрики Смир-нова-Ласточкина і вітчизняні черевики зі стоптаними підборами. Ольжич-Предславський міг би належно зодягати й зятя, та коли Мальвіна після їхнього одруження натякнула Твердохлібові про таку можливість, він твердо сказав:

— Не смій! Як ходив, так і ходитиму!

— Він малахольний! — поскаржилася Мальвіна батькові.— Не чіпайте його. Хай демонструє свою впертість стоптаними черевиками і жованими штанами!

Згодом Твердохліб зрозумів, що переборщив, що сплутав принципи з упертістю, бо майже всі ходили в імпортному (навіть Савочка!), хоч у магазинах і далі того імпорту

нібито й не було, принаймні Твердохліб його ніколи не бачив.

Пробував тепер уявити себе поруч з високим елегантним професором і відчував ніби оскому. Цікаво, чим обумовлений такий гострий інтерес до його скромної особи з боку Ольжича-Предславського і що за таємниця приховується за цими несподіваними припросинами? І чи не можна було поговорити вдома, а конче треба гнати зятя слідом за собою на традиційну професорську прогулянку?

Щоправда, коли висловлюватися точно, то Твердохліб у цій прогулянковій компанії мав бути не другим після Ольжича-Предславського, а третім. Бо традиційно і неодмінно другим був Абрек, велетенський чорний пес, понура тварюка якоїсь вельми високої англійської породи. Поки професор вів свої дискусії на міжнародних форумах, Абрек нудився в квартирі, двічі на тиждень приходила старенька Неоніла Єфремівна, яка купала його в емальованій дитячій ванночці (псюра стояв у ванночці і з гарчанням струшував з себе потоки мильної води, якою обливала його Неоніла Єфремівна), іноді прогулював його Тещин Брат (він називав це "лякати обивателів"), але справжню насолоду від прогулянок Абрек отримував тільки зі своїм господарем, а той в свою чергу мав таке саме задоволення від компанії з псом.

Тепер до професора і пса допущено Твердохліба. Виявлено високе довір'я.

Прогулянка Ольжича-Предславського здійснювалася за маршрутом, який видався Твердохлібові коли й не безглуздом, то принаймні дивацьким. (Абрек, за всіма ознаками, не поділяв такого скептицизму). Поза Будинком торгівлі пройшли вулицею Смирнова-Ласточкина (Твердохлібів реванш за його костюм), тоді попрямували до художнього інституту, але Ольжич-Предславський несподівано завернув праворуч, ступив на сховану в колючих клубках дерези ледь помітну стежечку (щоправда, досить тверду, втоптувану не рік і не два) і пробрався попід кручами в гущавини, в зарості, в непрохіддя, так ніби був не професор, а хлопчисько, і не на передвечірню щоденну прогулянку вирушив (та ще дочепивши до себе зятя), а драти пташині гнізда або красти голубів унизу, на Гончарці.

Це була так звана Гончарка, про яку здавна линула сумна слава як про місце пияцтва, хуліганських витівок, усіляких темних справ і таємничих пригод.

"Навмисне повів мене сюди, щоб ніхто не бачив",— подумав Твердохліб. Але помилився. Бо тесть, ніби вгадавши його слова, проказав задихано:

— Я тут... щодня... Звик і... не можу, коли не... причащаюся... смішно, але...

— Ви не боїтеся тут ходити? — спитав Твердохліб.— Місце хоч і в центрі Києва, але... Торік восени тут убили чоловіка. Нізащо. Прокуратура мала тяжку роботу...

— Я завжди з Абреком. А він сторож надійний,— пояснив Ольжич-Предславський.

— Абрек справді може створити враження. Але ж тут стежки... не зовсім для вас...

— Зараз вийдемо на простір... Там пречудово... Унікальне місце...

Справді, незабаром дереза випустила їх з чіпких обіймів, вони опинилися на вузькому перешийку, вкритому густою травою і ще густішими кущами, але вони тут розступалися, утворюючи зручний прохід, а далі, коли перешийок ще звужувався, кущі зникли зовсім. Ольжич-Предславський зупинився, показуючи рукою Твердохлібові, щоб

він зробив те саме. Вузька смужка землі, на якій вони стояли, слугувала мовби містком між материком, на якому стояв верхній Київ, і круглою, стовпчатою глиняною горою, поставленою природою посеред найдавніших київських урочищ-уділь Гончарки і Кожум'як. Стівпчата гора мала плаский, рівно стесаний верх, так ніби там хтось готував собі місце для будувань, а тоді передумав, відмовився од заповзятого наміру і віддав гору у здобич буйним травам, птахам та комахні.

Твердохліб глянув довкола. Лівобіч на високому глиняному мисі мальовничо височів художній інститут, право-біч, за яром, врізалася в небо незграбна споруда Історичного музею, а майже перед очима, тільки ще далі, височів зостанець Замкової гори, яка покірливо лащилася до Уздихальниці золотисто-зеленкуватим чудом Андріївської церкви. За безмежжям Подолу вилискував під низьким призахідним сонцем Дніпро, а на обрії вгадувалося місце, де він зливався з Десною.

— Це гора Дитинка,— пояснив тесть.— Ти, мабуть, ніколи тут не був.

— Чому ж? Малим он скільки разів доводилося!

— А я певний, що ніколи не бачив того, що я тобі покажу.

— Краєвид тут справді чудовий!

— Справа не в краєвиді. Не в красотах справа. Ольжич-Предславський, забувши про солідність, про

свій вік, про обережність і звичайнісінький здоровий глузд, швидко пішов уперед, але не став забиратися на Дитинку, а стрибнув униз, мало не зриваючись з крутого схилу, подряпався попід глиняною кручею ще й прихитрився махнути рукою Твердохлібові, щоб той не відставав.

Абрек, лякливо позираючи на край урвища, понуро завив услід хазяїнові.

— Обережно! — гукнув тестеві Твердохліб.— Зараз я вас підтримаю.

— Не важить. Я звичний,— заспокоїв його професор.— Я тут уже стільки разів... Підбирайся ближче. Ось... Тут. Увага! Абрек, жди!

Тримаючись одною рукою за поодинокі кущики трави й за корінці, що стирчали в цих місцях, де обвалювалося від дощів і снігів, Ольжич-Предславський другою рукою вправно дістав з кишені куртки великого мексиканського ножа, клацнув кнопкою, махнув навіщось над головою лезом. "Збожеволів старий",— подумав Твердохліб. Ще подумав з острахом, що тесть зараз зірветься з кручі й загримить униз, так що й кісток не позбираєш, а винним виявиться він, його зять.

— Обере!..— хотів гукнути Твердохліб і сам мало не зірвався донизу, Абрек завив, як на погибель.

— Не слід робити різких рухів,— спокійно порадив йому професор.— Вростай у кручу, зливайся з нею всім тілом... Мати-земля... Приймає й захищає...

З тим бурмотінням Ольжич-Предславський вміло орудував ножем, зрізаючи в себе над головою нерівності глиняної кручі, не дбаючи про те, що глина летить на нього, забруднюючи імпортну елегантну куртку й ще елегантніші штани.

— Ага! Тепер видно. Бачиш? Тобі видно? Твердохліб не міг утямити, що йому хоче показати

тесть, дивився на обчищений глиняний крутосхил і попервах нічого не бачив, лише згодом помітив якесь темне, ледь покреслене в жовтій глині коло, переривчасте, мовби пунктирне.

— Що це? — запитав він.

— Зараз покажемо! — торжествував Ольжич-Предславський.— Зараз!..

Він колупнув ножом раз і вдруге, і вглибині з'явилися дві темні грудочки. Професор обережно видобув їх, тримаючи в пучках, простягнув Твердохлібові.

— Що це? — знову перепитав той.

— Наш предок! Кісточки нашого пращура з дев'ятого, а може, й з п'ятого століття! Оце коло — то труна. Кругла, бо видовбана з дуба. Лишилося не так багато... Самий слід у глині... Та ці перетлілі кісточки... Радіоактивний аналіз може підказати, з якого віку... Але видно й так... Прабатьки!

Таким Твердохліб не бачив свого тестя ніколи. У захваті, в піднесенні, в нестримності голосу. Дивуючи його ще більше, Ольжич-Предславський зненацька перейшов на вірші. Декламував, розмахуючи вільною рукою, в якій тримав мексиканського зарізяцького ножа:

Із сивої давнини причаляють

Човни золотії...

Предки виходять з могил...

Зоряного ранку припади вухом до землі —

Ідуть...

Предки! 1

1 Не зовсім точно цитовані рядки з поеми П. Тичини "Золотий гомін".

Ольжич-Предславський — і поезія! Тепер Твердохліб міг належно оцінити довір'я, виявлене йому тестем. Можна було зрозуміти професора, який не хотів нікого випускати у свої передвечірні захвати.

— Я не знав, що археологія ваше хобі,— обережно мовив Твердохліб.

— Яке хобі! Яка археологія! — Ольжич-Предславський вихолоняв, повертався до свого звичного стану поважності й, сказати б, бундючності міжнародного рівня.— Вибираймося на стежку! Досить уже археології!

Твердохліб дістався на перешийок, допоміг тестеві. Абрек зраділо стрибнув на груди хазяїнові, той ласкаво відіпхнув пса, тоді довго й дбайливо чистився, не дозволяючи зятеві допомагати, випростався, картинно змахнув рукою в напрямі Дитинки.

— У мене своя теорія зародження Києва. Я вважаю, що він починався не на Старокиївській горі і не на Замковій, а тут, на Дитинці. Город Кия стояв ось тут. Там, унизу, в уділі, ще й сьогодні тече річечка, яка зветься Киянкою. Зайвий доказ моєї теорії. Наші пращури відзначалися скромністю, вони не пхалися межі очі, то вже згодом життя примусило лізти на високі гори, споруджувати вали, городні, стіни, вибудовувати собори й палаци. А початки — скромність і лагідність, як у всіх працьовитих людей. Ти мене розумієш?

Ще б пак Твердохліб не розумів, коли й сам був такий. Може, його родовід сягав ще далі, як у Ольжича-Предславського, та тільки нікому було його простежити? А щодо загадковості пращурів... Що ж тут дивного, коли твій сучасник ходить коло тебе ще загадковіший і ніякі інститути психології не зможуть розкрити таємниць людської душі. Твердохліб міг би доповнити Ольжича-Предславського ще й своїми спостереженнями, точніше, сумнівами. Скажімо, про нехіль перших київських князів замикатися в укріпленому городі. Західноєвропейський володар чи навіть звичайнісінький феодал замурувався в замках і навіть носа не висовував з-за мурів, валів та ровів, а київські князі протягом століть цілих чомусь уперто рвалися на волю і будували свої палаци, резиденції, двори поза Києвом, за його валами і палісадами.

Археологи знайшли на схилах Старокиївської гори фундаменти князівського палацу, в якому, цілком можливо, жив сам Кий. Володимир, з іменем якого пов'язано спорудження перших київських укріплень, сам не любив там жити, а виривався то до сільця Берестового, то до Білгорода. Його внук Всеволод збудував Красний Двір аж за Звіринцем, утікши і від Києва, і від Лаври. Внук Всеволода Юрій Долгорукий утік ще далі, спорудивши свій палац, званий Раєм, на острові посеред Дніпра. Хто це може пояснити? Вчені кажуть: у городі було тісно, тому князі утікали на волю. Але ж город вони будували не для когось, а найперше для себе? Отож коли ставало тісно, то князь міг би випхати з города будь-кого, а не поступатися місцем сам? Чи, може, всі князі мали Твердохлібову натуру? Ой, навряд.

— Але я своєї теорії нікому не нав'язую,— подав голос Ольжич-Предславський, вриваючись у Твердохлібові роздуми.

— З вашого боку це досить обачливо і делікатно,— похвалив тестя Твердохліб.

— Мені йдеться про інше. Фамільні перекази, фамільна честь, родова гордість. Цілком можливо, що мої пращури поховані саме тут, на Дитинці. Можливо, я щойно хрупостів їхніми кісточками. Святотатство, коли б цей акт не викликаний був моєю постійною заклопотаністю про тривалість роду, про його вічність. Всі Ольжичі-Предславські найперше дбають про свій рід, про його незнищенність. У цьому вони схожі на стародавніх євреїв. Вважаю, що цю рису ніхто не стане осуджувати.

Твердохліб стенив плечима. Справді: хто б же став? Однак не втримався від обережного запитання:

— А коли... Як би це сказати?.. Ну, коли уривалася чоловіча лінія, тоді як же?

— Передбачено! Все передбачено! Коли в Ольжичів-Предславських народжувалися тільки дочки, тоді родина докладала всіх зусиль, щоб онуки перебирали прізвище не батьківське, а материнське. Прізвище залишалося, і рід тривав далі, не губився в прірвах минушини.

— Ви вважаєте, що це справедливо?

— Ми з тобою юристи і знаємо, що таке справедливість. Для держави — це доцільність, для окремої людини — користь і забезпечення спокою. В нашому випадку йшлося про спокій історичний. Те, що забезпечує інтереси історії, повинно вважатися справедливим. Ми зберегли для історії своє прізвище, отже, зберегли історію.

— А скільки прізвищ поглинув ваш рід? — глянув на тестя Твердохліб.

— Ну... це не зовсім точно — поглинув... Вони просто усувалися... самі... через свою малозначність... через... Окрім того, не слід так ставити питання. Ми не якісь антропофаги, пожирателі прізвищ і їхніх носіїв. У тих родів теж були свої розгалуження, вони тривали далі, іноді побічні лінії виявляються ще життєвішими... Але я не про це... Я просто хотів звернути твою увагу на наші корені, на джерела, щоб ти усвідомив...

— Усвідомив що? — Твердохліба починала зраджувати його стриманість.

— Ні, не усвідомив... щоб перейнявся...

— Перейнявся повагою до вашого стародавнього роду?

— Ну, йдеться про те, чим ми тримаємося на землі... Почуття вищого порядку... Ти сам розумієш... Я не хочу тебе ображати, в демократичному суспільстві це, власне, й не важить, всі переваги знищуються, але переваги походження все ж... Тебе взяли в таку родину!.. Ясна річ, ти заслужив на це, ти людина високих гідностей, ідеальної чесності, вірець, я б сказав... Ми поважаємо тебе і... Але цей останній випадок...

— Який випадок?

— Ну, у вас з Мальвіною... Цей небажаний конфлікт... охолодження...

Твердохліб зітхнув. За моє жито та мене й бито.

— Моя провина, що я про свої робочі клопоти розповів удома. Не мав права. Що ж до охолодження... Мені здається, що Мальвіну гінекологія цікавить більше, ніж її чоловік, ото й усе! Теж моя вина? Можливо.

Якось само подумалося: а може, Ольжичі взагалі гінекологи з діда-прадіда, а не юристи? Починаючи од женолюбивого Володимира з його сотнями підложниць і далі, далі. Якийсь із тестевих предків приймав Ярослава Мудрого. Прийняв незграбно, пошкодив княжичу ногу. Але однаково — славнозвісні...

— Я не шукаю винних! — мерщій заспокоїв його тесть.— Не шукаю! Зі свого боку я все зроблю, щоб...

— Вдячний вам,— перебив його Твердохліб.

— Але мене тривожить надто затяжна ваша ворожнеча. Тепер вона ховається за зовнішньою холодною ввічливістю — це ще страшніше. Це загрожує хронічністю, тобто...

— Повірте, що я страждаю від цього, може, найдужче,— зітхнув Твердохліб.

— Чого я найбільше боюся, так це озлоблення душ,— втомлено вимовив Ольжич-Предславський.

— Повірте, що я так само боюся.

— Я вірю в твій здоровий глузд, Федоре, і в твою високу порядність. Тому й ця розмова. Ні з ким би я так не... Звичайно, тут ідеться ще й про рід, бо ми пов'язані родинними узами... Не стану приховувати: я тривожуся дедалі більше... Озлоблення душі — це страшно!.. Я подумав: ось завтра у вас з Мальвіною з'являється дитина... Продовження роду... Ти мене розумієш? Неминуче постане проблема прізвищ...

Аж тепер Твердохліб збагнув, до чого все йшлося. І ця прогулянка, й археологія, і

дивацькі теорії походження Києва, і довірливі розповіді про рід та його історію. Досі його вважали ганчіркою, замазкою, безвільною істотою, чимось амебоподібним, а тепер злякалися спалаху на роботі (рука Савочки, всюдисуща і далекосяжна рука Савочки!), і переляк неминуче мав розповсюдитися й на все домашнє, аж до справ спадку й тривалості роду.

— Ви хотіли знати, чи відмовився б я від надання свого прізвища моїй дитині? — наївнотець поспитав Твердохліб.

— Не так різко, не так... ідеться не про відмову, а...— Ольжич-Предславський в'янув перед очима, линяв од бундючності й самоповаги, оголювався, малів, пропадав.— Я ж казав тобі... Ти чоловік розумний...

— На жаль, ніякий наш розум тут не зарадить,— вирішивши бути до кінця відвертим і безжальним, сказав Твердохліб.— І наша розмова, на жаль... Ви ж прекрасно знаєте, що в Мальвіни ніколи вже не буде дітей... Чи то згубний вплив Азії, чи постійні аборти — не знаю... Даруйте за відвертість...

— Надія завжди присутня в житті,— без свого звичайного апломбу мовив Ольжич-Предславський.— Ми всі повинні... Хіба тобі не хотілося б мати нащадків? І кому не хочеться?..

Він майже випрошував у Твердохліба цієї безнадійної надії, але що той міг?

— Я теж не проти надій,— сказав він.— Але що я можу?..

— Мені хотілося, щоб ваше життя ввійшло в норму.

— І мені теж.

Норма, норма... Де вона, в чому, яка для кого?.. Твердохліб знизав плечима, змахнув спроквола рукою. Ольжич-Предславський, вичерпавшись у своїх династичних проблемах, теж не мав більше сили вести розмову.

Додому поверталися мовчки.

Знов дикі зарості, чіпкі кущі дерези, таємні покидища сміття, яке недбайливі жителі звалювали на історичні схили,— не вірилося, що це Київ, але варто було озирнутися — і вічне місто знов чарувало тебе своєю спокійною красою.

Мабуть, краса — найвища з істин, тому так прагнуть до неї люди у всі часи. Може, саме тому несвідомо, але цілком закономірно він і обрав собі фах. Бо покликання юриста — істина. Вияснювати, прояснювати, докопуватися до суті. Кріт істини. Слідчі риються в житті, як кроти в луговині. Надбудови звинувачень, підозр, запитувань, допитувань. Штольні впертих мовчань, крутійства, нещирості, брехні, підступів, крізь які він щоразу вперто пробивався, щоб забачити далеке, іноді аж до недосяжності, світло виходу, бо той вихід звався: істина. Він ішов до істини, як Мойсей через пустиню, як правовірний до Мекки, як Скотт до Південного полюса, а Корольов до космосу. Головне для людини — подолати всі найза-плутаніші лабіринти брехні. Так вважав Твердохліб, а ще вважав, що досі тільки те й робив, що вибирався з цього заплутаного лабіринту, а насправді?

Насправді виходить, що він вглиблювався в нього більше й більше, заплутувався безнадійніше і безнадійніше, аж до остаточної безвиході. Розмотував чужі клубки, а

сам обснувався, мов личинка шовкопряда. І на роботі, і вдома. Суцільна обумовленість, залежність, неволя. Безкарно ніщо не минає. Абсолютних істин у житті знайти незмога. Найточніше мислення рано чи пізно виявляється неточним. Толстой сказав колись: "Нельзя жить подробно". Може, й справді? "И всюду тайною раздавлен человек"?

Додому тесть і зять прийшли змовниками, співниками і водночас супротивниками й ворогами до могили.

Але про це ні один одному, ні світові. Мовчазна угода, скріплена порядністю.

Власне, ніхто й не допитувався, про що вони говорили того вечора, тільки Тещин Брат, нудьгуючи, вперто никав довкола Твердохліба, поки врешті наважився, підморгуючи і граючи всіма піратськими зморшками свого обличчя, спитати наздогад буряків:

— Що — політичний заповіт?

— Не зрозумів,— справді не розуміючи нічого, трохи спантеличено сказав Твердохліб.

— Ну, перед зняттям і так далі. Старі слони передчувають свою смерть. Ну, слони йдуть на родові кладовища, а слони, так би мовити, політичні намагаються укласти заповіти. Не всім стає кебети, багато з них так і відсіваються попелом, а хто розумніший — той пробує якось борсатися. Мій свояк — чоловік не без розуму. Сина не має, дочка пішла не туди, от він і вибрав зятя. Поки не зняли — передати естафету.

— Знову ж не зрозумів,— дивуючись цим балачкам, сказав Твердохліб.— Про яке зняття може йти мова? Як взагалі можна зняти вченого? Звідки, з чого?

Тещин Брат поглянув на Твердохліба з неприхованою співчутливістю.

— Гай-гай! Молодий чоловіче! Невже ви й досі не знаєте, що зняти можна всіх? Демократичне суспільство дає для цього необмежені можливості. Всі хочуть всього, а коли так, тоді не існує ніяких святинь, авторитети вмирають, здібності не беруться до уваги, найбільші уми можуть бути відправлені на пенсію, найталановитіші організатори заміщені примітивами, посередність витіснює генія,— і ніхто цього не помічає, бо все відбувається в рамках закону. Але кому я кажу? Хранителів закону?

Він увівся на килимі, підпер плечима книжкову шафу, недбало змахнув рукою собі за спину.

— Класики! У мого шуряка вся квартира набита класиками! А що в них? Самі слова. А в нас — діла. Я, для прикладу, пускав три заводи, керував п'ятьма: давав продукцію, виконував плани, сприяв технічному прогресу. Колись вважався авторитетом у галузі вакуумної техніки. Насоси і таке інше. Природа не терпить пустоти. Торрі-челі і майбутнє людства. Так я вважав, поки був молодий. Тепер знаю одне: тебе знімуть або не знімуть...

— Звання людини не зніме ніхто,— зауважив Твердохліб.

— Звання не знімуть, а посаду відберуть. А що чоловік без посади, без влади, без впливу? Оболонка. Пустота. Кінець і безнадія.

— Ольжич-Предславський не лякається цих примітивних знять-перезнять,— маючи

на увазі вже й не тестя, а самого себе, сказав Твердохліб.— У нього страх усього людства: позбутися спадку, втратити надії і майбуття. Чи не цього хочуть усі оті політичні діячі, які лякають Радянський Союз то новими різновидами бомб, то новими конструкціями ракет? Я розумію свого тестя, сам перебуваю в такому самому стані, хоч, може, й не виказую цього...

І тут Твердохліб не втримався і розповів Тещиному Братові про їхню розмову з Ольжичем-Предславським, розповів, хоч не мав на те права, хоч і знав, що Тещин Брат уже давно цілковито занурився в болото пліток, пересудів, смакувань, зловтіхи: мовляв, того зняли, а того пересунули, а того засунули, а того зсунули. Своєрідний спосіб відплати світові за власні кривди.

Тещин Брат усе вислухав, поспівчував, похвалив Твердохліба за реалізм і розважливість, ще трохи посидів, тоді посунув далі в своїх безцільно-безнадійних блуканнях по професорській квартирі і, звичайно ж, не втримався, розповів усе своїй сестрі, і теща, лишаючись до кінця людиною делікатною, вночі не стала тривожити Твердохліба, але вранці влучила хвилю, горнучи до грудей свої тонкі руки, зашепотіла:

— Теодор, невже це правда? Невже він вам... про прізвище і дитину? Він зовсім збожеволів! Адже йому відомо, що в Мальвіні ніколи вже не буде дітей! Невже він забув про це? Яка ганьба! І яка, зрештою, непорядність!

Твердохліб якось не міг перейнятися тещиним трагізмом. Йому стало навіть смішно. Ну який він до біса Теодор, коли він Федір з Куренівки, та й годі! Вже коли так, то могли б звати його Діодором Сіцилійським або що. В цій родині, де все пронизано історією, воно було б доречніше. Та вже хай. Мовчки вклонився Мальвіні Вітоль-дівні, безрадно розвів руками: що тут казати і чи й треба щось казати?

Голився, вмивався, дивився у вікно ванної кімнати. Переваги давніх будовань: вікно у ванні, простір, зручності. Можна все життя дивитися на Львівську площу, спостерігати зміни, які на ній відбуваються, і, може, мимоволі нотувати зміни в самому собі. А площа що? Колись був базар, власне, ще зовсім недавно. Тоді збудували неподалік критий ринок, а тут зробили голу площу, на якій ставили поливальну техніку, досить незграбну, а взимку ще незграбніші й неоковирніші снігоочисні машини. Тоді хтось задумав поставити в цьому не дуже просторому місці велетенську бамбулу Будинку торгівлі, а навпроти втулили Будинок художника, затиснувши вулицю так, що ні машини, ні пішоходи не могли прорватися крізь вузьку горловину. Хто міг так проектувати і навіщо? Найдорожче в Києві — простір. Отой, з зелених гір на Задніпров'я і Задесення, в безмежжя до Чернігова, Смоленська, Новгорода, а в другий бік — у степи до самого моря. Заткнути вулиці і обставити площі, роблячи з них кам'яні мішки,— це знищити Київ, вбивати його клітина за клітиною. Позбавити місто його розкиданості, нестримності простору однаково, що закувати людську душу в кайдани непотрібних обмежень і безглуздих заборон. Втрачені краєвиди те саме, що втрачені людські душі.

Твердохліб упіймав себе на тому, що переступає межі порядності, які давно і твердо визначив. Чи можна перекладати відповідальність за свої дрібні невдачі й клопоти на

плечі історії, держави, людей, родини? Отож не ремствуй, будь мудрим і терпеливим. Так він умовляв себе, хоч і знав, що не перестане ремствувати в душі, бо відзначався безпощадною правдивістю дисциплінованих і роботящих.

— Прийшов узяти роботу,— сказав Твердохліб Нечиталюкові, перестрівши того перед канцелярією їхнього відділу.

Чомусь тільки тепер подумалося, що в Нечиталюка всі прикмети великого чоловіка: булькатий, як Вергілій, потирає руки, як Бернард Шоу, затаєний, як Гоголь, вірнопідданий, як Гете. Якби ще хоч трохи талановитості. Але який же талант зміг би терпіти шовкову диктатуру Савочки?

І тут Нечиталюк, мовби відплачуючи Твердохлібу за такі думки, затяг його до свого кабінету, всадовив, побігав довкола, потираючи руки, тоді таємничо повідомив:

— Старий, Савочка знов у лікарні, але мене обдаровано милістю і благодаттю!

— Якою ж?

— Тепер я знаю, кого намічено в наступники Савочки!

— Хіба є така сила, що усунула б Савочку?

— На жаль, на жаль. Зветься: закони природи. Всі ми смертні і... Хтось завжди має успадкувати черевики покійного...

— Ти забув, що тут може йти мова про жіночі черевики.

— Старий, Савочка носить тільки чоловічі! Як черниця. Так що не відкрутишся.

Твердохліб гмикнув.

— Тепер у тебе додасться роботи?

— Тобто? Не вловив гумору.

— То ти копав під Савочку, тепер доведеться ще й під мене.

— Старий, за кого ти мене маєш!

— За того, ким ти є. Типовий заступник у типових обставинах. Ти думав про те, що в порядних інституціях заступників не повинно бути взагалі?

— Як то не повинно бути?

— Дуже просто. Коли вже називати, то помічниками абощо. Як у прокурорів. А так незрозуміло.

— А як ти думаєш,— зазираючи Твердохлібові в очі, нахилився над ним Нечиталюк.— Хто такі генії? Не зможеш відповісти, бо ніхто не знає. Я скажу тобі. Генії — це заступники нездар. Чуєш: заступники, а не помічники!

— Виходить, ти геній? А я вважав, що справжній геній своєї справи в нас — тільки Семибратов.

— Слухай, не згадуй мені про Семибратова!

— Шкода, що його зараз немає тут.

— А ти помітив, що його ніколи немає? Завжди — невідкладні справи. Савочка знав, кого рекомендувати секретарем партбюро.

— Обирали Семибратова ми.

— А турбується про вас хто? Нечиталюк. Потрібні докази? Ось я подумав про тебе і підготував тобі дві геніальні справи на вибір. Одна про науково-дослідний інститут, де

два роки писали липові звіти про важливі розробки для народного господарства, а самі й пальцем не ворухнули, тим часом лише премій гребонули дев'яносто тисяч.

- До вчених я не піду, ти ж знаєш,— втомлено сказав Твердохліб.
- Друга справа — тупикова. Передав нам народний контроль.
- Хочеш загнати мене в тупик?
- Старий, тільки ти зможеш вибратися з цього тупика!
- У нас є Фантюрист, той знає способи, як вибратися навіть з дна океану.
- Тут потрібен твердий реаліст, як ти. Береш?
- Гарзд. Давай уже той тупик.

Як полководець оглядає місце бою, так Твердохлібові треба було спершу поглянути на людей, з якими матиме справу в їхньому, сказати б, природному середовищі, в їхній звичній обстановці, самому побувати на місці дії. Цього правила свого ніколи не зраджував, так повівся й цього разу, довго добирався різними видами громадського транспорту до організації, що відала заготівлею вторинної сировини, подорож без радості в душі і навіть без втіхи для ока, бо довелося побачити, може, найбрудніші і найзанехаяніші околиці Києва, запаскуджені й запацьорені, обставлені незграбними допотопними будуваннями, складами, загорожами, завалені купами сміття, іржавого заліза, якихось уламків, паліччя, ганчір'я.

Але там, куди їхав Твердохліб, усе було як у людей: контора, Дошка пошани, графіки, об'яви, приймальня директора, секретарка в модній "марльовці", телефони, сновигання заклопотаних людей.

Директор був молодий, якийсь несерйозно-блондинистий, з нахабними хлоп'ячими очима. Твердохліб привітався, показав йому посвідчення.

— З прокуратури? — здивувався той.— Та в мене вже тут нарконтріль усі кишки вимотав!

- Передали справу нам,— пояснив Твердохліб.
- А що це означає?
- Доведеться відповідати.
- Та ми ж вернули всі гроші!
- Справа не в грошах.

— А в чому ж, дорогий товаришу? — Директор вискочив з-за столу, відхилив двері до приймальні, гукнув: — Люсю, поклич головінженера! Чи, може, не треба? — Це вже до Твердохліба.— Може, нам удвох?

- Можна й так,— згодився Твердохліб.
- Ви хоч у курсі? — спитав директор, всідаючи на своє місце.
- Приблизно. Тільки приблизно.

— То я можу все точно. Головного хотів покликати, бо це його витівка. Дуже він веселий хлопець. Хотів пожартувати з начальством, а воно вийшло... Коротше... Сидимо на вторсировині. На даному етапі кольорові метали. Збирати майже нічого, але може бути перспектива. Яка? Ніхто не знає. Та логіка в мого начальства залізна: все в державі має тенденцію до збільшення, повинні збільшуватися й твої заготовки. Ну,

хай... Але заїдає начальство. Давай оригінальне, нове, хоч ти вмири! Ну, де його тут взяти, звідки, яке? Давай — і душа з тебе! Ну, мій голов-інж і підсунув ідейку. Мовляв, зважаючи і в зв'язку з передбачуваним зростанням заготовок і для пришвидшення завантажувально-вивантажувальних робіт збудувати в нашому маленькому господарстві залізничний тупик такий-то і такий. Опис, технологія, розрахунки, розміри економії, народногосподарський ефект — усе, як у порядних людей. Послали — начальство проковтнуло, вдовольнилося, а нам премії! Не брати? Але ж дають. Та й почин так званий треба узаконити. Узаконили, пожили рік спокійно. Новий рік — знов давай почин! Ми їм знов тупик — вони нам знову премії.

А тупичок у нас, до речі, є, і про це прекрасно всі знають!

Новий же нікому не потрібен, але гра йде далі до третього разу, як у казці. Тільки вже після третього разу десь воно прорвалося. Премії ж не всім, от хтось і не втерпів. Написав у народний контроль чи там куди. Прискочили товариші, перевірка. Я розповів отак, як оце вам,— не допомгло. Засіло тут чоловік з п'ять на три місяці. Самої зарплати на них пішло разів у три більше, ніж наших премій.

Ну, все ми повернули, покалися, врізали нам по всіх лініях.

— Боюся, що доведеться відповідати ще й перед законом,— сказав Твердохліб.

— Так ми ж повернули всі гроші.

— Справа не в грошах. Йдеться про обман держави. Службовий злочин. Може, дійде й до суду.

— Кого ж судити? За віщо? Тоді вже притягайте моє начальство, яке платить премії, не думаючи!

— Ви не турбуйтеся. Розберемося. Я вам тут особливо не набридатиму, і п'ять чоловік у вас не товктиметься, і державної зарплати багато не піде...

— І що — справді пахне судом? — вже по-справжньому стривожився директор.

— Саме для цього прибуває до вас слідчий. Єдине, що я вам пораджу надалі: не треба жартувати з державою. Вона цього не любить.

— Але я вже пожартував,— розгублено посовався на стільці директор.

Твердохліб промовчав. Утішати не мав права, лякати не хотів. Місія не з привабливих. Широ кажучи, всі оці директори, керуючі трестами, пишно звані "командирами виробництва", які норovali тим чи іншим способом обдурити державу, не викликали в Твердохліба ніякого співчуття. Він не вірив у зловісне сплетіння випадковостей, у несприятливі обставини, трагічні непорозуміння і просто сліпий фатум. Бо у всіх випадках виходило так, що збитки і шкода припадали тільки на долю держави, так ніби держава уявлялася оцим людям якимсь бездонним казаном, у який кожен міг запускати руку, виловлюючи найласіші шматки, сам не кладучи туди нічого. Для юриста злочин — це симптом особистого або соціального неблагополуччя. Дивно було мати справу з людьми, які являли собою приклад благополуччя і особистого, і соціального і водночас ставали на злочинний шлях. Навіть залізний формалізм права ставав часом безсилий перед цим явищем, і доводилося кваліфікувати такі вчинки, добираючи до них не одну, а кілька статей Кримінального кодексу. Що це?

Недосконалість кодексу чи народження нових категорій злочинців? Від цього "новаторства" Твердохлібові ставало незатишно жити на світі. Може, ми надто довго й часто намагалися пояснити все пережитками капіталізму, аж поки виявили, що вже маємо і свої власні хиби, боротися з якими не вміємо і не знаємо як? Цей молодий директор з нахабними очима був, мабуть, одним з таких новітніх пережитків. Пережиток, який, власне, ще й не жив.

— Ваше прізвище Дубограй? — уточнив Твердохліб.

— Смішне, правда? Воно мене й підводить. З таким прізвищем суцільний клопіт. Усі ждуть від тебе чогось веселого, жартів, розиграшів. Ну, от і догрався.

Твердохліб злякався, що не зуміє зберегти цілковитої об'єктивності, почувши ці балачки про прізвище. У Оль-жича-Предславського прізвище занадто серйозне, історічно-важливе, у Дубограя смішне й легковажне, і все це дивним чином сплітається довкола нього і вимагає вирішень, поступливості, доброти, милосердя.

— Я б хотів ознайомитись з вашим господарством,— сухо промовив Твердохліб.

— Це ми враз. Я сам з вами...

— Ні, ні, ви працюйте,— запротестував Твердохліб.— Дайте мені якогось незайнятого чоловіка, щоб не було...

— Незайнятих знайти можна. Незайняті в нас тепер є скрізь. Я вискочу на хвилинку, а ви тут у мене...

Твердохліб вередував до кінця.

— Не треба й цього,— зупинив він директора вже біля дверей.— Навіщо вам бігати? Директор — і бігає. Я вже сам побачив тут у вас незайняту людину...

— Ви? Побачили? Коли ж ви встигли? — директор від здивування хотів присісти на підвіконня, але промахнувся і мало не впав. Обперся спиною об стіну, стояв, кумедно нахилений до Твердохліба, кліпав очима, які втратили нахабність і стали хлоп'ячо-наївними.— Хто ж це, коли не секрет?

— А ваша секретарка. Як її? Люся? Їй тут, як мені здається, зовсім немає роботи. І посада ця непотрібна. Мабуть, і в штатному розкладі вона не значиться, а записана якось інакше.

— Точно,— прошепотів директор.

— Ну, то й прекрасно. Тобто прекрасно не те, що ви порушуєте штатний розклад, а те, що Люся проведе мене по ваших лабіринтах. А тоді домовимося про подальшу нашу роботу.

Директор вийшов з Твердохлібом до приймальні в настрої, який зовсім не відповідав характерові його прізвища.

— Покажи, Люсю, товаришеві слідчому наше господарство,— мляво промовив він.— А до мене нікого не впускай. Жени всіх!

— Що ви зробили з нашим директором? — засичала Люся на Твердохліба, коли вони вийшли на пощерблені сходи.— Ви бачили, який він? Що ви з ним?..

Твердохліб стенив плечима:

— Я не роблю з людьми нічого. Це не моя професія.

— Ви знаєте, де він учився? — далі наступала секретарка, мовби відчуючи в Твердохлібові загрозу вже не тільки директорові, а всім тут і їй найперш.— Він закінчив інститут кольорових металів у Москві. Мріяв про надзвичайну роботу, а його прислали сюди!

— Тобто у Київ,— уточнив Твердохліб.

— Ну, Київ! Ну, то й що? Для такого спеціаліста...

— Що ж, Київ, це, мабуть, краще, ніж Норільськ,— намагаючись не відставати від дівчини, яка от збудження мало не бігла, но без іронії зауважив Твердохліб.— Чи, може, Дубограй хотів добувати золото в Навої?

— Але ж не збирати старі мідні чайники і допотопні примуси! — огризнулася секретарка.

Твердохліб зітхнув.

— Я знаю тільки те, що все треба робити чесно.

Міг би ще додати, що більшість так званих виробничо-господарських злочинів пояснюються коли не спробами незаконного збагачення, то намаганням приховати свою невідповідність становищу, посаді, призначенню. Чоловік береться не за своє діло, але не відмовляється добровільно, а щосили тримається за пост. Ну, не цей Дубограй, так інші. Шкода від них не так матеріальна, як моральна. Вони підривають підвалини, на яких тримається державна будівля, а це набагато страшніше, ніж будь-які матеріальні збитки.

Усе це Твердохліб відносив до питання про недовчених людей. Мабуть, ця дівчина теж була недовчена, інакше чому б вона стала секретаркою?

Він ходив довго й уперто, хоч видно було все з першого погляду. Безлад, млявість, занедбаність. Сонне царство. Енергійного чоловіка тут справді потягне на нездорові жарти. Однак у Твердохліба не було вибору.

Він узявся за роботу, почав допитувати звинувачуваних народним контролем і свідками, попервах влаштувався там-таки *in flagrante delicto*, "засів у тупику", як сміявся у відділі Гладкоскок, а коли вже хотів перенести розслідування до свого офіційного кабінету, йому на роботу прийшов лист.

Лист лежав у Твердохліба на столі, хтось поклав його, не чекаючи господаря кабінету, входити сюди мали право Савочка, Нечиталкж, секретар їхнього відділу, отже, приніс листа один з них, але не це мало значення, а те, що на конверті не було зворотної адреси. Анонімка? Твердохліб бридував анонімками аж до того, що не міг брати їх до рук. В судові справи, що стали наслідком перевірки сигналів з анонімних листів, не вірив. Коли судити, то й анонімника, доклавши всіх зусиль, щоб його знайти! За брак громадянської мужності, за вмивання рук, за усування і втечу від боротьби. На все життя запам'ятав сцену з "Детства" Горького, де дід Каширин, перш ніж покарати онука за шкоду в майстерні, кладе на лавку іншого внука, який доніс на свого брата, і при цьому каже: "Доносчику — первый кнут!" Може, це й з надто давнього морального кодексу, але правильно!

Однак усі ці прекрасні думки вилетіли Твердохлібові з голови, щойно він побачив

акуратний конверт на своєму столі, не думалося ні про анонімників, ні про моральні приписи, рука сама потяглася до листа, а десь у глибинах свідомості лякливо застрибало: "А може... А може..."

Він чомусь уявив, що лист од тієї молодої жінки з магазину, якій він дав номер свого телефону. Дзвонила і не могла додзвонитися, тоді вона... Навіть не подумав, звідки вона могла довідатися про його місце роботи. Адже дав тільки номер телефону і більше нічого. Хіба що вона працює на міській телефонній станції і змогла встановити, кому належить той номер.

Сам розумів, які то страшенні дурниці, але рука вже розривала нервово конверт, і аркуш паперу видобуто на волю, і машинописні рядки заскакали перед очима, й очі впали на низ аркуша. Підпис! Чий підпис? Чие ім'я?

Підпис був. Володимир Пшеничний. І зворотна адреса. І телефон. Отже, не анонім. Але й не...

Твердохліб провів рукою по очах, мовби знімаючи навіяння. Міг би сказати, як смертельно хворий король Джон у Шекспіра: "Я прошу холодного втішання". Король отруєний, горять нутрощі, в холоді йому вся втіха. Втішання — по-англійськи "комфорт". Дивна річ: він хотів би комфорту від жінки, від самого її голосу. Холодного, комфорту. Хотіння, затаєне від усього світу, навіть від самого себе. Слідчі не знають, що таке душевний комфорт. Протистояння, зіткнення, шорсткість і жорстокість життя — ось їхня доля. А ще Порфирій Петрович — Рас-кольникову: "Не комфорта же жалеть".

Твердохліб сів за стіл, взявся читати лист, який мало не спричинився до наслідків небажаних.

"Шановний товаришу Твердохліб!

До вас звертається журналіст В. Пшеничний. Свого часу я писав про відомих юристів нашої республіки, які тепер займають дуже високі пости у вашій системі, але я не хочу звертатися до них з міркувань такту і звичайної порядності. Час від часу я виступаю в пресі на захист тих, хто постраждав од надмірної суворості нашого правосуддя (звичайно, коли є для цього всі підстави), і коли вдається допомогти людям — це для мене найбільша нагорода. Вдячні листи від моїх "підопічних" зберігаються в моїй робочій папці і в пам'яті.

Позитивні наслідки багаторічної моєї журналістської діяльності на захист несправедливо або надто суворо покараних надихають мене й цього разу.

Як мені стало відомо, Ви ведете слідство в справі В. Д. Дубограя, директора однієї з наших заготівельних організацій. Хто такий Дубограй? Молодий спеціаліст, вихованець столичного інституту, досить престижного, молодий комуніст, батько двох маленьких дітей, прекрасний сім'янин, людина, яка живе ідеалами і великими планами. Таким людям треба давати простір, їм потрібен масштаб, з них б'є енергія, яку слід використати на користь державі. А Дубограй опинився на задвірках життя, на звалищах утильсировини. Хто подумав про його внутрішній стан? І ось — нудьга, безнадія, тупик, і все це викликає природну реакцію, а наслідки Вам відомі.

Дубограй покараний народним контролем, на бюро райкому партії йому оголошено сувору догану з занесенням до облікової картки. Але товариші знайшли за можливе не знімати Дубограя з посади, дати йому можливість виправдати довір'я. І все ж комусь видалося цього не досить, справу Дубограя передано до прокуратури, і Ви вже ведете слідство.

Ось я беру свіжий номер "Правды" за 9 серпня, знайомлюся з матеріалами під рубрикою: "Факты подтвердились, получен ответ" — і натрапляю там на такі рядки: "Бюро горкома за очковтирательство и приписки... вынесен выговор с занесением в учетную карточку". Виявляється, можна обмежуватися такою формою покарання, а не вдаватися щоразу до послуг нашого правосуддя.

Ось з чим я "вторгаюся" до Вас, шановний товаришу Твердохліб, і вірю, що висловлені в моєму листі міркування не залишаться без уваги.

З комуністичним привітом Володимир Пшеничний, журналіст".

Твердохліб задумливо стукав пальцем по столу, іноді попадав на аркушик журналіста Пшеничного. Було три способи реагування на такі листи. Перше — апелювати до громадськості, тобто виливати своє обурення перед співробітниками. Мовляв, інтриги за моєю спиною заважають, не дають спокійно працювати. Друге — ввічливо, але твердо і недвозначно порадити журналістові не втручатися не в свої справи. Поки не відбудеться суд — ніякої преси, ніякої громадської думки! Третє — не зважати. В даному випадку сумління суспільства не преса і не журналіст Пшеничний, а слідчий Твердохліб і судочинство. О, цей український народ! То назве філософа свого Сковородою, то літературних героїв — Бульбою і Мотузкою, то дасть антиподам, які ніколи не зможуть зійтися (як ніколи не зійдуться офіційний суд і неофіційні пересуди), прізвища, пов'язані з основою життя,— злаками, хлібом.

Він вирішив обрати третій шлях: нікому не казати про лист Пшеничного (про нього і так знав той, хто поклав його на стіл Твердохлібові), не відповідати, мовчати, та й годі. Хоч по-людськи заздрих журналістові. Ось чоловік може виявити гуманність, дозволяти собі великодушні жести, співчуття і жаль, а йому, Твердохлібу, почуття заборонені. Ясна річ, у глибині душі він співчував багатьом, хто попадає під машину правосуддя, але з часом переконався, що люди не люблять співчуття, бо воно їх принижує. Ще переконався: люди часто обманюються і на щирість не відгукуються, зате їх легко підкупити почуттями фальшивими. Правило Савочки: людині, яку ти б'єш, треба усміхатися. Тоді вона не збагне, хто вдарив. Так завойовував душі Савочка, почуття провини, жалю, поваги до інших якому були цілковито чужі, але він умів блискуче їх симулювати. Так завербовував душі Нечиталюк, який, по суті, був абсолютно байдужий до всіх, крім самого себе, але вмів сказати прихильне слово, міг удавати панібратство і завдяки цьому не мав ніколи жодного ворога.

Твердохліб не вмів кривити душею, може, ще й тому, що іноді жахався тої безмежної влади над людьми, яку давало йому становище. Справді: порушити мир і тишу життєвських буднів, увірватися грозою в благодать і спокій, виломити людину з її питомого середовища, потрошити, понівечити саму долю,— що може бути страшніше!

Від такої жорстокої влади душа втомлюється, може, саме через це прокурори й слідчі так часто охоче йдуть у адвокати, в юридичні консультації, щоб помагати людям словом закону, а не тільки карати його безжальними параграфами.

Журналістам простіше. Вони не заковані в залізні параграфи кодексів, у них безмежні можливості демонструвати весь спектр людських почуттів і пристрастей, сьогодні вони можуть виказувати великодушність, завтра — сувору непоступливість, возвеличувати й карати, карати й милувати, знищувати й воскрешати,— все їм доступно, дозволено і даровано. Чи не занадто багато всього і чи не призводить це до зіпсуття деяких нестійких душ? Твердохліб оце вдруге стикався з журналістами і вже відчував, що й ця, друга, пригода скінчиться його поразкою.

Перша була рік тому. Тоді так само, як оце тепер, йому доручили розслідувати незаконні дії директора невеличкого заводика, який виготовляв машини для внесення в ґрунт мінеральних добрив. Робилося це так: головні підприємства виготовляли деталі, присилали їх на київський заводик, а тут з тих деталей мали збирати вже готові машини (досить недосконалі, до речі). На заводіку працювало чотириста робітників, кілька інженерів, п'ять майстрів, була для чогось величезна бухгалтерія, був ще більший планово-економічний відділ. Директор заводу Вербовий, ще зовсім молодий чоловік, випускник Київської сільгоспакадемії, якось одразу викликав Твердохлібову прихильність і навіть співчуття, відверто розповівши про свої лиха. Деталі, з яких вони мають скласти машини, приходять нерегулярно, з великим запізненням, некомплектні і неякісні. А план дай, а робітникам прогресивку забезпеч, а показники потрібні. Не робота, а суцільне пекло. Та хіба він один такий? Індустріальні велетні не виконують планів через недопостачання сировини й матеріалів, через незбалансованість, нехлюйство і безвідповідальність усіх тих, хто повинен сприяти виконанню, а на такі богом забуті заводики давно вже махнули рукою. Твердохліб походив, подивився, порозпитував. Мальовнича околиця міста, біосфера, екологія — все на висоті належній. А заводик — кілька сараїв, що гучно звуться цехами, напівкустарне виробництво, мало не всуціль ручна праця. Ну навіщо і хто створює такі карлики в нашій могутній державі? Яка тут може бути продуктивність праці, яка рентабельність, яка фондвіддача? Він ще подумав: може, цей Вербовий — син якогось впливового працівника і той надумав створити це карикатурне підприємство, щоб забезпечити для свого чада директорський пост? Але батьки Вербового жили в колгоспі на Вінниччині — отож відпало й таке припущення. Може, він чийсь зять? Теж ні. Батьки дружини Вербового були так само прості колгоспники з Чернігівщини.

Справу на Вербового до прокуратури передало стат-управління. Провина його полягала в тому, що він звітував про виконання плану за той чи інший квартал, а насправді планові машини давав тільки в кварталі наступному. Навіщо це робив директор? Щоб забезпечити робітникам виплату премій. За два роки премій було одержано понад 12 тисяч карбованців, на долю директора припало 269. Нечесність? З погляду статистиків, які трималися своїх інструкцій, так. І з погляду моральності так само. Але ж продукція була! Твердохліб усе перевірів і переконався, що кількість

зданих машин згідно з прийнятно-здавальними актами відповідає звітним даним за формою I-II.

Може, не притягати Вербового до кримінальної відповідальності, а зробити подання про його дисциплінарне покарання? Здається, досить для людини, яка щойно починає свій життєвий шлях? Але тут з'явився журналіст (на відміну від Пшеничного прізвище мав пташине) і заgrimів на всю республіку фейлетоном і проти Вербового, і проти Твердохліба (щоправда, прізвище Твердо-хліба не називалося, про нього згадувалося просто як про слідчого). Журналіст писав правду: "І тоді Вербовий підрахував, скільки машин не вистачає до плану, і вписав відповідну цифру у відповідну графу. Графа заграла, а слідом за цим загравав оркестр на урочистих зборах з нагоди успішного виконання плану.

Ясна річ, така акція повела за собою розподіл премій в сумі сім тисяч дев'яносто чотири карбованці, з яких директору Вербовому дісталось 127 цілкових".

Про слідчого було таке:

"Я з прокуратури,— сказав слідчий,— ну ж бо, покажіть, що там у вас за приписки. І заглибився в документи.

— Ах, оце! Так це ж зовсім не приписки. Це просто перенесення робіт з одного місяця на інший".

Кажуть, правда вбиває. Але неповна правда вбиває стократ більше й дужче. Журналіст закінчив свій фейлетон саме там, де Твердохліб тільки розпочинав свої висновки в справі Вербового, але хто ж знав про ті висновки? А фейлетон читали всі. Не чекаючи розвитку подій, Твердохліб подався до Савочки, хоч як неприємно було йому зважитися на це.

— Я можу спростувати все написане цим журналістом! — застив він Савочці.

— А хто хоче бути спростованим? — спитали його з лагідним усміхом.— Синку, прокуратура — це не французький парламент. Ми не можемо розгойдувати свого човна, бо втонемо. Поки злочин свіжий, образа і голос народу дужчі від голосу милосердя і благань звинувачених. Справедливість повинна торжествувати, а особа злочинця падати в небуття.

— То, може, мені подавати заяву про звільнення? — поцікавився Твердохліб.

— Про це тобі скажуть тоді, коли виникне потреба, синку,— була відповідь.

Тоді він утримався на волосині. Справу проти Вербового відновили. Відбувся показовий суд, який визначив Вербовому показову міру покарання — десять років позбавлення волі у виправно-трудої колонії суворого режиму з конфіскацією майна.

Твердохлібові хотілося тоді знайти того журналіста з пташиним прізвищем і спитати: "Ну, як? Ви вдоволені?"

Твердохлібові доручалося все, що вимагало розплутування, терплячого, марудного докопування до істини, затятого, майже відчаєного борсання в трясовині зата-єностей, крутійства й ворожості. Він не належав до тих, хто вміє розрубувати будь-яку справу одним ударом меча, покvapливість вважав шкідливою, а то й злочинною, до цього поволі всі звикли, тому й спихали на Твердохліба найбезнадійніші випадки. Це

забирало час і терпіння. А чоловік, у якого забрано час, уже не належить ні своїм бажанням, ні звичкам, ні схильностям.

Тепер ось ще один журналіст, але уже виступає з позицій милосердя. Може, зустрівся з ним? А що йому казати? Що він надто поквапливий? Що втручається передчасно й недоречно, вдається до вчинку, який не дозволено в нашій державі нікому (але який так часто все ж люди собі дозволяють!)? Що надто поганої думки про працівників прокуратури, для яких завжди й передовсім головне не засудити, а зрозуміти, з'ясувати істину. Чи ж слід мерщій збуджувати громадську думку довкола цього випадку?

А може, зустрівся з Пшеничним і спитати його, як би він повівся, коли б його зарплату три роки виплачували такому ж жартівникові, як Дубограй? Беручи неналежне, відбираємо в інших. А цього робити не слід. Як просто, але, на жаль, не всі це хочуть розуміти. Чи, може, журналісти далекі від таких думок?

Думки для власного вжитку, наміри, що не переходять у дію. Твердохліб доводив до кінця справу з тупиком, не пробуючи зустрівся з журналістом, цілком вдовольняючи сь "зустріччю" і "розмовою" уявними. Може, цим хотів бодай трохи злагіднити сувору реальність свого життя?

Він жив у такій нестерпній реальності, щодня дотикаючись до болю й зла, що душа вже не витримувала, і хотілося вигадати щось для полегшення. Може, й оту молоду жінку з магазину на Хрещатику вигдавав? Вдався до прийому вульгарних київських залицяльників, які пишуть дівчатам свої телефони на банкнотах, а тоді переривають банкноту: другу половину одержиш після побачення. Соромно було згадувати свій вчинок, але й тої смаглявої жінки забути не міг. Смаглява, як кавове зерно. Мов південна ніч з арабської казки. Власне, які дурниці можуть лізти в голову дорослому, серйозному чоловікові! Може, це просто галюцинації од перевтоми, кольорова гама, подразнення сітчатки ока, яке викликає спалахи пам'яті, болючі й солодкі водночас?

Вдома розмови нагадували ходу навшпиньки. Все завмерло, зацаїлося, чогось вичікувало, тільки Мальвіна не приховувала зневаги до свого чоловіка, а перед жіночою зневагою Твердохліб почувався безсилішим і беззахиснішим навіть більше, ніж перед Савочкою.

Та ще — літо. Восени було б легше. Восени він знайшов би малого Валеру, і все на світі стало б простішим. Восени в київських скверах шурхотить золоте листя, і в ньому граються діти. Святі істоти. Як вони його звали? Дядя Твердюня? Хоч був з ними м'який, добрий, і ніколи б не здогадалися вони, в якому жорстокому світі він живе. Що найстрашніше на світі? Діти, що граються в коридорах суду, тим часом як їхніх батьків беруть під варту. Він не мав дітей власних, не дала йому доля, але й чужі давали йому те, чого не міг дати ніхто на світі.

Почалося все з малого Валери рік тому.

Твердохліб пішов на роботу пішки по вулиці Ярославів Вал, осінній ранок був досить холодний, усі перехожі, яких зустрічав, шулилися й пересмикували плечима, і тут попереду на тротуарі виник маленький хлопчик, самотність і покинутість якого

надто вражали в таку холоднечу. Це нагадувало якийсь тяжкий сон. Холодний ранок, холодно біліють обабіч вулиці модерні будівлі іноземних консульств, нечисленні заклопотані перехожі, і серед них на вузькому тротуарі самотній маленький хлопчик. Вузьенькі сірі штанці, сіренька щільна курточка, руки засунуті в мілкі кишеньки штанців, лікті притиснуті до боків — і дибає, дибає вперто й незалежно, гойдається в Твердохліба перед очима, мов маленький стовпчик,— хить-хить, хить-хить...

Твердохліб пришвидшив крок, наздогнав малого. Якийсь час ішов з ним поруч, щоб призвичаїти його до себе, не налякати несподіваним звертанням, тоді спитав доброзичливо:

— До садочка?

Малий скинув на нього оченятками, але ходи не притишив і з кроку не збився.

— Угу,— відповів коротко.

— А що ж ти, брате, сам? Де мама?

— На роботі.

— А татко?

— Спить після роботи.

Нагадувало Твердохлібове дитинство, аж його обсів страх. Невже таке може повторюватися? Тільки й того, що він тоді до садочка не ходив: не було поблизу садочка, не вистачало їх по війні.

— І далеко тобі ходити? — обережно розпитував він малого.

— На вулицю Ярославів вал.

— Ми ж якраз по ній ідемо.

— А я знаю. Наш садочок — як пройти світлофор на зелене світло.

— Не заперечуєш, що я йду з тобою?

— А що?

— Коли хочеш, ми могли б з тобою ходити щоранку. Однаково мені тут треба йти на роботу.

— Не знаю,— сказав малий.— Ви ж чужий дядько.

— Ну, тоді давай познайомимося. Мене звуть дядько Федір. А тебе?

— Я — Валера.

— Так, Валера, або Валер'ян.

— Ні, Валера.

— Згода. В садочку в тебе вихователька дуже строга?

— Ніна Іванівна добра.

— А коли б я з тобою туди прийшов, вона б не сварилася?

— Хіба я знаю?

— А ти не був би проти?

Валера поглянув на Твердохліба недовірливо, але не без цікавості. Його трохи лякала настирливість цього незнайомого дядька, але, мабуть, відчував він доброту Твердохлібову, і вже зароджувалися в дитячій душі початки прихильності до цього дорослого чоловіка, які згодом мали перерости в міцну їхню дружбу.

Щоб не видаватися занадто настирливим, Твердохліб не пішов за малим до садочка, тільки помахав Валері, коли той озирнувся в дверях, а наступного ранку він зробив так, що вони зустрілися ніби випадково і знов бесідували по дорозі до садочка, мов рівні, й обом було затишніше і тепліше в осінній холодний ранок. Так тривало, може, з місяць, поки малий сам запросив Твердохліба до садочка, де його прийнято так, що насилу вирвався і мало не запізнився на роботу.

Діти визнали його своїм одразу, назвали чомусь дядею Твердюнею, хоч був для них м'який, мов замазка або пластилін, з якого ліпи що завгодно. Він майстрував для них іграшки, вигадував казочки, читав віршики, дивним чином утримувані в пам'яті ще з дитинства, на нього чіплялися, сиділи на ньому, як пташки на дереві, повзали по плечах, по спині, висіли на руках, на колінах, прив'язували, штурмували, брали в полон, годували приготованими з піску булочками, робили йому операції.

Але найбільше вони домагалися його розповідей. І не про те, що вони вже чули, а щоб нове й цікаве. Чули ж вони вже про все на світі і знали, здається, теж про все, принаймні все, що розповідалося по радіо, по телевізору, на вулиці, в дитсадочку, вдома. Твердохліб прочитав сотні книжок, знав тисячі кримінальних історій, од яких кров холоде в жилах, а перед цими невинними істотами мовчав безпорадно й ганебно.

Він пробував "відкупитися" од них читанням. Про Карлсона, який жив на покрівлі, наприклад. Ні! Читання їм набридло. І вдома, і в садочку суцільне читання. Розповідати! Він хотів про вулиці Києва. Для маленьких громадян вулиці в своїй химерній поплутаності й красі ще не існували. Кожен вдовольнявся двома вулицями: на якій живе і на якій садочок. Тоді про що ж? Про київські собори? Дух історії ще не ввійшов у дитячі душі. Про Дніпро? Річка їх могла б зацікавити, але Твердохліб не міг про воду. Гаразд, тоді про годинники. Скільки в Києві годинників на вулицях? Сорок дев'ять. Це найголовніші. А є ще на школах, на будинках, на організаціях. Найстаріший у місті сонячний годинник. Його можна побачити на Подолі, на території лікарні номер п'ятнадцять. ("А що таке територія?" — питали Твердохліба малі слухачі). Чотири циферблати спрямовані по сторонах світу, тобто на північ, південь, схід, захід. Стрілки тут замінює тінь від особливого клинця. Чудовий механічний годинник з боем милує своїм мелодійним звучанням з дзвіниці Києво-Печерської лаври. Годинник, який прикрашає Бессарабський критий ринок, почав своє життя ще в 1913 році. Під час Великої Вітчизняної війни його пошкоджено, але тепер він полагоджений і знов показує точний час. Але найточніший час показують годинники на центральному поштамті, на станції метро "Хрещатик" і на вежі Будинку профспілок. Два останні не схожі на старі годинники — це сучасні електронні показники часу. Тут немає стрілок, немає циферблату. На темному табло висвітлюються цифри, які означають години і хвилини. Над станцією "Хрещатик" електронне табло показує і температуру повітря, а на башті Будинку профспілок можна побачити, який сьогодні день, число, довідатися про час і температуру. У дні Олімпіади-80 на ньому було зображення п'яти символічних кілець.

Твердохліб проказував усі ці відомості, а сам ловив себе на тому, що наганяє на

малечу нудьгу, як поганий шкільний учитель. Чи вже так за grubіла його душа, що він неспроможен на щось незвичайне?

І діти теж не хотіли вірити, що їхній Твердюня такий, як і всі, вони ждали од нього чогось особливого, власне, й не слухали його "просвітницьких" балачок, знов і знов домагалися:

— Ну розкажіть, дядю Твердюня!

— Ну, дя!

— Ну, Твердюню!

— Гаразд,— казав він, відчаєно напружуючи свій мозок, нездатний до вигадувань,— я розповім вам про...

— Про що, про що? — стрибали запитання, і цікаві оченята стрибали перед ним, ніби втілена безтурботність і безжурність. Ні клопотів, ні горя — тільки жадоба знання, цієї найвищої принади й приваби, що веде людину через усе життя від народження до самої смерті. Ось де зникають страхи, болі, знищується страждання, відступає горе, і люди стають дивними істотами, яких можна б назвати негорюнчиками.

Слово виникло само собою, народилося ні з чого й нізвідки, але Твердохліб зрадів йому, як дарункові самих небес, і одразу спробував похвалитися своїм надбанням:

— Хочете, я розкажу вам про людей, яких звуть негорюнчиками?

— Про людей ми знаємо! — загукали його малі слухачі.

— Ви про негорюнчиків!

— Ага, про них!

— Хто вони?

— Які?

Він не знав і сам. Надто занурений був у людський світ і його страждання, щоб спробувати вивільнитися хоча б перед цими святими душами.

— Давайте домовимося так,— сказав він.— Сьогодні ми знайшли негорюнчиків, а вже завтра я почну вам про них розповідати. Згода?

— А хто ж вони такі?

— І звідки?

— Цього я вам сьогодні не казатиму, а скажу тільки, що негорюнчиків ще можна б назвати рівнодітками, щоб вони зрівнялися з вами, хоч які ж вони діти, коли їх не можна нікуди подіти? Отже, перше ви вже знаєте: негорюнчиків не можна нікуди подіти. А тепер — до завтра.

Вся зима пішла в них на негорюнчиків.

Хто вони? Негорюнчики живуть повсюди, але кожен має своє ім'я. Київський негорюнчик колись привів сюди нашого пращура і показав горби над Дніпром і широкі заплави там, де з Дніпром зливається Десна, і вічні праліси, і безмежні степи.

Як ростуть негорюнчики? Те, що росте, вмирає. Коли є початок, то неодмінно буде й кінець. А негорюнчики просто є. Тому в них немає пам'яті. Вони висять у часі, вони завжди однакові, і серце у них ніколи не стискається від страху. Це негорюнчики вигадали пісеньку "Не страшний нам сірий вовк".

— А злі королі не могли відрубати голови негорюн-чикам? — питав Валера.

Відрубати голови негорюнчикам ніхто не може, бо в них, власне, і є самі тільки голови, а більше нічого. Розстрілювати теж незмога, бо навіть найменша куля пролітає побіля негорюнчика, не зачіпаючи його. А вже що казати про кулю велику, снаряд, бомбу. Атомної бомби негорюнчики теж не бояться: адже вони існують поза атомами. Єдине, чого бояться негорюнчики, так це їжака з його колючками. І найстрашніше для них, коли їжаки б'ються між собою. Жах!

Негорюнчики не знають "дай" і не знають "я". У них все зливається з усім, а вони завжди посередині, як поплавки на воді. Може, їх ще назвати поплавоч-ками?

Згоди на це ніхто не давав, тож Твердохліб мав далі впорядковувати вигаданий ним світ негорюнчиків.

У них немає днів народження, отож немає і ніяких свят, бо всі свята беруть свої початки від чийось народжень: людей, подій, держав, речей. У негорюнчиків кожен робить що хоче, і їсть те, що йому до вподоби, не ждучи свята чи там ще чогось.

Вони ніколи не женуться і не втікають, бо вони не ждуть і не бояться.

Чи цікаве їхнє життя? Вони не знають цього слова. Зате вони добрі до всього світу.

Вони все бачать, усе помічають, усе знають і часто думають собі: "Яке нещасливе все те, що більше за нас, і яке щасливе все маленьке". Вони співчують людям, яким треба рости і розвиватися, їсти, одягатися, будувати будинки, змагатися з природою і один з одним, через що вони хворіють, їх кривдять, убивають і на них навіть вигадане страшне слово "війна". А в негорюнчиків усі хворощі й пошесті, всі нестачі й лиха, всі загрози й жахи топчуться під ногами. У людей же ноги занадто великі, і тому всі нещастя з-під них виприсають непо-топтани.

Можуть сказати: але ж є ще великий світ і в ньому воля. Як же негорюнчики зі своїм занадто маленьким світом? Вони вважають, що ліпше, коли світ такий маленький, щоб неволя в ньому й не вмістилася. Але то тільки для них. Великого світу вони не заперечують і завжди присутні в ньому. Вдень вони живуть на землі серед маленьких діток, а вночі, коли діти сплять, негорюнчики злітають у небо і світять звідти своїми золотими очима. Люди звикли називати їх зорями, астрономи навіть доводять, ніби то велетенські вогняні кулі в ГЛИБИНАХ космосу, але то омана. Коли б це було насправді, то космонавти давно б усі погоріли, а вони живі повертаються на землю. І безсмертними негорюнчики стали завдяки тому, що живуть одразу й на землі, і на небі. Коли люди навчаться жити так само, вони теж стануть безсмертними.

— Ага,— сказав Валера,— а як негорюнчики обіймуть своїх діток, коли в них немає рук?

Про це Твердохліб якось не подумав. Може, тому, що самого не дуже часто обіймали?

Принаймні тепер був він досить далеко від думок про обійми. Мав терпіти Мальвініну відчуженість і зневагу і не знав, доки ж. Єдиною втіхою для Твердохліба були його дві таємниці і від Мальвіни, і від Савочки, і від усіх на світі: малий Валера, який восени повернеться з літніх таборів, і вимріяна смаглява жінка, яка, може, ніколи

й не обізветься, але ж однаково присутня в його житті самим фактом свого існування.

Приємно тішити себе думкою, що життя людини невинно збагачується, та чи не намагаються водночас якісь таємничі злі сили щоразу виривати з життя особливо дороге і цінне, і ти щосили пробуєш відновити втрачене або хоч маєш надію відновити.

"Тупикову" справу в нього забрали. Хтось вирішив, що Твердохліб занадто суворо поставився до всього, і справу доручили докінчити Гладкоскоку. Хай демонструє своє невичерпне почуття гумору!

Таємничим чином (хоч ми й уміємо зберігати службові таємниці, проте...) про це стало відомо Мальвіні, і вона влаштувала Твердохлібові "сцену біля фонтана".

— Мені, звичайно, немає ніякого діла до твоєї роботи,— холодно кидала вона словами, ходячи по кімнаті перед Твердохлібом, який сидів, як завжди, з книжкою в руках.— Але чи не здається тобі, що ти починаєш ганьбити прізвище Ольжичів-Предславських?

— По-моєму, я ще не перейшов на ваше прізвище,— обережно нагадав їй Твердохліб.

— Однаково. Ти вважаєшся моїм чоловіком. Усі це знають. Завтра іменини в моєї завідуючої відділенням, там ждуть, що я приведу свого чоловіка.

— Чоловіка чи слідчого з особливо важливих справ?

— То й що? Он у моєї шкільної подружки чоловік — письменник. Нічого не написав, ніхто його не знає, але ж письменник! Це звучить. І слідчий теж звучить. Але ж ти ніколи не мав чим похвалитися перед людьми!

— Хай читають Юліана Семенова або Жоржа Сіме-нона. Там герої, генії і аристократи розслідувань. А я чорнороб.

— Я виходила заміж не за чорнороба.

— Згодься, що виходила все ж ти, а не я.

— Я легко можу знайти собі нового чоловіка!

— Можеш.

— Якого захочу!

— Якого захочеш.

— Але я не шукаю! — закричала Мальвіна.— Не шукаю і не хочу! Мені це все набридло. І ти повинен бути вдячний.

— За що? За те, що тобі все набридло?

— Ах, ти не здатен зрозуміти!

— Виходить, дурний.

— Аби ж то! Але ти не дурний, на жаль, ти не дурний, і це мене найбільше дратує. Всі розумні сліпі. Нічого не бачать, окрім свого розуму. Озирнися! Де ти живеш? Поглянь, як живуть люди! Тобі сорок років, а що ти маєш, окрім своєї голови, яка нікому не потрібна? Черевики зі стоптаними підборами?

— Аби не стоптана совість, казав уже тобі.

— А я вже чула, чула, чула! Тебе зневажають і на твоїй роботі.

— Хто?

— Хто, хто? Всі! У людей посади, ранги, ордени. А що ти заробив?

— У мене чисте сумління.

— Віднеси його до комісійного!

Твердохліба врятувала теща. З'явилася нечутно, мов добрий дух. Сплеснула руками:

— Мальвіно, як не соромно! Що за тон? Що за вислови?

— Хай впишеться в рубрику "Наші дорогі кияни"! — кричала Мальвіна.— Зі своїм сумлінням! Воно в нього чисте! Ах, ах!

— Мальвіно, в нашім домі — і така сварка! — Мальвіна Вітольдівна стала біля дверей беззахисним докором своїй роз'юшеній доньці.

— А ми не сварилися,— підлетіла до неї Мальвіна, загрозово насунулася своєю тілистістю на крихку материну постать.— Ми не розсварювалися — ми просто не зістикувалися!

І вилетіла з кімнати, війнувши на матір дикою непокірливістю.

— Пробачте їй, Теодор,— попросила теща.— Одноманітність життя, може, рятує нас від гріхів, але часто призводить до дурниць. Це в неї минеться.

— Я звик у всьому сподіватися на краще,— сумирно відповів Твердохліб.

У нього попереду була осінь і зустріч з Валерою та його маленькими друзями, а тим часом доводилося йти на іменини до Мальвіниної завідуючої, тоді на показові прогулянки з дружиною, тоді ще кудись. Вдома з дружини злітала толерантність, яку вона виказувала на людях, розмови з тестем нагадували балансування канато-ходців, тут панувала притишена шанобливість, багатозначні натяки, нещирість, удавання, пиха. Дім, де розбиваються не тіла, а душі. Як крихкі глеки. Дивно й страшно. Вічна субстанція розбивається, а марна оболонка живе далі, триває уперто і, сказати б, безцільно. Несвідоме бажання вирватися на волю породило в Твердохліба часто повторюваний сон, власне, кошмарне видіння, не знати, чим породжене.

Йому привиджувалася неприступна цитадель над морем. Довгі непробивні мури одним кінцем спускаються до води, заглиблюються в неї (тридцять башт уже поглинуло море), а другим упираються в могутній гірський масив. Мури з величезних тесаних квадратів каменю, квадрати, щільно припасовані один до одного й прошиті товстими сталевими шпугами. Вузький прохід у місто перепиняється залізною брамою, яку вдень і вночі охороняють сто закованих у лати вершників. Іншого виходу тут немає. З одного боку — бездонне море, з другого — неприступні гори. В цитаделі дика неволя і для простору, і для людських душ, і навіть для будинків. Хто й навіщо збудував її? Була чутка, що це робота самого диявола. Йому відведено було надто мало простору і ще менше часу, він будував у сутінках і в суточках і страшенно квапився. Місив лаписьками каміння, колов його, плювався ним, кидав будинки один на один, відбивав вулиці по хвосту, як по шнуру, хотів упоратися до світанку, і зоря ахнула, глянувши на безладні покидища каміння, уламків і сміття. Всі будинки народилися сліпими, їхні покрівлі розплюснуті пекельною п'ятою, всі вони стогнали від тісняви, а в них стогнали люди, кинуті туди сліпою силою, вирвані з питомого середовища не знати за які

злочини і гріхи.

І Твердохліб опинився між тими людьми, і теж стогнав, і страждав, і бунтувався, прагнучи вирватися, визволитися, видобутися на волю, де на нього чекало ще стільки недокінчених справ.

Прокидався змучений, виснажений, мало не вмираючий, довго лежав у нічній тиші, відчуваючи свою поки-нутість і безсилля, і знав, що кошмар знов навідає його, і немає рятунку. Доки ж? І які сили можуть прийти на поміч? Коли б не було смерті і минуле можна було змінювати, люди не знали б страху й страждань. Та всі ми тимчасові на сім світі, і життя наше не триває тисячі років, щоб вільно випробовувати всі межі нашого терпіння й нашої витривалості. Природна приреченість людини. Одні приймають це покірливо, інші повстають проти своєї недовговічності. Коли усвідомлюють велич людського покликання, тоді це революціонери, великі особистості, творці, чесні трудівники. Коли ж бунт заради бунту, тоді це злочинці. Заблукані душі, а ти мовби їхній спаситель. Чи потрібен спаситель тобі самому — ця проблема, здається, ніколи не обговорюється.

Та сама старенька Неоніла Єфремівна, яка купала Абрека, готувала для Ольжичів-Предславських обіди. Між тими урочистими готуваннями залягали цілі смуги такого-сякого харчування прихапцем, вранці й увечері чай та що-небудь до чаю, обід для Твердохліба, Маль-віни і самого професора на роботі, Тещин Брат никав по своїх знайомих, а сама Мальвіна Вітольдівна, здається, й не їла нічого, тільки ходила по квартирі, курила довгі індійські сигарети і вслухалася в лише для неї чутну музику сфер.

Обід ставав подією. Він згуртовував родину, приносив високу втіху господарю, окрім того, виконував ще так звані протокольні функції: на нього завжди запрошувано когось із корисних людей. Найчастіше це були люди із сфер Ольжича-Предславського, іноді якісь медичні світила, часом музиканти.

— Вокзал! — повідомляючи Твердохліба про чергового гостя на родинному обіді, реготав Тещин Брат.— Суета! Прохідний двір! А спитати: навіщо? Однаково ж відправлять професора на пенсіон, а з моєї племінниці ніякого світила не вийде!

Влітку він сидів на своїй дачці під Білогородкою, копався там у городику, розводив квіти, до Києва навідувався рідко й неохоче. Тому Твердохліб здивувався, зустрівши Тещиноного Брата біля під'їзду будинку, коли повернувся з роботи.

— На дачу? — поспитав він його.

— Навпаки! — засміявся той.— Завтра обід, і велено бути! А я заріс там у кущах і просмердівся. Треба чистити пір'я.

— Обід? — Твердохліб ще нічого не чув про це.— Коли ж?

— Завтра, завтра. А кого запросили, знаєш?

— Коли я не знаю про обід, то звідки ж про запрошеного?

— Дама! — підняв палець Тещин Брат.

— Тоді вам доведеться бути кавалером.

— Кавалерствувати будеш ти, голубчику! Ще й як покавалерствуєш! — Тещин Брат

зайшовся своїм хрипким піратським сміхом, довго не міг втишитися.— Ну, Ольжич! Ох і знає субординації і махінації! Ти хоч догадуєшся, яка це дама?

— Не маю уявлення,— недбало сказав Твердохліб.— Та й чи не однаково? Мені хоч мадам Тетчер хай обідає.

— А Хвеськи ти не хотів? — беручи його під руку не так щоб підтримувати, як щоб самому спиратися, йдучи по сходах.— Хвеська ж у вас там сила? Га?

Твердохліб від несподіванки нічого не зрозумів.

— Хвеська? Що за Хвеська?

— Ну, твоя начальниця Феодосія Савівна! Забув? А Ольжич нічого не забуває. Все в голові. Все в пам'яті.

— Феодосія Савівна? — Твердохліб не йняв віри.— Але ж мені ніхто... І взагалі б мали коли не спитати, то...

— Тут не питають нікого! Тут вокзал і контрольно-пересильний пункт!

— Зрештою, мене це не обходить. Взагалі, обід може й без мене...

— Без тебе тут ніяк. А не казали, щоб сюрприз. Мій родич це вміє. За тебе він мав би взятися вже давно, та, мабуть, сподівався на твій розум, от ти й засидівся, як редька в холодній землі. І знає ж Ольжич, що треба стерегтися, щоб тебе не випередив зять коханки заступника завідуючого тим чи тим, там-тара-рам.

— Не розумію.— Вони вже були коло дверей квартири, і Твердохліб майже обурено перепинив путь Тещиному Брату.— Я цього не хочу розуміти.

Той удав, що не чує.

— А я про вашу Хвеську давно чув,— обережно відпихаючи Твердохліба, мимрив собі під ніс Тещин Брат.— Чути чув, а бачити не бачив. Кажуть: пронозлива — смерть! Знає про всіх навіть більше, ніж ми самі про себе. Правда?

— Може, й знає,— сказав Твердохліб.

Вони вже увійшли до помешкання. Одразу виникла їм назустріч Мальвіна Вітольдівна, не дала часу своєму братові навіть розтулити рота, ласкаво сказала:

— Теодор, я дзвонила вам на роботу, але якось невдало. Ми запросили на завтрашній обід цю твою начальницю, і я хотіла сказати про це тобі...

— Мені треба бути присутнім? — поцікавився Твердохліб.

— Аякже! Без тебе це зовсім неможливо! Як же без тебе?

— Твій зять народжений для монастирської келії або камери-одиночки, а вимушений крутитися серед телепнів! — гмикнув Тещин Брат. Мальвіна Вітольдівна болісно заломила руки від такої грубості. Твердохліб поглядом підбадьорив її. Нічого, якось переживемо й це.

Ритуал обідів вимагав урочистості в поведінці й одязі. Навіть Тещин Брат надягав випрасувані штани й чисту сорочку. Ясна річ, на Савочку це не поширювалося. Невиразна блуза-піджак, широкі, мовби жовані, штани, нечищені черевики — все, як завжди, бо що таке вбрання? Просто вироби легкої промисловості, а не наслідок тисячолітньої еволюції людського роду, окрасою якого (потай од усіх) вважав себе Савочка. Однак, щоб не ображати всіх інших — щедрa усмішечка і скромненьке

махання ручкою, відмовляючись од почесного місця за столом.

— Ні, ні! Тільки для хазяїна і вельмишановної...

— Мальвіни Вітольдівни,— підказав Ольжич-Предславський, хоч перед цим тривало досить затяжливе знайомство з усіма членами родини.

— Так, так, для Мальвіни Вітольдівни. І для Федора Петровича. Аякже! Він у нас, знаєте... Ми його всі... Без нього ми що?.. Пробачте, щось у мене в горлі... Хрипить, кляте... Воно вже ж і вік...

— А ви не переймайтесь,— прийшов на виручку Са-вочці Тешин Брат.— Ось я теж хриплю. Хрипуни тепер модні. Співак он є такий — хрипить, як повішений, а дівчата аж казяться від нього!

— Леонт'єв хай модничає в телевізорі, а на столі в нас модний борщ та оселедчик! Так, Федоре Петровичу?

Починалося Савоччине витанцювання між усіма. Нікого не обійти, нікого не образити, всіх помітити, привітати й зачарувати. Але Твердохлібові не хотілося підтримувати цю гру, тому він змовчав, надто що Ольжич-Предславський умить відгукнувся на Савоччиного "оселедчика".

— До речі, дунайський,— вдоволено пояснив він.

— Здогадуюсь, що в такому домі так воно й повинно...

— Як їси, так і живеш — мій принцип,— поважно мовив Ольжич-Предславський, кладучи собі на коліна накрохмалену серветку завбільшки з скатертину.— Брійя-Саварен сказав: "Доля народів залежить від того, як вони харчуються".

Для Савочки Брійя-Саварен був порожнім звуком, але господар не був би великим знавцем міжнародних розбалакувань, коли б не помітив цього одразу. Помітивши ж, мовби нагадував уголос самому собі:

— Але погляньте, як воно буває! Ми з сімнадцятого століття пам'ятаємо Богдана Хмельницького, а французи — свого найбільшого гурмана Брійя-Саварена! У нас орден Хмельницького за мужність, а в них орден Брійя-Саварена для тих, хто вміє вишукано їсти! У них навіть є такий афоризм: "Громадяни, перш ніж брати в свої руки владу, треба навчитися їсти".

Савочці сподобався афоризм, а ще більше варена картопелька до оселедця.

— Якби люди вміли їсти, прокуратурі поменшало б роботи,— було зауважено між двома поплямкуваннями.

— Я особисто гурман і не приховую цього,— просторікував Ольжич-Предславський.— Але припустився помилки при одруженні. Знав, що Мальвіна Вітольдівна меломанка, а вважав, що вона ще й гурманка. Чому? Композитори завжди любили попоїсти. Росіні пишався більше своїм новим соусом, ніж оперою "Севільський цирульник".

— Ти починаєш говорити дурниці,— лагідно всміхнулася до нього дружина.

— Не такі вже дурниці, не такі дурниці! А думаєш, твій Стравинський що? Не любив попоїсти? Мені доводилося раз бути з ним на ленчі. В Нью-Йорку, в ресторані "Перигор" на Першій авеню. Федоре, я щось забув. Перигор — з чим це пов'язано?

— З Монтенем,— відбуркнув Твердохліб, подумки клянучи тестя за незграбну спробу показати Савочці ерудованість свого зятя. Для Савочки борщ з пампушками був набагато цікавіший за всіх монтенів.

— Так, так, саме з Монтенем. Але нью-йоркський "Перигор" — це просто вишукана французька харчевня. Вина, сири, все як слід. Дипломата не так їдять, як ведуть бесіду, і Стравинський як узявся! Його обставили стравами, як американську конституцію поправками! І він усе з'їв! Ще й виправдовувався. Мовляв, його прізвище чи то від страви, чи то від травлення...

— Ах, ти завжди все вульгаризуєш! — болісно зітхнула теща.

— Але ж він сам так казав.

— Мало що може казати великий чоловік, опинившись серед грубих душ.

— Ти хочеш сказати, що в мене груба душа?

— Нічого я не хочу сказати. Ти забув про нашу гостю. Скромне помахування Савоччиної ручки спростувало слова Мальвіни Вітольдівни.

Обід щасливо дійшов до кінця. Витриманий в дусі взаємоповаги і взаєморозуміння, він відзначався тією дивною (принаймні для Твердохліба) особливістю, що за столом не сказано було жодного слова про те, заради чого сюди запрошували Савочку, не говорилося про це й по обіді, тільки ввічливі усмішки, запевняння у взаємній повазі, вдавання і хитрування теж взаємні — а більше нічого.

— Більш-менш,— підсумував Тещин Брат.— Терпіти можна.

— Я терплю Савочку вже одинадцять років,— сказав Твердохліб.

— Якби мені сказали вибирати між таким Савочкою і пенсіоном, вибрав би пенсіон! — засміявся Тещин Брат.— А ти ще молодий, тобі — терпіти далі!

"Всі ми терпимо",— мав би сказати Твердохліб, але промовчав. Савочку запрошено, щоб показати: чутки про нелади його підлеглого з дружиною перебільшені, тут усе гаразд, справа Костриці не згадується, інцидент, як писали колись у газетах, вичерпано. Де згода в сімействі, там мир і тишина, а ви робіть висновки, робіть висновки.

Савочка забрав колись Твердохліба до себе з районної прокуратури після доволі прикрого випадку, який мало не закінчився трагічно. Твердохліб тоді був ще молодий і зелений, досвіду нема, уявлення про свої можливості перебільшені, хробак марнослов'я ще не вирваний з серця і не розтоптаний безжальним життям. Слідчий районної прокуратури — це майже те саме, що слідчий райвідділу внутрішніх справ. Живеш, мов на вулкані, не знаєш ні дня, ні ночі, вічний покvap, усе негайне, злочинці те й знають, що замітати сліди, а твій обов'язок застукати їх на гарячому, не дати втекти, сховатися, скоїти нові злочини. В книжках усе це розписують аж он якими яскравими барвами, деяке яскріння миготіло, треба правду сказати, і в Твердохлібових очах у перші роки його роботи, поки збагнув він, що насправді все воно не так, треба не грати вигадану кимось роль, а бути самим собою і тягти лямку обов'язку, яка тут набагато шорсткіша, ніж у репінських бурлаків.

Почати з того, що він був значно гірше споряджений, ніж будь-який інспектор карного розшуку. На того працювала вся всемогутня міліція, були оперативні машини, система зв'язку, техніка, зброя. У слідчого районної прокуратури — тісний закуток, вигороджений у коридорі, звичайний міський телефон, який псувався по десять разів на день, безплатні талони для проїзду в міському транспорті (крім таксі!) і єдина зброя — закон. Ясна річ, закон всемогутній, але це злочинець починає відчувати й розуміти згодом, а тим часом цю істину має довести до його вельми скаламученої свідомості оцей чоловік, який зветься слідчим районної прокуратури. Його не люблять — і це зрозуміло. Його бояться — це його доля. Його неохоче пускають до солідних установ — це його службова голгофа. Треба мати гранітний характер, щоб спокутувати чиїсь минулі й майбутні злочини, вперто робити своє діло, розкривати людям очі, рятувати їх іноді від самих себе.

Зарубіжні автори детективних романів своїх героїв-сищиків час од часу пригощають хоч коньяком або віскі, а в наших книжках навіть пиво для них велика розкіш — все обмежується чаєм. У районній прокуратурі, де працював Твердохліб, не було навіть чаю. Доводилося підігрівати себе ентузіазмом. Він належав до нерозповсюдженого, хоч і корисного, малоцікавого для оточення різновиду енергійного працівника, позбавленого забобонів і випадкових захоплень, притаманних його сучасникам. Зовнішню свою повільність намагався надолужувати енергійністю, сказати б, внутрішньою і добре розвиненою уявою. Могло створитися враження, ніби Твердохлібові бракує життєдіяльності. На це він міг би відповісти, що життєдіяльні і бджола, і мураха, але ті, хто володіє уявою, завжди забирають у бджоли мед, даючи їй змогу скільки завгодно дивуватися з його зникнення. Щоправда, ніхто ніколи не докоряв Твердохлібові його узвичаєнням. Обмежувалися знизуванням плечима і підсовували йому найбезнадійніші, так звані "дохлі" справи. Ось так і зіткнувся він з Кум-Королем.

Кум-Король королював на Житньому ринку, здається, ще до Твердохлібового народження. Казали, що торгував він своєю "продукцією" і під час фашистської окупації, і в перші повоєнні роки, і в п'ятдесяті, справжнього ж розквіту досяг, маючи за плечима вже чимало десятиків літ життя, а найголовніше: свого рідкісного досвіду комерції. Кум-Королем прозвано його давно, теж ще до Твердохлібової ери, а можна було б прозвати і Божком, і Дячком, і Святенником. На це наштотувало і його справжнє прізвище — Воздвиженський, і вся поведінка, і сама зовнішність. Був маленький, біленький, з чистенькою схимницькою борідкою, говорив тихо, голосочком м'якеньким і лагідним, щоразу хрестився, приймаючи гроші, на світ і на людей дивився очима скорботними, ніколи не гнівався, не дратувався, тільки зітхав, але й те робив легенько, без настирливості й надокучливості. Враження таке, ніби воскрес один з тих печерських схимників, мощі яких показують у печерах, і став торгувати на Житньому ринку тою самою квашеною капустою, якою переважно й харчувалися колись схимники, бо навіть стародавні літописці, забуваючи про справи високі, писали іноді на берегах пергаментів: "Капу-стоньки душі хочеться".

Кум-Король торгував квашеною капустою, помідорами, солоними огірками. Не просто торгував, а славився, упродовж десятиліть мав свою постійну клієнтуру, знав, хто, коли, скільки й чого купуватиме, продавав тільки "своїм", чужих не підпускав, його квашениною закушували на "обмиванні" докторських дисертацій, їли її академіки й генерали, славетні артисти і вдови великих людей, у черзі до Кум-Короля стояли жінки в діамантових сережках і чоловіки в бобрових шапках, і це тривало не рік, не два, а багато років, про капусту й квашені яблука Кум-Короля розходилися легенди, він сам ставав легендою, київським антиком, київською історією. Якби ж то чесною!

Дирекція ринку спробувала підрахувати, скільки бочок капусти і діжок огірків продає Кум-Король за зиму — неймовірні цифри! Не міг один чоловік стільки виростити овочів, наквасити й насолити, вивезти на ринок. Отже — спекуляція, використання чужої праці, незаконне збагачення? Але ж як пояснити, що вся "продукція" Кум-Короля відзначалася особливою якістю і, судячи з постійного успіху у клієнтури, була вся однакова, так, ніби справді робив усе це один чоловік? Зачепити Кум-Короля хоча б підозрою — означало викликати гнів і обурення сотень впливових киян, ото ж довкола дивного цього чоловіка снувалися тільки сумніви, виникали знаки запитання, зринали кволі підозри, але все кінчалось знизуванням плечима і розведенням рук. Не впійманий не злодій, а хто ж спроможен упіймати Кум-Короля. Де такі сіті? І чи народився в Києві такий ловець?

Так він і отримав своє прізвисько. Кум усім значливим і Король над рештою, над людьми закону теж. Кумував і королював, і царствію його не видно було кінця. Він пережив і прискіпливість фінінспекторів, і виступи обурених громадян у пресі,— його ніщо не зачепило, був невловимий і невразливий, не мав нічого, крім чотирьох емальованих величезних каструль, з якими півроку щодня з'являвся на Житньому ринку і щедро наділяв своїми дарами всіх тих, на кого впала його благодать. Молодому слідчому Твердохлібу належало розплутати те, чого не вдавалося зробити нікому.

Переповнений свіжими знаннями, які мерщій рвався застосувати на ділі, він міг тоді з безумною зухвалістю взятися за будь-яку справу, тому не злякався легенд, якими оповита була постать Кум-Короля, не став по нитці розплутувати таємничу запону, що прикривала святенницький лик цього чоловіка, а вдарився напролом, відважно, сміливо і в такій же мірі бездумно. Він пішов на Житній ринок, прилаштувався в хвості черги до Кум-Короля, терпляче вистояв, поки всі "свої" одержали те, що хотіли, і щойно хотів розтулити рота, щоб попросити чогось і собі, як над ним пролунало лагідно, але твердо:

- А вас, добрий чоловіче, бачити не довелось.
- Хотів би вашої капусти,— спробував підладнатися під його тон Твердохліб.
- Хай бог простить, але вам не можу.
- Я ж стояв у черзі.
- Бог простить.
- У вас же он ще повно.
- Все заказане. В мене своя клієнтура.
- А може, я хочу в цю вашу...

Кум-Король прикрив повіками очі, мовби хотів одо-кремитися і від Твердохліба, і від того світу, посланцем якого він тут був.

— Хай бог простить, та скажу вам, добрий чоловіче, що моя продукція вас не інтересує. Можете зразу казати, звідки ви: з міліції, з торгової інспекції чи й ще звідкіль?

Довелося зізнаватися. Перший тур виграв Кум-Король. Але Твердохліб уже не відступався.

— Коли ви кінчаєте свою... продукцію? — спитав Воздвиженського.

— Як випаде. Можу й до закриття базару ждати своїх людей.

— А сьогодні у вас як? Я б хотів навідатися до вас додому.

— Знаєте куди? — на всяк випадок поцікавився Кум-Король, хоч у цьому запитанні вчувалося більше насмішкватості.

— Знання належить мені за посадою.

— Посада у всіх одна,— зітхнув Кум-Король.— Усі чоловіці, і всі під богом...

Він жив на куренівських затиллях, у самих глибинах, де кінчалися всі вулиці й завулки і починалося царство садів, городів, диких заростей і ще дикіших людей, які ховалися за високими дерев'яними парканами, рилися в землі, мов кроти, крали з міського водопроводу воду на поливання, крали електроенергію для своїх теплиць і оранжерей, крали добрива на станціях, землю і перегній у квітникарстві, вирощували квіти, полуниці, зелень, садовину і люто захищали все вирощене від куренів-ської малечі, яка за інтернаціональним звичаєм перебувала у стані постійної війни з власниками садів. Твердо-хлібове дитинство минало саме отут, всі куплені мамою штанці дерлися саме на оцих парканах і на цьому гіллі чужих яблунь і груш, глиняні присадисті хатки з червоними дахами запали в його свідомість, як перший і найтривкіший образ Києва, як його початок, бо все те, що було вгорі над Куренівкою, всі оті квартали кам'яних величезних будинків, собори, палаци, монументи сприймалися вже як продовження, доповнення оцього буйного зеленого світу таємничих проростань і ще таємничіших людей, яких ти ніколи й не бачив, а тільки чув їхні злі голоси, а іноді й голосів їхніх не чув, саме лиш гарчання псів на ланцюгах.

Згодом він зрозумів, які неповні й хибні були його дитячі уявлення про Київ, збагнув і осягнув велич і глибину свого міста, та однаково перші дитячі враження так міцно вросли в душу, що мали позостатися там назавжди.

Може, зринули б вони з глибин душі й того дня, але з дитинства ми пам'ятаємо тільки літо і сонце та хіба що зрідка зиму з снігами, а тоді стояла надворі пізня осінь, сумно засльозена холодними дощами, і Твердохліба пронизало холодне здригання від цих куренівських вод і від їхньої невпинності, безнадії і безжальності. Невже йому тепер судилися тут тільки ці безжальні, мов з того світу, холодні води? А були ж такі теплі, безконечні дні дитинства на Куренівці, повні сонця, безжурності, байдикування і бешкетування. Він пам'ятав, як мама купила йому на Подолі білу матроску і синенькі трусики, і як він пишався тою матроскою, і як розірвав трусики, залізши на чужу грушу і стрибаючи з неї від гарчання страшного чорного пса. Плакав тоді від горя за

роздертими трусиками і згодом, як згадував ту білу матроску, щоразу хотілося плакати. Вже відтоді нічого білішого й чистішого не знав. Тепер малюки, здається, й не носять матросок, а тільки імпортні маечки з намальованими на грудях виродочками, які вигадав американець Дісней. Історія одвіку повторюється, хоч і в комічному вигляді, як зазначив геній. Колись світ завойовували тучі безжальних залізних вершників, і дикі орди розповзалися по зеленій прекрасній землі, як весняна вода по луках, а тепер так само розповзаються по планеті ці виплоди хворобливої торгашеської уяви, перед якою безсилі кордони, уряди і навіть голоси пращурів, які завжди переважали все на світі.

А може, світ встановлює для себе саме такі закони, за якими він розвивається найдоцільніше? І він, Твердохліб, крихітна піщинка в цій гігантській світобудові, теж має підкорятися невблаганним законам і покірливо приймати все, що випадає на його долю?

Бо й справді.

Тоді була матроска, а тепер коли й не маечка з безглуздими звірятками з Лос-Анджелеса, то імпортні костюми, тоді була дитяча безтурботність і безжурність, а тепер Абсолют закону, і всі вчинки, навіть позасвідомі, підпорядковані тільки йому, і життя вже належить не тобі, а Обов'язку, коли ж так, то забудь про все, відкинь спогади, позбудься минулого, відкинь сентименти й пристрасті, будь холодний, як оцей осінній дощ, який зриває останні листки з дерев, безжально оголює світ, виказує всю його беззахисність, непривабливість і... вперту непоступливість.

Твердохліб довго шукав потрібний йому номер. Вулиця, на якій він значився, кривуляла серед баюр і калюж, іноді втікала мало не до Оболоні, тоді йшла зигзагами, садиби розбігалися з неї, дощ, плямкаючи своїм холодним ротом, ковтав будинки, двори, цілі дільніці з десятками номерів, сюди б не молодого недосвідченого слідчого, а такого героїчно-настирливого археолога, як Вікентій Хвойка, що зумів колись докопатися під Кирилівською горою і до оріньяку, і до трипільської культури. А Твердохліб ніяк не міг відшукати сімдесят четвертий номер.

Знайшов там, де й не чекав, уже зневірившись і вдавшись у відчай, глиняна хатка під червоним дахом стояла в тилу ще двох таких хаток з номерами дев'яносто п'ятим і сто чотирнадцятим, усе це нагадувало задачі п'яного математика або поганенький детектив, але Твердохліб одразу запідозрив тут лихий намір і злочинну передбачливість Кум-Короля. "Ховається,— вирішив він.— Маскується жалюгідно й недостойно".

Кум-Королева хатка вражала своєю занедбаністю і жалюгідністю. Приплюснута широким дахом мало не до землі, стіни вже й не вертикальні, а якісь розкарячені, не знати чим і тримаються, дощ вимиває з них глину, вона жовтими патьоками стікає навсібіч, пливе Твердохлібові під ноги, впливає з двору, далі й далі, ніщо її тут не затримує: ні ріденькі деревця, ні пере-хняблений парканчик, ні пощерблені, власне, зрівняні з землею залишки якогось муру. Аж диво бере, що Твердохліб у своїх дитячих мандрах ніколи не добирався до цього глухого закутка, який так байдуже спливає собі глиною впродовж цілих десятиліть, мовби виказуючи незнищенність нашої глиняної

цивілізації.

Він довго обтирав черевики від налиплої глини, тоді обережно стукав у двері, ждав, знов тер ноги, топтався по глині, і щось схоже на повагу до цієї глиняної хатки зродилося в його душі, ще не обтяжений надмірно цим великим людським почуттям. Чи не отакими хатками ввірвалася його земля в віки, в культури, в епохи! Палаці завалилися, собори згоріли, мури не витримали натисків орд, а хатки вистояли, перейшли і пройціли й ось стоять собі досі скрізь, де є глина, вода, сонце і жадоба життя.

Брязнув засув, одхилилися двері, пісне око глянуло на Твердохліба і щезло безшелесно. Він попхнув двері, опинився в тісних темних сінцях, сухих і затишних, повних пахощів засушених трав, ступнув туди, де тьмаво світилася вузька смужка, знайшов там ледь одчинені двері, сміливо відчинив їх і ввійшов до кімнати. Біля віконця на низенькому, застеленому смугастим ряденцем тапчанчику сидів чистенький, біленький Кум-Король і мовчки дивився на незваного гостя. Глиняна долівка теж була вистелена такими самими смугастими ряден-цями, на які Твердохліб не міг наважитися ступнути з дощу й багнюки, та не ця неторкана чистота вразила і налякала його і не вимитість Кум-Короля та його біле вбрання, ніби в приреченого до страти. Твердохліб стояв на порозі і розгублено метався поглядом од одної стіни цього химерного притулку до другої, не знаючи, на якій має затримати погляд і чи взагалі повинен це робити, а чи вдати неувагу, хоч і розумів, що тепер уже пізно.

Стіна, що навпроти дверей, була від стелі до підлоги завішана іконами, великими й маленькими, в дорогих окладах і без ніяких прикрас, у барвах яскравих і тьмавих, аж до земляної чорноти, до якоїсь ніби багатовікової задимленості й забрудненості. Дві лампадки червоно блимали в тому царстві суворих і лагідних ликів, їхнє кволе блимання зливалося з сірим світлом, що цідилося знадвору крізь маленьке віконце, і ця дивна суміш насичувала —тісний простір помешкання таким густим сяйвом, що, здавалося, до нього міг би доторкнутися рукою. Найнесподіваніше, що сяйво те народжувалося не на стіні, обвішаній іконами, на багатьох з яких проблискувало й суте золото, а зовсім на іншій, якраз на тій, що проти неї сидів сам хазяїн, і не просто сидів, а мовби стеріг її, чатував, пильнував.

Стіна, так само, як та — іконами, була обставлена від стелі до підлоги книгами.

Таких книжок Твердохліб не бачив ніде й ніколи. Навіть професор Лобко, який читав їм історію права на юридичному і любив приносити з собою всілякі дивогляди, нічого схожого ніколи не показував. Тут стояли вже й не книжки, а пишні втечища (а може, гробовища?) людської думки і людських заблудів, важезні фоліанти в позолоченій шкірі, в міді й сріблі, в штудерно різьблених або просто грубо струганих потемнілих дошках і навіть у хутрах, колись пухнастих і лискучих, а тепер полисілих і знікчемнілих, та все ж несподіваних в цій несподіваній книгозбірні. Книги стояли на грубо збитих дощаних полицях, лякали своїми розмірами, своєю ймовірною тяжкістю, притулені були одна до одної так тісно, що жодної не висмикнеш з ряду, не потривоживши інших. Все вказувало на те, що ними ніхто не користується, їхнє

призначення не для читання, так само як призначення отих ікон не для биття поклонів перед ними і не для молитов.

Перша думка у Твердохліба була: Воздвиженський вкладає в очі скарби всі свої "капустяні" гроші.

Друга: спекулює іконами і старовинними книгами. Раритети, рідкість, цінність, бариш, може, й валюта...

Третя? Третьої думки у нього не з'явилося. Хазяїн усе ж помітив нарешті гостя і показав на свій тапчанчик, на чистеньке ряденце:

— Сідайте, добрий чоловіче.

— Треба ще з'ясувати, чи справді я такий добрий,— уперто стовбичачи коло порога, погмикав собі під ніс Твердохліб.— Коли б виявилось, що я справді такий, то я й сам чимало б подивувався, отак, як оце з ваших багатств, і не так з ікон, як з книг. Ніколи б не сказав, що на Куренівці можуть бути такі книги.

— Божа благодать і над Куренівкою простирається,— скромно зітхнув Кум-Король.— У книгах слово, а слово стояло в началі світу, то хто ж знехтує ним? Тільки темна душа. А темнощі в душу пускати гріх. От, я чув, є книги, де написано, ніби апостол Павло був неграмотний. Як же так: апостол — і неграмотний?

Твердохліб пересмикнув плечима, ніби йому за комір полило холодним. Які перескоки від квашеної капусти до апостола Павла! Ось тобі й Кум-Король!

Він нарешті наважився ступнути на чистенькі ряденця, але не сів, а зупинився посеред кімнати, щоб мати хазяїна перед очима.

— Щодо апостолів я не спеціаліст,— вирішивши не заїдатися з Воздвиженським, сказав він,— та коли вже хтось там доскіпався до цього вашого Павла, то й я скажу: міг бути й неграмотним. Апостоли тому й апостоли, що неграмотні. У всякому разі, прокуратуру це не цікавить.

Кум-Король не відгукнувся, знов виказував суцільну неувагу до Твердохліба, ніби того й зовсім не було в хатинці. На базарі він весь був зітканий з рухів, з метушливих жестів і слів, з угодиництва й прислужництва, а тут сидів непорушний, безплотний, як тінь, і не пробував захищатися, а вичікував, хотів виграти час, пересидіти отак, перетривати, не підпускати до себе. Не на того натрапив!

Твердохліб ще трохи поворушився на місці (топтати брудними черевиками чистенькі ряденця не хотів), тоді кинув недбало:

— І що ж ви — ось тільки з книгами та з ликами святих і живете?

— Живу сам, бо ніхто не може видержати такого труда, на який обрід себе,— зітхнув господар.

Годилося поспівчувати такому чоловікові, і Твердохліб поспівчував:

— Тяжко самотою?

— Не даю лінитися душі, вона й спасає тіло натружене,— пролунало з тапчанчика.

Твердохліб прийшов не для допиту, а для знайомства. Знав, що офіційний допит не дасть нічого, як і офіційний обшук: це вже пробували робити задовго до нього, і щоразу Кум-Король виходив чистим і сухим з води. Він хотів застосувати власну тактику. Такої

хитрої тактики допиту-недопиту не зумів би вигадати і їхній колишній викладач криміналістики доцент Калинник (студенти звали його беззлобно: Калимник. Хоч, здається, ніколи хабарів не брав). Калинник мав неабияку втіху від свого предмета. Впливав до аудиторії, як морський скат до акваріуму, обережно проносив опасисте черево до викладацького стола, довго відсапувався, витирав хустинкою спітніле обличчя, шию, руки, тоді майже пошепки звертався до студентів:

— Зачиніть кватирки, і двоє станьте біля дверей. Сьогодні я говоритиму про архісекретні штуки.

От би ахнув архісекретний Калинник, побачивши, як його колишній студент обплутує міцною сіттю здобич, яку ще нікому не вдавалося вловити! Твердохліб був у захваті і від своєї тактики, і від своїх хитрощів, і від своєї проникливості.

— Живете самотою — це видно,— наступав він на Воздвиженського,— а по вашій торгівлі видно й те, що одних рук в такому ділі не досить.

Кум-Король не пробував ухилитися, сам залазив у сіть — тільки зав'язуй.

— Годувати людей — святе діло,— мовив він скромненько.— А в святому ділі помічники знайдуться.

— Діло святе, а за капусту берете дорожче, ніж держава за ананаси, огірки ж ваші, здається, дорожчі за банани.

— А я ж нікого не принуждаю, хай бог боронить, не принуждаю,— трохи посовався на ряденці Кум-Ко-роль.— Не хочеш — не купуй. В магазині — там дешево, а йдуть не туди, а до мене. Бо там принужденіє: бери, що дають. А в мене — добровілля. Мене люблять.

— Вашу капусту,— підказав Твердохліб.

— Діла чоловікові — ото й він сам.

— Кажуть, ви й фашистів своєю капусткою годували? — безжально вдарив його своїм найстрашнішим, як йому здавалося, запитанням Твердохліб. Але Кум-Король не збентежився анітрохи.

— Їсти всі хочуть. Ви ж убивців у тюрмі годуєте? Всі тільки говоримо по-різному, а їмо однаково. Бо й бог же один.

Вимита борідка світилася в півтемряві, як свічечка, її Твердохліб збагнув, що далі вести цю гру словами безглуздо: цей святенник від усього відбиватиметься своїм боженькою, а чим тут крити, не знав би й сам доцент Калинник. Тому вирішив перейти до рішучих дій.

— Я до вас для першого знайомства,— недбало промовив він,— поговорити ми зможемо згодом, а тепер чи не змогли б ви показати мені своє господарство? Цікавість, самі розумієте, суто службова. Обов'язок. Ясна річ, коли ви зможете... Бо якщо треба кудись далеко, а надворі така негода... У вас тут я щось не помітив нічого такого... Та й садиба у вас нібито зовсім маленька...

— Садибка маленька,— згодився Кум-Король,— чоловік маленький, і садибка така... Твердохліб злякався, що той знов наверне на бога.

— А квашенина! — майже вигукнув він.— Сотні бочок квашенини — де ж беруться,

де зберігаються?

— А де ж? — повторив слідом за ним Кум-Король.— Тут воно все. Під ногами.

— Під нами? Що тут — катакомби?

Він згадав про залишки якоїсь цегляної стіни, що тонули в глині, але не надав тому згадуванню ніякого значення. Що тут могло бути? Підземелля зруйнованого монастиря? Підземні ходи, прориті козаками, коли вони несли тут колись варту на околиці Києва в своїх куренях? Житла доісторичних людей, до яких не встиг докопатися Хвойка?

— Хай господь милує,— бочком зсуваючись з ряденця, прокректав Кум-Король,— все, як у людей, все по-божому. Показати, то й покажу. Хто хоче бачити, хай побачить, а хто хоче почути...

Він бурмотів, ідучи в куток, де тільки тепер Твердохліб помітив вузьку шафочку для одягу, там господар довго вештався, щось одягав на себе, щось узував, тоді накинув собі на голову цупкий плащ і пішов до сіней і далі в дощ, не дбаючи, йде за ним Твердохліб чи ні.

Той не відставав, ішов за Кум-Королем, обігнув разом з ним хатку, опинився перед низеньким сарайчиком, якого з вулиці ніхто не міг помітити, знав, що все це крутість, що Кум-Король обдурить його так само, як душив уже багатьох перед цим, але й відступати вже не міг і не хотів.

Кум-Король голосно покашляв, так, ніби давав комусь знак, обережно відчинив двері сарайчика, відступився, пропускаючи поперед себе Твердохліба, і той побачив, що в сарайчику справді хтось є, дві незграбні постаті то нахилялися, то розгиналися під електролампочкою, що голо жевріла під низькою стелею, чорні тіні від тих двох, намножуючись, наскакуючи одна на одну, краяли, шматували тісний простір, розганяли темряву по кутках, запихали її туди, а вона виривалася і знов наповзала на них, заповнювала приміщення, не лишаючи місця і для тих двох, не кажучи вже про нових прихідців.

Твердохліб ніяк не міг розібрати, що роблять ті двоє, аж доки нарешті здогадався: натоптують у десятиві-дерні каструлі Кум-Короля капусту для завтрашнього торгу. Принаймні так воно мало бути за його припущеннями, бо десь же хтось готував щоночі ті каструлі, щоб вони щоразу повні удосвіта опинялися на Житньому ринку.

Хоч не був високий, прихилив голову, входячи до сарайчика, Кум-Король, якось зумів випередити Твердохліба, ніби й не ввійшов до сарайчика, а просто опинився там у спосіб таємничий і надприродний, так само не-простежено перескочив він увесь темний простір, і вже з-за тих двох постатей пролунав його лагіденький старечий голосок:

— Покажіть, дітки, доброму чоловікові те, що він хоче побачити.

Від того голосочка мовби зірвалася не знати звідкіля чорна лавина тіней. Вони впали на Твердохліба звідусіль, причадили грубо, безжально, твердо, від них чомусь гостро вдарило смердючим потом, тоді забило дух від запаху плісняви, земля провалилася в нього під ногами, тоді грюкнуло над головою так, ніби розлітався на

шмаття весь світ, ще було болісне й незграбне падіння кудись униз і вниз, і темрява запанувала довкола нього безнадійна і вічна.

Така темрява, мабуть, буде, коли я вмру, подумалося Твердохлібові. Але знав, що не вмер, що живий, тільки ніяк не міг уторопати, що з ним сталося. Необережно ступнув і впав у якусь яму, в погріб, в хранилища Кум-Короля? Але ж чому така темрява і така тиша, і чому хтось, здається, нападав на нього, скрутив, зім'яв, пхнув, скинув униз? Твердохліб обережно помацав себе, довкола себе. Він досить незручно, боком лежав на холодних земляних (мабуть, глина!) східцях, які вели ще кудись нижче, в затхлість і плісняву, в ще більшу чорноту. Ніде жодного проблиску світла, жодного звуку, ніби в могили.

— Гей, громадянинне Воздвиженський! — гукнув Твердохліб, але темрява проковтнула його голос, а тоді пожбурила назад знівечений і кволий: "...не ...женський..."

— Що за дурні жарти! — не здаючись, знову закричав Твердохліб.

"За ...ні ...ти..." — поглумилася над ним темрява.

— Ви пошкодуєте!

"...дуєте..." — реготнуло позасвіття.

Сміх у пеклі. Нарешті Твердохліб міг би досхочу посміятися зі свого способу слідства, яким хотів здивувати людство. Мав доволі часу і можливостей для цього. Шукати його навряд чи будуть: для цього в районній прокуратурі надто куці штати. До того ж він нікому не казав, що йде до Кум-Короля додому, а здогадатися про це не зміг би навіть геній криміналістики доцент Калинник. Яку тактику обшуку пропонував він для погребів? Тільки тайники, скрізь шукати тайники. "При огляді стінок погребів слід звернути увагу на цеглини, камені, шматки дерева й інші предмети, що легко виймаються, бо саме за ними можуть бути тайники", — це доцент Калинник. А коли сотня бочок квашеної капусти, — які тут до біса тайники?

Твердохліб поворушив руками й ногами, бридливо доторкуючись долонями до слизьких східців, поповз угору, поки вперся в тверду й так само слизьку, як і східці, дерев'яну ляду. Стукнув кулаком — ніякого звуку. Спробував крикнути — знов знущання підземель, а за ним розпач і безнадія.

Він ще не вірив, що попався, не страх смерті, а сором поразки душив його і злість на себе, на дурне хлоп'яцтво. Жалюгідний Шерлок Холмс! Фальшивий генератор слідчих ідей! Примітивний невдалюга! Як хвалився на курсі: "Великих суддів не буває, але є непідкупні!" Мав на увазі свою майбутню непідкупність. А тепер за тебе ніхто не дасть і щербатої копійки — ось і вся твоя непідкупність!

Знов і знов товкся Твердохліб кулаками в глуху ляду, але все марно, мабуть, ті одразу зсезли з сарайчика, і Кум-Король спокійно вмиває руки.

Чорнота в підземеллі ставала ще щільнішою, вона заливала Твердохлібові не тільки очі, а й мозок, пробиралася в найпотаємніші куточки душі, з свинцевою нахабністю витіснявала звідти всі промінчики світла, щоб позбавити свою жертву будь-яких надій і навіть згадок.

Твердохлібові лишилося тільки одне: ждати. Ждати — означало надіятися. На що, чого, звідки, від кого? Не вмів відповісти на жодне з цих запитань, та й хто б на його місці зміг? Дивна байдужість огорнула його, заціпеніння охопило душу, розум відмовив слугувати і западав у страшну сплячку. Що розум, коли ти безсилий дати йому роботу і застосування! Твердохліб хіба що в дитинстві міг безвільно простувати слідом за власними чуттями, подорослішавши, у всьому (принаймні так йому здавалося) керувався тільки розумом, ішов за ним, вірив йому, покладав на нього всі сподівання. Тепер у ньому вмерло все, заснуло, зникло, лишилася марна оболонка тіла. Загалом кажучи, Твердохліб не дуже переймався своїм тілом, не дбав про нього, обмежив його потреби й вимоги тільки найнеобхідні-шими, не зважав ні на жару, ні на холод, їв що було, спав чи не спав,— як доводилося, одягом не перебирав, житлом не вередував — після армії деякий час жив у тітки на Нивках, потім був у сусідах у свого ще шкільного товариша Ванька Бараненка, займали вдвох "каюту" в призначеному на знос будинку, і "каюта" була така тісна, що спати доводилося мало не по черзі. Зате в центрі міста, а за стіною — Бараненкова любов, чорнява висо-когрудка інженерка, з якою Ванько перестукувався крізь стіну, то напрошуючись на побачення до неї, то запрошуючи до себе, коли Твердохліб відлучався для своїх

"слідчих дій". Кілька разів інженерка, чи то не знаючи, що Бараненка немає вдома, чи то, навпаки, знаючи про це, стукала в стінку, яку підпирав спиною Твердохліб, але він жодного разу не відгукнувся, хоч спина йому терпла й у всьому тілі виникав підступний дріж. У ті хвилини Твердохліб ненавидів своє тіло, його зрадливу готовність миттю забути все надбане за цілі епохи людського розвитку і сліпо ринутися в первісне, дике і темне.

А як узгодити з отими віками розвитку й прогресу понуру тінь кайданно-тюремної цивілізації, яка супроводжує людство у всіх його найвищих злетах і досягненнях? Кайдани починалися від ліани або примітивної мотузки, якою в'язали здобич, аж поки прийшли до мудрих пристроїв з електронними замками, а в'язниця від простої ями, наповненої водою, зміями, скорпіонами, до лондонського Тауера, від якого ведеться родовід усіх в'язниць цивілізованого світу, аж до тих комфортабельних бетонних лабіринтів, що їх споруджують натовські спеці в країнах третього світу.

Обурення рятує од відчаю, і Твердохліб несвідомо піддався його спокусливій владі, але забракло сили навіть для обурення, якась сонлива млявість насунулася на нього, млявість у тілі, в думках, у відчуженнях, як міг вмостився він на східці під лядою, обтулився і обтикався своїм благоденським, ще з студентських часів пальтечком і несподівано й несподівано — заснув.

Ніхто б не повірив, що людина в такому становищі може заснути, не повірив би й сам Твердохліб, коли б хтось висловив про нього таке припущення, а от же заснув, і спав міцно, хоч і в тяжких снах, здриганнях і відчаї. Коли спить розум, народжуються химери, примари і потвори.

Може, борючись з жахами примарливими, рятується від справжніх жахів життя чесна і чиста молодість?

Його розбудило залізне гриміння над головою. Воно було таке несподіване і незрозуміле, що він, хоч і прокинувся ніби, все ж боявся цілковито повернутися до дійсності, не хотів згадувати того, що з ним сталося, і ще більше не хотів вдаватися до похмурих (а яких же ще?) припущень про те, що з ним станеться. Мимоволі зробив рух, щоб посунутися по слизьких східцях униз, далі від ляди, від отого холодного брязкоту, від нової загрози, від убивць, які проламуються до нього, щоб покінчити з ним, бо вбивці здебільшого нетерплячі, не хочуть ждати, поки їхня жертва сконає сама, їм конче потрібна певність смерті, тільки це їх вдовольняє і заспокоює.

Знову хлюпнула йому під ногами невидима чорна вода, і Твердохліб бридливо відсмикнув ногу. Смердюча твань, звивисте гаддя в ній, пацюччя зі сталевими зубами — жах ще більший, ніж отам нагорі, де все ж лишається якась надія або принаймні можливість виказати свою людську гідність.

Він рвонувся туди, і саме тоді відчинилася ляда, і крізь неї бликнуло сіре світло досвітку, притемнене похмурою тіснявою сарайчика, але та сірість видалася Твердохлібові такою нестерпно яскравою, що він заплющив очі. Коли розплющив, то в чотирикутному отворі над своєю головою, ніби в чотиригранному німбі сіруватого золота, світилося до нього обличчя старої жінки, і було воно знов найдобрішим у світлі так само, як сіре світло видалося найяскравішим.

— Чи є тут хто живий, о боже милосердний? — пролунав тихий старечий голос, і Твердохліб ще ніяк не міг повірити ні в цей голос, ні в доброту, написану на обличчі старої, ні в несподівану волю, яка відкривалася йому з тим обличчям і тим голосом. Надто різкі злами відбувалися з ним за ці кілька годин, щоб до них міг призвичаїтись. Ще не до кінця вірячи в можливість свого визволення, він не рвонувся чимдуж до збавчого отвору, далі стояв унизу, весь зіщулившись, несвідомо вичікував нової підступності, ще одної зради, яка гніздилася в усіх закутках цього злочинно-святенницького обійстя.

Ще вчора Твердохліб з неконтрольованим замилюванням думав про глину, яка вперто пробивається крізь історію, а сьогодні тяжко ненавидів і те своє замилювання, і байдужу глину, і ще байдужішу історію, яка лишила Києву не тільки золоті бані соборів і високий пафос легенд, а й криваві спогади про великокнязівські чвари, про виколоті очі у братів і збезчещення сестер, про понурі поруби, де люди гнили десятиліттями, і палі Потоцького, на які набивано непокірливих козаків, про холодні жандармські очі, які вистежували Шевченка, і чорносотенні погроми єврейської бідноти, про звірства денікінців та петлюрівців і криваві оргії гестапівських катів на Володимирській вулиці.

Ну, так, історія, минуле, несправедливості й кривда, але ж десь надворі двадцятий вік, сімдесяті роки, мир, багатолітній мир і торжество найвищих принципів у нашій державі і в Києві, в рідному місті Твердохліба, де він сам виступає носієм і захисником справедливості. Ага, нашіптував у ньому якийсь чужий голос, ти звик до готового благополуччя, до благодаті, яка судилася тобі від народження, а чи знаєш, що саме в цей час десь у джунглях здоровенні американські лобуряки, байдуже жуячи гумку, випалюють напалмом маленьких в'єтнамчиків; у далекій Намібії досі топчеться

жорстокий чобіт південноафриканського расиста; мільйон палестинців, зігнаних з рідної землі, десятиліття цілі поневіряється в драних наметах серед безпритульності, безводдя і безнадії чужих пустель, чужого співчуття і милосердя.

Але ж тут не В'єтнам, не Намібія, не Палестина, а Київ, і він не zdeправований і упосліджений розбиток людства, а захисник справедливості, слуга закону, наділений найвищими повноваженнями!

— Є тут хто, о боже милостивий? — знову упало на нього згори, і Твердохліб, покінчивши зі своєю розгубленістю, відповів незвичним для себе, майже грубим голосом:

— Ну, є! То й що?

— О боженьку милий,— заскімлили над ним,— о радість яка! Де ж ви там, чоловіче добрий? Виходьте, вибирайтеся з тої гиді проклятої! Ой, ірод окаянний! Мало не занаставив душу християнську, о боженьку милий, ой, мені лишенько!

Твердохлібові було не до сміху, а хотілося сміятися. Вчора його частували богом і апостолами, а тоді вкинули в ці смертні підземелля, грубо й нещадно, сьогодні з цим самим боженьком випускають звідси, просять видобутися, посилають прокльони на голову того, хто вчора...

І це теж Київ у його багатовіковій незбагненності, таємничості і страшній силі. Допоки ти не проникнув у загадковість цієї сили, тобі нічого робити в такому місті, де переплелися віки, пристрасті, висоти людського духу і його найбільші пониження.

Твердохліб важко почалапкав по глиняних східцях нагору, ще не вірив, ще ждав підступу, нападу, всього найгіршого, але натомість побачив пригорблену постать старенької, всю в чорному, всю в дрібних, метушливих рухах, пойняту майже неземним страхом од видовища цього воскреслого чоловіка, що видобувається з отхлані, з позасвіття, з загибелі і непам'яті.

— Свят, свят, свят,— хрестилася старенька, задкуючи від Твердохліба, а він, забувши про вдячність, ще не вміючи як слід возрадуватися своєму поверненню до життя, вдивлявся в цю жінку, що мала в собі так багато чогось неловимо схожого з Кум-Королем, і не так вражений був своїм несподіваним порятунком, як своєю вчорашньою довірливістю і наївністю. Кум-Король зітхав про свою самотність, а тим часом у сарайчику приберігав двох бандюг і десь ховав цю стару жінку — чи то дружину, чи сестру, про яку, мабуть, ніхто нічого не знав і не чув.

— Хто ви? — чужим для себе голосом спитав Твердохліб.— Невже дружина Воздвиженського?

— Авжеж. А то ж як? — не перестаючи хреститися, сказала вона.

— Тоді...— у Твердохліба цокотіли зуби. Запізнілий на півдоби цокіт.— Тоді... Де ж ви були вчора ввечері?

— У Володимирському на вечірні... Сам владика правив службу...

Твердохліб засміявся. На свою наївність, на всі жахи, які пережив, і на порятунок, що прийшов од того самого бога, який учора ввечері жорстоко пожбурих його в смерть.

— Ну, спасибі,— промовив з полегкістю.— Спасибі вам за ваше добро...

Вийшов з сарайчика, перетнув подвір'я, видобувся в завулок, тісний, брудний, ще темний в сірому досвітку, але вже тут відчувалася воля широка, як світ, тут було життя, було все. Твердохліб струснув плечима, поправив комір пальтечка, прислухався до далекого шуму вулиці і пішов на той шум.

Навіть не спитав старенької, як вона довідалася про нього. Поклав собі не питати нікого і нікому нічого не казати про свою страшну (а може, смішну, як для юриста?) пригоду, яка мало не обернулася для нього трагедією. Звинувачувати Кум-Короля в спробі замаху на життя слідчого? Немає свідків. Скаржитися? Кому й на кого? Хіба що на свою недосвідченість і молодечий запал?

Пішов до прокурора і заявив, що не може вести далі справу Кум-Короля. Прокурор у них був удвічі, а то й утричі старіший за Твердохліба, засмиканий дріб'язковими справами, замучений штурмами, які вели проти нього звідусіль усі ті, хто так чи інакше хотів узяти під своє покровительство порушників закону,— що йому до якогось там Кум-Короля і недосвідченого слідчого? Так вважав Твердохліб, тому й пішов до прокурора одразу після свого визволення.

Прокурор був утомлений уже зранку, на Твердохліба, здавалося, навіть не глянув.

— Сідай,— буркнув він. Твердохліб сів. Зачепився за самий краєчок твердого стільця, не мав наміру розсідатися і розбалакувати надто. Що треба — вже сказав.

— Ти хоч снідав сьогодні? — без особливої доброзичливості поспитав прокурор.

— Ні. А яке це має значення?

— А те, що не спав, теж не має значення?

— Звідки ви?..

— Звідки знаю? Звідки треба — звідти й знаю. Попався до Кум-Короля, насилу вирвався? А тепер у кущі? Вдарили тебе в одну щоку, а ти другу підставляєш? Не буде баба дівкою! Щока не твоя!

— А чия ж вона?

— Державна, голубе, державна в тебе щока! Приватного детектива захотів зіграти? Доживеш до пенсії — тоді й грай! А тепер ти на службі.

— То що ж мені робити? — розгубився Твердохліб.

— Доводити справу до кінця. За тебе закінчувати ніхто не буде.

— То що ж мені — йти на Житній базар і заявляти покупцям Кум-Короля: "Громадяни, капусти не буде"?

— А хоч би й так! Непогано вигадано. Можеш додати, що вельми шкодуєш, бо капуста була справді яка там... Ну, сам знаєш, що треба казати. А перед тим поснідай і поголися.

Прокурор непомітно опікувався Твердохлібом аж до самого кінця слідства над Кум-Королем, усе проведено точно і навіть вишукано. Твердохлібової заслуги в тому не було, власне, ніякої, але як воно часто водиться в житті, вся слава припала тільки на його долю, чутка про талановитого молодого слідчого докотилася й до тих висот, на яких царював Савочка, Твердохліба помічено, забрано з районної прокуратури, возвишено й обнадіяно.

Тоді він зрадив по-дурному, лише згодом збагнув, що Савочка підбирає всіх розбитків після корабельних аварій, щоб відчували вдячність, жили мовчки і не заїдалися. Хоч як там було, на новому місці все ж почувався розкутим Прометеем правосуддя. В районній прокуратурі дріб'язок, половина справ — дріжджі з пивзаводів, штапики в будівельників, поребрик у шляховиків, нудьга і нікчемність. А в Савочки розмах і масштаби, не крадіяства, а комбінації, не злочинне проламування крізь упорядкованість суспільства, а обхідний маневр, шовкова тактика, за якими ховаються отруйні гідри місництва, відомчості, примітивного протиставлення інтересів свого власного підприємства державі й народові. Злочинці виступали тепер своєрідними творцями, і слідчому не досить було виконувати роль їхнього непідкупного критика — доводилося теж ставати творцем, і Твердохлібові в його зухвалому засліпленні видавалося, що він справді осягає найнепрístupніші вершини юридичної творчості, поки дурна пригода з професором Кострицею не пожбурила його на тверду, холодну землю, так само як колись пожбунив його хитрий і підступний Кум-Король у безвихідь куренівського підземелля.

Він служив законам, але вважав, що робить те добровільно, не терпів, коли йому хтось підказував або ще й велів, що має робити.

Нечиталюк у хвилини панібратської відвертості потирав руки:

— Що ми всі? Ми, старий, тільки прикметники при іменнику — Савочці! Я тобі цього не казав — ти й сам знаєш.

Твердохліб уперто наставляв на нього крутого лоба.

— Не може людина бути прикметником. Це принизливо і протизаконно.

— А закони граматики? — демонстрував несподівану освіченість Нечиталюк. — Ти ж знаєш, що є прикметники, які переходять в іменники. Наприклад: черговий, вартовий, вихідний, військовий. А присяжний повірений — це що?

— Ну, переходять, то й що? — не здавався Твердохліб. — Але ж не навпаки, не навпаки!

Він не міг дозволити собі втягнутися в безумну гру, де одні втікають, а другі переслідують, наздоганяють, переймають, ловлять. Слідчий не може піддаватися пристрастям і сліпо виконувати чужі веління, він не має права промінати своє покликання на кілька жалюгідних пліток, на необґрунтовані передбачення, на хисткі припущення, на підозри, що принижують людську гідність. Він вірить тільки фактам і доказам, він має збирати їх уперто, самовіддано, мужньо, найголовніше ж — чесно.

Тому не прикметник! Ніколи! * Вихідний день, коли вдома обстановка нагадує міжнародну напруженість, про яку з телевізорного екрана щовечора говорять політичні оглядачі, — такий день не дає ніякої втіхи і швидше відлякує, ніж приваблює. Холодна війна, яку вперто вела з ним Мальвіна, Твердохлібові сиділа вже в печінках, кілька його незграбних спроб злагоднити дружину успіху не мали ніякого, тому він знав, що кожна нова спроба заздалегідь приречена на провал, і все ж знову й знову йшов на свідоме приниження, випрошуючи у Мальвіни чи то уваги, чи то зневаги, — сам не відав, чого саме.

За родинним сніданком (традиційна ячня і вівсяна каша для Ольжича-Предславського) Твердохліб недбало, ніби про справу давно вирішену, кинув:

— У художників нова виставка. Треба б сходити. Кажуть, якийсь талант.

Звертався до всіх, а мав на увазі Мальві і ну. Вона збагнула це одразу, пирхнула:

— Витрачала б я вихідний на таке ходіння!

— Тільки ж перейти вулицю,— добродушно мовив Твердохліб.— Для нас це єдина користь від Будинку художника.

— Кошмарна споруда,— стиснула собі пальцями скроні Мальвіна Вітольдівна.— Вона гнітить мені мозок. Ці повішені на фасаді музи — жах!

— Всередині не краще,— втішила її Мальвіна.— Якись нетрі, до того ж усе набито посередністю. І я це повинна ще дивитись? Досить з мене, що я вимушена щодня милуватися творіннями посередностей, якими заставлено всі площі Києва!

Твердохліб промовчав. Не його діло захищати скульпторів і архітекторів, та й не захистиш від Мальвіни нікого, навіть себе не захистиш.

Він дедалі більше переконувався, що Мальвіна не любить ні його, ні своїх батьків, ні навіть саму себе. Бо коли не здатен любити інших, то як же можеш любити себе? Людині просто не знане високе почуття. Втрата гена любові, сказали б представники генної інженерії. Колись він потихеньку пишався своєю супутницею, коли вони вирушали потягтися по Києву, тепер запрошував Мальвіну, бо хотів бути до кінця порядним. Ні любові, ні злоби. Може, навчився в Ольжича-Предславського. Той намагався ні в що не втручатися. От і сьогодні. Навіть не чув, про що зять і дочка перемовляються не зовсім доброзичливо. Годує Абрека, Абрек гарчить вдоволено, а все інше їх не обходить. Факультативне сприймання життя. На юридичному Твердохліб так вивчав морське право, не знаючи, що стане згодом зятем авторитета в цій галузі. А хоч би й знав, то що? В програмі не значиться — отже, факультатив, необов'язковість. Ольжич-Предславський платить такою самою необов'язковістю всьому, що не має прямого відношення до його фаху.

Твердохліб мовчки досьорбав свій чай. Як кажуть араби: коли їси з сліпим, будь справедливим.

Пішов на виставку сам, як холостяк. Або приймак. Різниця майже неловима.

Художник був, здається, старіший за Твердохліба. Вчився в професора Пащенко (а той помер уже років з двадцять тому), виставлявся з п'ятдесят сьомого року, коли ще був студентом (Твердохліб учився тоді в п'ятому класі), єднало їх те, що обидва народилися в Києві і любили своє місто. Кожен по-своєму. Один завжди запізнюється, бо йому випало приходити тільки туди й тоді, де й коли щось уже відбулося, здійснилося, скоїлося, а другий іде попереду всіх, бачить те, що приховане від очей невтаємничених, випереджає політиків, філософів, навіть пронозливую журналістську братію, бо він художник і йому першому відкриваються всі дива світу.

Художник жив у Києві і писав тільки Київ. Картинки маленькі, в плоских нефарбованих рамах, писані різучо яскравими фарбами і навіщось полаковані. Лискучі і яскраві, немов "Жигулі", якими напхано сьогодні всі київські вулиці. Але Київ на

картинках цього дивного художника не нагадував нічого машинно-модерного, він не був скалічений геометрією, не знав ні вертикалей, ні горизонталей, відкидав лінії, в ньому всевладно панувала природа з її об'ємністю, просторовістю, з таємничістю, неспокоєм, хаосом. Художник підсвідомо відчув, що це місто створене мовби й не людьми, а самою природою, на його картинках навіть нові кострубаті масиви огорталися буйним зелом, він прагнув проникнути в душу свого міста, відкрити її приманливі таємниці, передати й поєднати на цих полакованих картонних чотирикутниках подвійний час цього праслов'янського города — колишніх страждань і новітнього самовдоволення.

Грудень, 1905. Заводське подвір'я. Цегляні будівлі (цегла якась мовби м'яка, без звичних граней). Сніг.

Барикада, вся з круглого — бочки, колеса, стовпи, буличники,— а враження грізної кострубатості надзвичайне. Київ, 1941. Розстріл заложників. Двір, шибениця, довкола сліпі будинки, що розширюються догори, мов страшні гриби. Жах.

День Перемоги. Квартали нових будинків. На покрівлях, повсюди внизу повно людей, у сквері на постаменті танк весь у квітах, молодь танцює довкола танка.

Твердохліб переходив од картинки до картинки, впізнавав і не впізнавав Києва, приймав і не приймав його таким, як уявляв художник, дивувався вмілій сміливості цього чоловіка, що, може, й не знав про свою незвичайну майстерність, але вже був майстром і неабияким. Обмежувався всього трьома барвами: синьою (з бірюзовими відтінками), червоною і жовтою. Зовсім не визнавав гострих і прямих кутів, вигадуючи якісь ніби круглі кути, як у того поета: "И клена зубчатая лапа купается в круглых углах, и можно из бабочек крапа рисунки слагать на стенах" !.

Три кольори всього, але насичені, як у перських килимах, відсутність прямих ліній і мовби зовсім немає руху в цьому місті, але завдяки отим круглим кутам, якійсь ніби розтанцьованості будинків, скверів, мостів, трамваїв усе пливе й летить з чарівливою нестримністю, як журавлі над київськими соборами на картині-автопортреті художника, як ковзанярі на печерських дворових ковзанках, як віолончелістка перед оцим же незграбним Будинком художника, як п'яні коти на бруківці Андріївського узвозу біля будиночка Булгакова, як лавочки в Золотоворітському сквері, такі вигинисті й м'які, неначе прагнуть набути людських форм. І ще дві картинки мовби поєднали художника з Твердохлібом, і за них Твердохліб був особливо вдячний майстрові.

Хлопчик у під'їзді. Стоїть на старих мармурових сходах з кованими бильцями і пускає мильні бульбашки. Ніби Твердохліб колись у професорських під'їздах, де прибирала мама Клава, і тепер у своєму житлі, що так і лишилося для нього чужим.

Друга картинка — портрет-спогад. Щось шолом-алейхемівське. Київська околиця, розвихрені дерева, старі євреї на крутих пагорбах, готові злетіти в небо, як у Шагала, і між ними хлопчик з сумними очима. Непорушний і сумний, як Твердохліб цього літа.

1 О. Мандельштам.

На жаль, непорушність у наш час не заохочується. То тільки в проклятому

минулому київських відьом топили в Дніпрі за те, що вони літали в космос, а сьогодні космонавтів за те саме прославляють на весь світ і роблять їх коли й не новітніми богами, то ідолами для поклоніння уже напевне.

Без ідолів нам теж сумно й незатишно.

В понеділок у Савочки була нарада.

— Значить, так,— промовило начальство ласкаво,— з чого почнемо? Почнемо з інформації для розрядки. До прокуратури пробився автор проектів, як порятувати Венецію від затоплення, як випрямити Пізанську башту, як вивести корову з овечою вовною, як збудувати автомобіль без двигуна і як відкрити формулу вічного миру. Нам він не допоможе? Як, Нечиталюк?

— У нас складніше.

— Що на порядку деннім?

— Об'єднання "Імпульс".

— Фірма серйозна. Прокол на несерйозному. Це з телевізорами?

— Точно.

— Які пропозиції?

— Треба створювати групу. Для одиниці тут труба.

— Кого керівником?

Всі спектаклі тут ставилися тільки одним режисером, режисера звали Савочка, постановки завжди відзначалися бездоганністю. Отже, за режисерським задумом Савочка мав запитувати про кандидатуру керівника слідчої групи, а Нечиталюк — безрадно розводити руками: мовляв, це вже діло не наше. За тим же задумом запитання слід було повторити, і воно повторилося:

— Кого керівником?

Ще енергійніше розведення Нечиталюкових рук, тривала пауза, потрібна начальству для мислення і прийняття рішення, тоді добродушне поплямкування губів і ще добродушніший вияв верховної волі:

— Немає думок? Ну, ну... Можна було сподіватися... Можна, можна... А як у нас товариш Твердохліб? Не завантажений?

— Вроді ні,— швиденько підіграв Нечиталюк.

— То, може, й благословимо? Як, товаришу Твердохліб?

— Старий,— нахилився до Твердохліба Нечиталюк,— вітаю і поздоровляю! Пішли наші вгору!

—

О, даремно, ні, в степах ревли гармати!.. Власне, для Савочки не треба було ніяких гармат. Одне обідання в Ольжичів-Предславських та дбання про благополуччя у відділі — от і досить. Так Твердохліб довідався про існування науково-виробничого об'єднання "Імпульс" і після деякого вимушеного простою перейшов до дій досить енергійних і, можна сказати, навіть плідних, як то могло видатися попервах.

ДІЄСЛОВО

"Імпульс" спеціалізувався на якійсь електротехнічній чи радіотехнічній продукції

(тут Твердохлібові ще не стачало знань), на його заводах виготовлялися окремі деталі (досить дрібні, як виявилось, але від того не менш важливі для народного господарства) і цілі блоки (надзвичайно складні і надзвичайно дорогі), з власної ініціативи (закріпленої згодом у державних планах) об'єднання випускало кольорові телевізори з великими екранами (телевізори так і звалися "Імпульс", щоб хоч чимось відрізнитися від "Рубінів", "Електронів", "Сла-вучичів", "Райдуг", "Горизонтів"), і цим робив свій внесок у патріотичний рух по збільшенню виробництва товарів народного споживання. Коли казати щиро, то Твердохліб ніколи не міг збагнути, як може могутня промисловість розполовинювати свою продукцію на товари споживання народного і ще якогось, мовби ненародного, чи що. Може, неточна назва? Може, слід казати: товари особистого споживання і товари (чи продукція) для промислових потреб? Бо простий громадянин споживає все ж таки не те саме, що криворізька домна номер дев'ять, а блюмінг або вал для ротора турбіни в мільйон кіловат купить не кожен, і не щодня в них виникає потреба; сорочки ж, шкарпетки, сірники потрібні трохи частіше, і не тільки директорам металургійних заводів та теплових електростанцій (як блюмінги і турбіни), а всім громадянам незалежно від віку, статі, соціального походження й суспільного становища.

Товари, які демократизують, інтегрують, тобто зрівнюють, суспільство. Інтегруючі товари.

Як каже Савочка, думка для розрядки. Але в даному разі думки не зовсім доречні, а тому займіться дорученою вам справою, слідчий Твердохліб.

Вдома за сніданком, Твердохліб сказав до всіх, адре-суючить, ясна річ, до Мальвіни:

— Я очолюю слідчу групу, доведеться їздити на той берег, справа заплутана і неприємна. Може, працюватиму і в вихідні.

Мальвіна викривила свої повні губи:

— Ах, ах! Тебе нагородять орденом або ж прославить у "Литературной газете" отой Смарагдов, чи як його, з якимсь коштовним прізвиськом. Слідчий, який уміє ставити неймовірно точні і прекрасно граматично сформульовані запитання... Хай напише хоч, що ти навчився мислити, читаючи книжки Ольжича-Предславського!

Ольжич-Предславський годував Абрека, Абрек гарчав, ніхто не поправив Мальвіни. Бо мала б сказати не "читаючи книжки Ольжича-Предславського", а "читаючи книжки в Ольжича-Предславського". Рівень інтелігентності має вимірюватися рівнем порядності, а вже це значною мірою залежить від точності висловлювань. Принаймні так вважав Твердохліб, який мав справу передовсім зі словами. Ми народжуємося, живемо і вмираємо зі словами. Єдиний наш дар, наше багатство і милостиня жорстокого життя. Поет може зганьбити своє ім'я тільки тим, що вживе кілька безглузвих слів. Кілька необережно сказаних удома Твердохлібом слів про професора Кострицю фактично зруйнували нетривку, як виявилось, споруду їхнього шлюбу з Мальвіною, і тепер вони байдуже спостерігають, як доламується те, що ще вчора здавалося тривким і довговічним. Власне, шлюб уже давно став фікцією. Отриманий у спадок від тисячолітньої християнської цивілізації, він не одержав у наш час ніяких

підкріплення, не зміцнювався, а розхитувався, тріщав, розповзався, моралісти й демографи били тривогу, ще більше тривожилися державні мужі, не розуміючи тої простої істини, що все, залишене без підтримки й захисту, рано чи пізно гине. Сім'ю в сучасному світі руйнують держави, напруження, ракети, бомбардувальники, ядерні загрози, неконтрольована злива інформації, пробудження диких інстинктів музикою, кінофільмами, книжками, пресою, топтанням святинь, все б'є найперш на сім'ю, вона не витримує і розвалюється, як будинки від вибухів на екранах кінотеатрів і телевізорів, розламується мовчки, нестримно. Ага, зупинив себе Твердохліб, коли б у тебе все склалося благополучно, тоді б ти вигукував, що радянська сім'я зміцнюється, що вона набуває нових якостей, що вона одухотворена високими ідеалами і благородною метою,— все, як ти чув колись на університетських лекціях з цивільного права. "Склалося — не склалося", "вдало — невдало" — все це, на жаль, категорії випадковості, а не закономірності. Світ, який ми створюємо загрожує нашій сім'ї і нам самим, тим часом усі кинулися на захист природи, природу захищають уже й прокурори, а розлучення суд тільки механічно реєструє, так ніби це філія загсу.

Однак родинні справи слідчого Твердохліба людство не цікавили. Від нього ждали запалу, поривань, і він мав щосили демонструвати їх, попри всі свої душевні незлагоди. В пошуках істини доводиться висловлювати незгоду навіть з самим собою. Невидиме роздвоєння душі, яке не карається законами суспільства, а мовчазно заохочується. Менше приноситься в жертву більшому. А що менше, що більше? Од відповіді залежить встановлення тієї часом невидимої грані, що розділяє добро і зло. І людська порядність, і вартісність так само залежить од уміння й готовності розрізняти добро і зло, і не тільки для себе (бо це вміють усі), а й для інших, що дається небагатьом. Твердохлібові завжди хотілося бути серед цих небагатьох. Він мав терпіння, запопадливість, мужність, і цього було досить для справи. Витрачав усі свої сили, виснажувався, як на галерах, для себе нічого не залишалося. Що ж, а як інакше має жити справжня людина?

Твердохліб довго й обережно знайомився з матеріалами по "Імпульсу", переданими йому прокурором. Просив своїх помічників доповнити те, що видавалося недостатнім, уточнити деталі, підготувати потрібні довідки. В об'єднання вони мали прибути у всеозброєнні знань, інакше їх там просто затюкають. Мовляв, я генеральний директор, а ти нуль. Я диктатор виробництва, а ти ніщо. Я вибудовую базу, а ти заважаєш, руйнуєш, нищиш. Я созидатель, а ти засідатель.

Тяжка відповідальність — ставити запитання людям, її нестримний тягар з особливою гостротою відчував Твердохліб, їдучи на "Імпульс", де вже домовився про зустріч з генеральним директором Куземою. Уже в дорозі виявив, що свої папери везе в дорогій шкіряній течці, подарованій йому колись тестем, і пошкодував про свою необачність. Ще подумують, ніби він не серйозний чоловік, не слуга закону, а пустий ферт.

Він їхав на метро, тоді трамваєм — одним і другим, довго не виписували йому перепустки, хоч він і показував посвідчення і посилався на домовленість з директором.

Хто може радіти працівникові прокуратури? Брянський вовк? Так і того вже, здається, винищили.

"Я тот, которого не любят..."

З дирекції ніхто не зустрічав. Спитав чергову на пропускній, молоду жінку з затятим обличчям, вона сухо кинула:

— На третій поверх!

Широкі коридори, просторі холи, сходи зі справжнього каменю, дерево, бронза, дорогі світильники. Багато живуть! Видно, що союзне, а не яке-небудь місцеве підпорядкування.

Так думав Твердохліб. А може, думав про архітектуру, про несхожість цього підприємства на звичні для нас заводи: елегантний триповерховий корпус уздовж вулиці, ніякої огорожі, нічого від заводу, два розкішних під'їзди; один нестержений, де партком, завком і комітет комсомолу, другий з заводською прохідною, що нагадує турнікети мармурової станції метрополітену.

Ні, про архітектуру він усе ж таки думав згодом. Уже коли ознайомився з усім комплексом споруд, в який, крім адміністративного, входили корпуси виробничий, побутово-торговельний і навчальний, незвичайний чотиричлен, який поєднував практично все необхідне для того, хто трудиться і хоче трудитись, не витрачаючи даремно енергії на несуттєве й другорядне для виробництва, але не для людини, не для повноти її життя.

І навіть не про це згодом думатиме і згадуватиме Твердохліб, а тільки про те місце, де сходилися всі чотири величезні корпуси цього новітнього підприємства, про той простір, що мав би зватися заводським двором, але який гріх було б називати так буденно, бо це був ніби величезний квадратний зал з прозорою, як у музеях, покрівлею, підтримуваною мереживом сталевих конструкцій, пофарбованих так само несподівано, як усе тут: в фіалкове, рожеве і бірюзове.

Але перш ніж він опиниться в тому місці, де йому судилося побачити те, що може перевернути все життя,

Твердохліб приречений був на неприємну, обережну, холодну, як крізь непрозоре скло, розмову з генеральним директором, мав каратися своєю непотрібністю, зайвістю, ворожістю ось тут, у цих широчезних коридорах, де не побачиш у цей час жодної людини, бо всі працюють, на всіх поверхах, де навіть таблички на дверях свідчили про напружену діловитість, яка тут панувала, у величезній, обшитій до самої стелі деревом приймальні генерального директора, де самотньо володарювала літня, з втомленим гарним обличчям секретарка і, крім Твердохліба, ніхто не штурмував заповітних дверей, за якими була святая святих. Ось люди працюють, а він знову прийшов їм заважати, як приходив уже до багатьох і приходитиме ще й ще аж до своєї смерті. "Я тот, которого не любят..."

Ще й не знати, кому тяжче: тим, кому він завдає неприємностей і болю чи йому самому.

Рука, в якій Твердохліб тримав течку з матеріалами, гідко спітніла. Він готовий був

пожбурити течку у вікно! Крокодилова шкіра, позолочені застібки, така сама монограма з двох переплечених літер ТТ. Більшого знущання не вигадав би сьогодні й найтяжчий його ворог, а він сам через свою вічну байдужість до всього, що пов'язано з ним самим, вклав папери саме в цю коштовну зарубіжну цяцьку і тепер мав проносити її уздовж довгого фронту дверей, щоб вона хизувалася своєю вишуканістю перед отими простенькими табличками, на яких значилися групи, сектори, відділи, управління, старші, завідувачі, начальники, а тоді головні: головний інженер, головний технолог, головний механік, головний енергетик, а тоді заступники і нарешті сам генеральний Кузема Іван Кирилович.

Відчуваючи, як холодне й липуче розповзається йому й між лопатками, чужим голосом, відкашлюючись і гмикаючи, Твердохліб сказав секретарці, звідки він.

— Іван Кирилович вас жде,— сказала вона без емоцій і, натиснувши на якусь клавішу на пульті, що містився праворуч од її столу, тихо повідомила в простір:

— Товариш Твердохліб з прокуратури.

— Хай заходять,— прогримів простір втомленим басом.

З генеральними директорами Твердохліб ще справи ніколи не мав. Директори, керуючі, завідувачі — цим обмежувалася його сфера. Генеральні уявлялися якоюсь особливою расою, неодмінно лауреати і Герої (деякі, як дніпропетровський Макаров або ленінградський Пан-філов, уже й двічі, з бронзовими бюстами на батьківщині), важколиці, як великі актори, самою масою свого тіла пригнічують тебе, вказують на твою пересічність і, сказати б, малоефективність у могутньому механізмі грандіозної держави, і голоси в них теж незвичайні, саме отакі, як пролунав щойно, голоси, що належать уже й не окремим людям, а ідеї, яка веде за собою тисячі, мислі, що трощить і відкидає всі перепони аж до обмежень здорового глузду, простору, який поглинає не тільки все те, що в ньому живе, а й самий час, трансформуючи його для своїх жадібних потреб.

Саме такий генеральний директор сидів перед Твердохлібом у велетенському, обшитому, як і приймальня, світлим деревом кабінеті за широчезним столом, біля пультів, переговорних пристосувань, безлічі екранів та екранчиків і ще всілякої техніки, призначення якої відоме було тільки йому й аж ніяк не стосувалося ні прокуратури, ні слідчих.

Генеральний був тяжкий, масивний, великоголовий, лобатий, важколиций, як богдыхан, великоокий, товстогубий, світлий сірий костюм вільно й вишукано облягав його генеральне тіло, великі білі руки спокійно лежали на столі, сірі очі котилися на Твердохліба, як величезні холодні валуни. А тут ще ця ідіотська папка з золотими ініціалами ТТ!

Він привітався. Генеральний кивнув і вдав, ніби хоче підвестися і подати руку, але сидів спокійно далі, а рукою махнув на стільці біля приставного столика:

— Влаштовуйтесь. Можете на дивані. Де хочете. Пробачте — не послав нікого, щоб зустріли.

— Цілком природно,— погмикуючи, промовив Твердохліб.— Я чоловік, власне,

нецікавий. Хочу знати правду тільки про інших, а кому це подобається?

— А хто хоче знати правду про себе? — погрався своїм басом Іван Кирилович. — Я таких не зустрічав.

— До речі, повинен признатися, що я вперше зустрічаюся з генеральним директором, — тихо сказав Твердохліб, піддавшись отій грі директорського голосу, в якій промайнув натяк на довірливість. — Ні службово, ні просто в особистому плані... Не доводилося...

— А мені не доводилося з прокуратурою, — майже прихильно поглянув на нього директор. — Перевірки, комісії, начальство, замовники — це наше життя і наша боротьба, а прокурори? Що їм до моїх конденсаторів?

— Яв справі телевізорів, — мерщій прохопився Твердохліб.

— Так, — директор тяжко посовався на своєму троні. Лави підсудних не для нього. Вже швидше для самого Твердохліба. — А ви маєте хоча б приблизне уявлення про напрямок діяльності нашої фірми? Ці телеки — нуль одна десята процента в моїй продукції.

— Я саме думав над цим. Не моє це діло, але... Як же так виходить? Для народу нуль і одна десята, а для кого ж решта?

— А ось це вже не ваше діло, — дуже спокійно і дуже категорично заявив директор. Він не знав, з ким має справу, тому допустився цієї тактичної помилки, витлумачивши Твердохлібову стриманість як некомпетентність.

— Я прийшов до вас не як перехожий з вулиці, — прикриваючи повіками очі, щоб приховати їхній неприязний блиск, спокійно промовив Твердохліб. — Ви зненавиділи мене, ще й не бачивши, а цього робити не слід. Це вас принижує.

Директор котив на нього свої сірі, як камінні валуни, очі. Несподівано він засміявся, ставши на мить не директором, а просто великолобим хлопчаком. Власне, й не став, а так, ніби прозирнуло. Цікаво, скільки йому років? Можна дати сорок, можна й шістдесят. Несамовита робота нівелює вік.

Іван Кирилович одсміявся, і йому полегшало на душі.

— Я думав, юристи — психологи, а ви... Ненавидіти можна кого? Тільки того, кому ти завдав зла. А яке ж од мене зло вашому відомству і вам особисто? Я вас не знаю, а чого не знаєш, того ні любити, ні ненавидіти.

— У мене професія не для любові, — знову піддаючись грі його незбагненого настрою, зітхнув Твердохліб. — Ви вважаєте, що я йду до вас під барабанний бій і звуки фанфар? Аби ж то! В мені виспіває зовсім інше. І не виспіває, а просто скімлить. Але обов'язок веде мене залізною рукою, бо за мною закон і держава.

— А за мною що ж: папа римський чи Ісаак Ньютон з його законами природи? У вас обов'язок який: тащить і не пущать, як казав класик, а мені, — він став загинати пальці, — продукцію дай, план виконай, зустрічні зобов'язання бери, замовникам угоди, суміжників ублажай, про людей подбай, щастя забезпеч, добрий настрій створи... А хто забезпечить щастя мені? Ви знаєте, скільки в мене заступників? Одинадцять. Більше ніж у Голови

Ради Міністрів. А чому? По кількості комісій, які мене без кінця перевіряють, контролюють, не дають ні дихати, ні жити. Це що — нормально?

Твердохліб уже вплив нарешті у води свого звичного спокою, і тепер його не лякали ніякі шторми.

— Контроль виражає важливу рису справді народного ладу,— сказав він, щосили намагаючись не збитися на повчальний тон.

— Та ви мислитель! — загримів директор.— Шкода, що не зустрів вас раніше. Коли ще мав трохи більше часу. А тепер не до мислення... Мені ця звичка нескінченних перевірок-недовірок ось де сидить!..

Він показав собі на потилицю і знов непорушним масивом навис над столом, над Твердохлібом, ніби питав: ну, що далі?

— У нас є дані, що через телевізори банк припинив фінансування вашого об'єднання і ви не маєте чим платити робітникам? — швидко спитав Твердохліб. І знов допустився помилки, чого завжди остерігався.

— Банк? Припинив? — Іван Кирилович відверто знущався з Твердохліба.— У вас є хоч найменше уявлення про наші масштаби? У мене тільки тут, на головному підприємстві, в одну зміну обідає дві тисячі чоловік! Вам доводилося бачити ресторан на дві тисячі місць?!

Він вільно, видно, за звичкою перескакував з "нашого" на "моє", і це виходило в нього з такою самою природною грайливістю, як і зміна модуляцій голосу.

— Ці ваші телевізори мені й за вухом не сверблять. І ця історія з ними... Мікроскопія!.. Міні-проблема... В мене просто не було часу зайнятися, та й ніколи не буде. У нас за ширвжиток відповідає шостий заступник. Це його парафія. Коли не заперечуєте, я кину його вам у жертву, а ви вже дивіться. У вас же Закон. Як там у того стародавнього грека:

Народжені не сьогодні й не вчора, вони безсмертні. Непреложні і неписані закони неба.

"Ось тобі й технократ,— подумалося Твердохлібу.— Сидить обплутаний проводами і цитує Софокла".

Директор на щось натиснув у себе на пульті, сказав у простір:

— Гляньте там, де Шостий. Хай зайде. Твердохліб злякався, що його візит до генерального

виявиться даремним. З не властивою для себе метушливістю став викладати те, заради чого, власне, опинився в цьому кабінеті:

— Хочу повідомити, Іване Кириловичу, що ми приступаємо до своєї роботи.

— Можете. Беріть мого Шостого і трясіть його, як грушу.

— З вашого дозволу я хотів би для початку познайомитися з виробництвом.

Директор натиснув на щось на своїх пультах, сказав у простір:

— Дайте когось з відділу інформації, хто там вільний, треба показати наше хазяйство представникові прокуратури.

Твердохліба спихали досить відверто і в темпі якнайактивнішої діловитості. Так

ніби він якийсь екскурсант. Доводилося мовчати й терпіти.

Терпіння належить до найголовніших цнот його професії.

Нечутно відчинилися двері, і в кабінеті виник невисокий лисуватий чоловік, блідий, якийсь виснажений, худий, але водночас неприродно широкий, ніби навмисне розплющений. Усе в ньому було невиразне: постать, хода, очі, рухи.

— Знайомтесь,— звернувся до нього директор, киваючи на Твердохліба,— по твою душу.

— Борисоглібський,— невиразним, як і слід було сподіватися, голосом промовив Шостий.

— Твердохліб.

Сідати своєму заступникові директор не запропонував. Натомість підвівся сам. Твердохліб зробив те саме.

— Бажаю,— сказав директор, виходячи з-за столу. Потиснув нарешті Твердохлібові руку. Без надмірної енергії, невиразний потиск. Свідчення того, що Твердохліб не справив особливого враження і запам'ятається просто як неприємний епізод, а не особистість. Може, так і треба? Нащо слідчому особистість. Він щоразу вмирає в тій або іншій справі, намагається стати безплотним духом, ідеєю й принципом справедливості й честі, а більшого йому й не треба. Не треба нічого.

У приймальні й далі не було жодної живої душі. Стиль — як у високих інстанціях. Дресирована секретарка розганяє відвідувачів по таких далеких орбітах, що ні перехрещувалися, ні дотикалися. Твердохліб тримався ледь позаду Шостого. Судячи з тої грандіозної афери, яка творилася тут з телевізорами впродовж кількох років, це мав бути запеклий ділок з усіма типовими рисами зовнішності таких людей: енергійність, меткість, пронозливість, настирливість у всьому. Враження таке, ніби їх десь штампують або відливають у готових формах. А може, це автоматизм нашого мислення? Стереотипи полегшують життя, надто для людей невимогливих, ледачкуватих, часом просто замучених роботою, як журналісти або ж і його брат слідчий. Тоді й починаєш мислити готовими блоками, кліше, дивишся на світ чужими очима і помічаєш тільки те, що хочеш помітити.

Твердохліб упіймав себе на думці, що до Борисоглібського в нього виробилася стійка неприязнь з тої самої хвилі, як він почав знайомитися з телевізornoю справою. Знав, що не має права керуватися почуттями, і нічого не міг удіяти. Не допомогло й те, що Борисоглібський своєю зовнішністю зламав Твердохлібове уявлення про стереотип діляги, був суцільна млявість і незацікавленість у діях цього світу. Мов святий. І прізвище мав відповідне. Аж кортіло спитати: чи не від перших київських великомучеників його родовід? Вже мав колись справу з отаким святенницьким прізвищем — то й що? Кінчилося не святістю, а холодною жорстокістю. Може, той спогад про невдалий початок своєї кар'єри теж відповідно вплинув на Твердохлібів настрій, коли він почув прізвище Шостого, і тепер неприязнь до заступника ще посилилася. Все в ньому для Твердохліба було неприємне, чуже, мало не відворотне: і його млявість, і рідке волоссячко, й ота розплющеність, і хода. Коли Борисоглібський

ішов, то враження було таке, ніби він переполовинюється, мов передавлений дощовий черв'як. Передня частина тіла просовується нормально, а задня тягнеться за нею, ніби причеплена й ось-ось відірветься.

— Зайдемо до мене? — спитав Борисоглібський. Твердохліб злякався. Кабінет Шостого уявлявся йому

пасткою, гнилою тванню, яка миттю засмокче тебе, щойно ти ступиш туди, зітканою з облуди й брехні павутиною, яка обплутає й задушить будь-кого, а вже Твердохліба найперше.

— Ні, ні,— квапливо промовив Твердохліб.— З вами засядемо згодом. Це ще встигнемо. У нас розмов буде багато. А зараз я хотів би трохи познайомитися з виробництвом, з обстановкою...

— Директор доручив інформації. Тоді нам треба спуститися на перший поверх.

Вони пішли вниз. Твердохліб пробував думати про Борисоглібського з максимальною об'єктивністю. Шостий серед одинадцяти заступників — посередині. Коли число про щось свідчить, то в ієрархії цього об'єднання він ще не останній, є набагато малозначніші. Це так. Але ж сам генеральний сказав, що телевізори для нього нуль цілих і одна десята процента, отже, продукція тьху! А коли виробництво не основне, не профільне, то й ставлення до нього на всіх рівнях таке собі (наплювацьке!), а від цього радості мало. Брак у виробництві телевізорів "Імпульс" досягає шістнадцяти процентів. У Західній Європі допускається дванадцять, а фактично чотири-шість процентів, на львівському "Електроні" три й вісім десятих, у японців — один процент. І чотири, і шістнадцять процентів бракованих телевізорів — це зовсім не те, що браковані, скажімо, комбайни "Нива", бетонні панелі або металеві конструкції. Промисловість покірливо ковтає брак (віддячуючи іншим підприємствам таким самим щастям), колгоспи й радгоспи, крекчучи й сиплючи прокльони, "доводять" до кондиції непридатну нову техніку, але окремі громадяни знати нічого не хочуть ні про які недоробки і лагодження додаткові, бо в них плачуть грошики не державні, як у всіх отих керівних дядь, і не кооперативно-колгоспні, а власні, особисті, трудові, тяжко зароблені. Зважаючи на цю досить вагому обставину, держава стає на захист своїх громадян і планує виробництво телевізорів (та хіба тільки телевізорів?) без будь-якого браку. Стопроцентна якість? Прекрасно. Але телевізор все ж таки не бетонна панель. Ніхто й ніколи не може гарантувати його ідеальної якості. Це треба визнати відверто, записати в план, передбачити відповідані асигнування на усунення неполадок, виробити систему потрібних заходів, щоб не мати великих втрат за рахунок послаблення контролю в торгівлі і нечіткої системи ремонту телевізорів у системі побутового обслуговування.

Ми не хочемо визнати можливого браку. Плануємо ідеальну якість. Ідеальну і... неможливу. Усвідомлюючи цей незаперечний факт, Комітет по цінах, Міністерство фінансів і Міністерство торгівлі виробили положення для торговельних організацій, де говориться, що всі сто процентів кольорових телевізорів мають бути підготовлені для продажу. Як їх готують? Продавець вмикає телевізор, і коли той працює, можна

продавати. Не працює — відправляють на завод, трясуть у вагонах сотні або й тисячі кілометрів, і привозять брукт замість цінної апаратури. Це перший етап. Другий (коли телевізор куплено, і він ламається протягом гарантійного строку в покупця) — це служба "Побутрадіотехніка". Завод відпускає на кожен телевізор 50 карбованців для гарантійного ремонту. В майстернях "Побутрадіотехніки" намагаються якомога швидше витратити ці 50 карбованців, а тоді щедро роздають довідки на заміну покупки або на відшкодування її вартості. Знов мандрують сотні тисяч телевізорів по безконечних дорогах нашої землі, прибувають на свої рідні заводи вже в такому стані, що тільки й годяться на те, щоб розібрати на деталі або викинути на смітник.

Але ж на заміну треба повернути покупцеві новий телевізор і цього разу безкоштовно? Це вже клопіт тільки заводу, який продукує брак. Починається з реклами-закликів і хвастощів. Кінчається рекламаціями-збитками і фінансовими катастрофами. Навіть незначний процент браку при такій недосконалій системі збуту й гарантійного лагодження завдає заводам величезних збитків. А коли це непрофільна продукція, як на "Імпульсі"?

Скільки повертається телевізорів зовсім непридатних, скільки вдається полагодити, скільки розбирається на деталі, скільки йде в брукт — цього вже незмога проконтролювати. На "Імпульсі" великий процент браку давав змогу нечесним людям використовувати цю обставину для злочинних махінацій. Телевізори нібито списувалися в брукт, покупцям нібито посилалися нові апарати, а насправді вони одержували полагоджені, а нові йшли то на подарунки, то за півціни потрібним людям, то для відомої операції "я тобі — ти мені". Починалося, як завжди буває, обережно, скромно, несміливо, далі набуло розмаху, сміливості, нахабства, кінчалось тим, що завод став працювати майже на самий брак, обурилися робітники, втрутився народний контроль, справа дійшла до прокуратури. Дисциплінарної відповідальності вже не досить, доведеться відповідати перед законом. Кому саме — це має встановити Твердохліб зі своїми товаришами. І починати саме з цього невиразного чоловічка, що веде його широкими, розкішними, як в музеях або палацах, сходами нижче й нижче, іде неохоче, мовби й не пересувається в просторі, а зависає, загрожуючи поглинути своєю безтілесністю Твердохліба.

Несподівано Борисоглібський промовив:

— Так ви з прокуратури? Ото мені хрести снилися!

— Хрести?

— Ніби Дніпро залив увесь Київ і по чорній воді пливуть чорні хрести.

— Весь Київ Дніпро ніяк не може залити,— сердито пояснив Твердохліб.— Хіба що низинні місця. А гори... Видно, що ви не питомий киянин.

— А хто тепер питомий? Хіба що діти в дитсадочках. Киянами не народжуються, а стають. Велике переселення народів з сіл у міста. Процес, якого ніхто не зупинить. А дехто починає писати, що слід повертатися назад. Цікаво, як вони собі це уявляють? Яку модель можуть запропонувати? Хіба що оту — від азіатських диктаторів? Верхоглядство. Економічне неучтво.

Ось тобі й невиразна постать і мляве мислення! Наплачуся я з цим Шостим, подумав Твердохліб, але заступник не дав йому розплакуватися, зіпхнув на рівень нижчий, під покровительство інженера відділу інформації, стриженої під хлопця невисокої дівчини, яка тицьнула Твердохлібові холодну вузьку руку, з цікавістю поглянула на нього крізь величезні імпортні окуляри, коротко кинула:

— Жанна.

Твердохліб назвав себе.

— З чого почнемо?

— Не знаю, вам видніше.

— Тоді йдіть за мною.

— Дякую.

Так він опинився у величезному квадратовому просторі, утвореному дотепним архітектурним поєднанням чотирьох комплексів "Імпульсу", де можна було гідно оцінити могуття технічної і художньої мислі, милуватися досконалістю планування, віддати належне передбачливості проектувальників, які змогли зв'язати тугим вузлом перехрещення шляхів тисяч людей, позначивши ті шляхи єдино потрібними для кожного речами, знаками, символами і спорудами.

Одною з тих споруд мала бути монументальна Дошка пошани об'єднання, розташована так, що ніхто не міг її обминути, можливо, найбільша окраса цього незвичайного заводського двору (коли такий термін взагалі був тут доречний), загалом кажучи, досить банальний витвір адміністративного генія, але в даному разі все ж таки не позбавлений рис незвичайності.

На Дошки пошани ніхто ніколи не дивиться. Ковзають поглядом. Множинність — ворог індивідуальності, вона вбиває інтерес. Тільки фахова звичка нічого не пропускати — примусила Твердохліба зупинитися перед Дошкою пошани "Імпульсу". Але й він дивився не на портрети, а на саму Дошку, вражений багатством (мармур, бронза), мистецтвом виконання, відчуттям пропорцій, завдяки яким вона гармонійно вписувалася в цей мальовничий і майже безжальний простір, не гублячись у ньому і не гнітючи людину помпезністю. Портрети теж заслуговували на увагу. Це були не фотографії, а справжні художницькі роботи, справжні мистецькі твори — свідчення можливостей "Імпульсу" і доброго смаку його керівництва.

Твердохліб пошкодував, що почав своє знайомство з об'єднанням не з парткому, а з генеральної дирекції. Що дорожче — матеріальні цінності чи люди, їхні душі, настрої, думки? Генеральний директор, до речі, теж щось казав на цю тему, згадавши Ісаака Ньютона. Що ж, Ньютон, а за ним усі технократи аж до нинішніх стверджували, що всесвіт підкоряється законам природи, які керують долею людини так само, як рухом зірок на небі і припливами в океанах. Але ж, крім законів природи, є закони людського суспільства! І окрема людина — це найперше світ самої людини, як казав Маркс.

Твердохлібові стало прикро за свою помилку. Мав би починати своє знайомство не так.

— Ви комсомолка? — спитав Жанну.

— Так. А що?

— У вас комітет комсомолу, мабуть, з правами райкому?

— А що це таке?

— Відділ інформації мав би знати.

— У нас відділ технічної інформації.

У мене теж, подумав Твердохліб, на жаль, і в мене теж. Вічна обмеженість і розгородженість людських знань, інтересів і схильностей. Своєрідний феодалізм людської природи.

Невтішні думки снувалися самі собою, а тим часом Твердохліб дивився на портрети, власне, й не на всі портрети (бо це неможливо), а тільки на один, який був у самому центрі, становив центр цієї монументальної споруди, її сутність і найвище призначення.

Для Твердохліба, для його життя, його долі!

З портрета дивилася на Твердохліба своїми несамовито молодими, чорними очима та жінка з магазину "Головні убори" на Хрещатику, жінка, яку він знайшов як свій порятунок і одразу ж загубив навіки, а тепер, виходить, віднайшов!

Знайшов, не шукаючи, не сподіваючись, забувши думати?.. А може, це знада, зваба, злуда? Випадкова схожість (не фотографії, а художницькі портрети), витвір його зболеної уяви, бажання знайти там, де й не шукаєш?

Виливав на свою збентеженість цебри крижаної води, а сам читав підпис під портретом: "Наталя Швачко, бригадир монтажно-дільниці цеху "Фарада-2А".

Твердохліб так розгубився, що не зміг приховати свого збентеження перед інформаційною Жанною і з невластивою для нього поспішливістю спитав:

— Ось тут у вас написано: "Фарада-2А". Хто це вигадав такі заплутані означення цехів? Що — існує ще 2Б і 2В? Чи як?

— Дуже просто,— затарабанила Жанна.— 2А означає цех попередньої продукції. 2Б — це вже буде продукція остаточна. Для надто складних агрегатів можуть бути ще цехи 2В, 2Г і так далі. "Фарада" — це для цехів ширвжитку. Від Фарадея. В школі колись учили. Ви теж, мабуть.

— Здається, вчив.

— Найвища складність має символіку відповідно теж вищу. У нас є навіть цехи "Кварк-один", "Кварк-два". Чули про кварки? Вчені всього світу не можуть пояснити, що це таке. Загадкові частки матерії. Назву взято з роману Джойса "Поминки по Фіннегану". Там герой чує на міській вулиці вигуки: "Три кварка для містера Марка! Три кварка для містера Марка!" Ну, Джойс написав і вмер, а що це мало означати? Може, він не знав і сам? Я можу пояснити. Емігранти з Росії відкривали на вулицях Лондона, Нью-Йорка і так далі всілякі забігайлівки, де люди могли б щось з'їсти. Так, в Нью-Йорку виникли "Кнішес", де торгували спершу звичайними українськими книшами, а тепер сосисками й бутербродами, а в Лондоні хтось став смажити українські вишкварки і відповідно рекламувати їх, ходячи по вулицях: "Три шкварки для містера Марка!" Джойс своїм англосаксонським слухом не міг сприйняти

поєднання аж трьох приголосних на початку слова, він відкинув "ш", і вийшло "кварки". Тепер над цим словом б'ються вчені всього світу.

— Очевидно, це надзвичайно цікаво,— промимрив Твердохліб, неспроможний одірвати погляду від портрета Наталії Швачко,— але не для мене. Даруйте, але...

— Ви завжди такий суворий? — не стрималася Жанна.

— З незнайомими.

— Майте на увазі, що суворість найчастіше переходить у занудність.

Вона не мала ніяких підстав боятися працівників прокуратури, тому могла говорити, що думає.

— Дякую, я зважу на ваше застереження,— сказав він, а тоді несподівано для самого себе (бо для Жанни всі його забаганки були однаково несподіваними й закономірними) спитав:

— Ми могли б для початку побувати в цій "Фараді-2 А"?

— Будь ласка. Третій цех у правому секторі.

Як усе просто. Можна б сказати: жорстоко просто.

Твердохліб не міг зрушити з місця. Ні захвату, ні збентеженості, ні високих переживань. Тільки страшенна байдужість до всього минулого життя огорнула його, якась прірва в душі, чорна порожнеча, і водночас стало тужливо за тим минулим, яке вже ніколи не вернеться і не збагатить, не освятить своїми болями, стражданнями, втратами, але й радіщами, піднесенням духу всього того, що маєш перейти, твого майбуття, твоїх надій.

— Що ж ви? — здивувалася Жанна.— Йдемо, чи як?

— Йдемо, йдемо, дорога дівчино,— болісно усміхнувся Твердохліб. А сам подумав: "Коли б ти знала, куди я йду, на яку страшну невідомість і на яку муку!"

Цех — як будь-який сучасний цех. Безмежний світлий простір. Лінії столиків. Дівчата в блакитних накрохмалених халатах і вишуканих очіпках, ніби з реклами паризьких мод. Закуток для начальника цеху, конторки майстрів, щити для об'яв, для інформації, закликів, навіть для інтимного. Квіти теж між дільницями, між столиками, на столиках. Скільки тут працює? Сотні, тисячі? І як упізнати ту, кого знайшов і втратив, і чи це справді вона, чи омана?

Жанна познайомила Твердохліба з начальником цеху. Молодий, лобатий, як генеральний директор, вродливий, розумний — видно вже по очах.

— Що вас цікавить? Будь ласка.

Твердохліб не мав права на розгубленість. Не так службово, як особисто.

— Знаєте що? — сказав він.— Всього я оглянути не зможу. Та чи й треба? Покажіть мені дільницю Наталії Швачко.

— Швачко? Ну, вона в нас знаменитість. Депутат міськради, делегат комсомольського з'їзду, найкращий бригадир в об'єднанні...

— А взагалі? — зовсім по-дурному спитав Твердохліб, вмить приревнувавши Наталю до всього світу.

— І взагалі теж. Та ви побачите,— бадьоро запевнив його начальник цеху, йдучи

поперед Твердохліба й Жанни.

Казати, що вони дійшли, прийшли, потреби не було. Півтора чи два десятка столиків, стелажики для інструментів під лівою рукою, короткі спалахи електропаяння над платами мікросхем, точні рухи, напружені постаті, схилені голови, делікатні доторки тонких пальців, гострі погляди,— у всіх усе однакове, але його погляд виокремив тільки одну, його очі полетіли туди, куди мали полетіти, його увага й зацікавленість зосередилися тільки в одній точці, там, де починався цей закодований невинний процес. Твердохліб, як сновиди, йшов до першого столика, начальник цеху, вважаючи це цілком природним, теж ішов слідом, тримаючись поштиво на такій відстані, щоб мати змогу пояснювати, але й не заважати. Жанна затрималася десь між дільницями, бо тут її функції вичерпувалися.

Твердохліб ішов до столика бригадира дільниці Ната-лії Швачко, дівчини з монументальної Дошки пошани і з його туги й самотини, впізнав її одразу ще більше, ніж на портреті, вже не мав ніякого сумніву, дивився на неї невідривно, уперто, тяжко, аж вона відчула той погляд і метнула очима на цього настирливого чоловіка, але тільки на невловиму мить, а тоді знов на плату, до тих майже невидимих точок, на яких треба зробити щось невловиме і передати плату далі по лінії, натомість беручи нову, яку послужливо вже штовхає невидима рука з віконечка позад тебе.

Твердохліб підійшов упритул до неї і тим самим голосом, що тоді в магазині на Хрещатику, тихо промовив:

— Це ви. Я вас упізнав.

Вона мовчала. Тільки руки її, як йому здалося, заметалися ще швидше.

— Я ждав, ждав вашого дзвінка...

Вона знов метнула на нього погляд і промовчала.

— Але так і не діждався. Начальник цеху вже наближався.

— Скажіть хоч що-небудь,— попросив Твердохліб.

— Ви заважаєте мені працювати.

Він не сподівався навіть на такий подарунок. Махнувши рукою на пристойність, попросив начальника цеху, який наблизився вже на відстань небезпечну:

— Жанна десь загубилася. Ви могли б її запросити сюди?

Той охоче пішов виконувати прохання, і Твердохліб знову мав кілька хвилин.

— Я знайшов вас абсолютно випадково,— сказав він Наталці,— але тепер... Тепер уже я...

Вона стонула плечима.

— Ви відволікаєте мою увагу.

— Пробачте. Я розумію всю недоречність... Але ви могли б... Я можу вас знайти поза роботою.

— Я ж сказала...

Слова не важили. Вона могла говорити будь-що. Оті три фрази, якими Наталка, власне, відганяла Твердохліба, лунали для нього як тричлен прихованої прихильності. Не могла ж вона бути такою жорстокою, щоб не відчувати його страждання і його

безнадійного ждання. Будь-яка жінка могла б, але не вона! Вірив у це безпричинно і нез'ясовно, а може, тільки хотів вірити?

Начальник цеху вів Жанну. Навіщо? Нікого йому тут не треба!

— Ви вже познайомилися? — Начальник став між Твердохлібом і Наталкою. — Це ваша передовиця. Найкращий бригадир об'єднання Наталя Швачко. А це, Наталю, слідчий прокуратури товариш...

— Твердохліб, — Твердохлібові довелося виручати начальника.

— З прокуратури? Ха-ха! — знов зблиск погляду і вся увага на те, що роблять меткі руки. Твердохлібові стало кривдно.

— Нічого смішного, — голосом ображеного хлопчика промовив він. — От візьму і викличу вас...

— Наталю не викликають* — пояснив начальник цеху. — Вона депутат, її запрошують.

— Здається, ваш генеральний директор теж депутат? — поцікавився Твердохліб.

— Верховної Ради республіки.

— А от з ним я говорив мало не годину. І, до речі, не про недоторканість.

Він сказав зовсім не те, що треба, не вміючи втягнути Наталку в розмову, і від цього почувався зовсім нікчемним і нещасним. Дівчина, мовби зрозумівши його стан, кинула йому рятівне коло, втрутившись у їхню балачку.

— Юристи як діти, — сказала вона, сяйнувши усміхом, — вони не знають "не можна", а тільки "дай"! Я недавно в газеті читала, якийсь юрист вимагав переглянути статус недоторканості депутатів. Якогось там директора птахофабрики треба було судити, а він депутат райради. І вже дай тому юристові права на всіх! Чи й ви такий?

Нарешті вона зверталася до нього? Щоправда, при свідках і не зовсім доброзичливо, але ж до нього!

— Я не звик себе розхвалювати, — сказав він. Вона знову вся зосередилася на роботі своїх рук,

і Твердохліб злякався, що він так і піде ні з чим. Знайшов, не сподіваючись, і втратить тепер безнадійно.

— Ми так і не домовились, — обережно промовив він.

— Про віщо?

— Ну... Я б справді, коли ваша згода, хотів поговорити... Мені доведеться довго займатися тут... Справа досить неприємна, а я хотів бути максимально об'єктивним... Ваша допомога...

Наталя засміялася легко і якось відчужено.

— Що ж. Викликайте. Я вже не згадуватиму про свою недоторканість... Але не в робочий час. Роботи не кину. У нас бригадний підряд. Так що тільки після роботи. Згода?

— Згода.

У Твердохліба зрадливо тремтів голос. Та що там голос? Все в ньому тремтіло, і він ненавидів себе за це. Та водночас пойняла його сила молода, вперта мало не до

нахабності. Він дістав записник, видер аркушик, ретельно вималював номер свого службового телефону, поклав Наталці на столик біля горщечка з примулою.

— Мій службовий телефон. Подзвоніть, будь ласка, коли матимете час.

Хотів додати: "І бажання", але стримався.

— А коли загублю? — засміялася вона.

— Тоді з вашого дозволу я прийду ще і знову напишу вам номер свого телефону. Я впертий.

— Та вже бачу.

Він ішов з цеху, знав, що вона не дивиться йому вслід, бо вся її увага на точних операціях, а як же кортіло, щоб метнула бодай один погляд, подарувала йому хоч єдиний зблиск своїх несамовито молодих очей.

— Що будемо дивитися далі? — нагадала про своє існування Жанна і так налякала цим запитанням Твердохліба, що він не зумів нічого відповісти. Дивився на дівчину й мовчав.

— Мені доручено вас супроводжувати,— пояснила Жанна.

— А, супроводжувати? Дуже вдячний... дуже... Давайте подякуємо нашому гостинному господареві, і супроводжуйте мене... Власне, мені вже пора... Давайте просто на прохідну... Тим часом розповісте мені про ваше об'єднання... В загальних рисах. Що вважатимете найцікавішим...

З його поведінки ніхто не подивувався тільки тому, що він був з прокуратури.

І ніхто б не здогадався, що перед ними просто дуже нещасливий чоловік, якому соромно за свою незграбну душу.

Він ходив од одного до іншого і всіх умовляв не знати й про що, намагався перед кожним виявити запобігливість, принижувався і осмішнювався, і ніхто не міг збагнути, що сталося з Твердохлібом.

До знайомого старшини, що чергував унизу:

— Тут до мене можуть прийти, так ви вже... Щоб, знаєте, делікатно, з усією чулістю... Це не просто молода жінка — депутат міськради... Важливий візит.

— Та Федоре Петровичу,— гудів старшина, надимаючи щоки.— Та хіба ж ви мене не знаєте? Прийдуть — зустрінем честь по честі. Нема питань.

Тоді до секретаря їхнього відділу. У Савочки всі помічники — тільки чоловіки.

— До мене можуть прийти, але не за викликом, а мовби добровільно, бо це депутат міськради, то я вже попрошу вас, щоб без формальностей, на випадок, що мене на той час не буде...

— Депутат без формальностей,— забубнів секретар,— всі депутати без формальностей, на те вони й депутати, щоб без формальностей...

— Це молода жінка,— вимушений був уточнити Твердохліб,— вона згодилася допомогти мені, допомогти слідству...

— Жінка — то вже депутатка,— завів свою повторювальну машину секретар.— Депутат — це чоловік, а жінка — депутатка. Понаплутували в термінології, ніякого порядку. Як жінка може бути депутатом, коли вона депутатка?..

Твердохліб побував і в Нечиталюка, знаючи, який у того язичок.

Мікрофон республіканського радіо.

— Слухай, Нечиталкж. Може бути, що до мене з "Імпульсу"... Ну, тут будуть люди, бо справа, сам знаєш... Доведеться простежити шляхи кількох тисяч телевізорів. Куди, коли, кому вони пішли і яким чином... Єгипетська каторга, а не робота...

— Старий, начальство вірить у твої творчі можливості! — потираючи руки, весело вигукнув Нечиталкж.

— Ну, ще все передчасно... Ще побачимо... А тут у мене... Я б тебе попросив... Може прийти сюди одна молода жінка, так щоб ти не подумав чого... Але вона... Ну, ти розумієш...

Нечиталкж схопився з-за свого столу, оббіг Твердохліба, зазирнув йому в обличчя з одного й з другого боку.

— Ну, старий, ти даєш! Побачення в прокуратурі? До цього навіть я не додумався! А чому? Боюся Савочки! Побачить красиву молоду жінку — капець!

— Яке побачення? Що ти вигадав! — замахав руками Твердохліб.— Я ж кажу: "Імпульс". Вона з "Імпульсу". Цех "Фарада-2А", передовий бригадир.

— Фарада-шарада. Старий, можеш покластися на Нечиталюка! Навіть у коридор не вийду! І всіх вимету! Хіба що сам у шпарку, як миша,— одним оком. Ти ж хочеш, щоб оцінили?

— Не розумію, про що ти,— ображено знизав плечима Твердохліб, ідучи з Нечиталюкового кабінету і думаючи про те, чи треба ще когось попереджати, чи вже досить?

Наївність його не мала меж.

Тільки тепер згадав, що тоді, стоячи біля Наталки на відстані протягнутої руки, не наважився навіть поглянути на дівчину уважно. Все було ніби в тумані, і той туман ще й досі стояв йому перед очима.

Хоч пам'ять, виявляється, все ж таки ухопила щось у свої міцні сіті, і тепер, хоч і без видимої охоти, обдаровувала Твердохліба своєю дорогоцінною здобиччю, і він знов ніби опинився там, у цеху, і за маленьким столиком, прикрашеним горщечком з ніжною примулою, бачив: попелястий халатик-безрукавка, голі смагляві руки, висока тонка шия і постать тонка в'ється перед очима, немов смаглявий дим. Наталка, Наталя, Наталочка...

Якою далекою від ніжності була його юридична душа!

Через свою наївність і простакуватість він обдзвонив усю прокуратуру про те, що до нього має хтось прийти, що візит мало не на державному рівні, а Наталка не йшла, і над Твердохлібом десь, мабуть, уже підсміювалися. Так йому й треба! Так і треба!.

А тоді вона все ж прийшла, коли він і не ждав. Старшина зустрів шанобливо, з козацькою гречністю і поважністю, провів до ліфта, докладно розповів, як знайти Твердохлібову каютку, в коридорах, здається, ніхто Наталку не перестрівав, не допитувався, куди й чого, Твердохліб сидів над паперами, коли відчинилися двері, виникло на порозі смагляве видиво, блиснуло несамовито молодими очима, промовило:

— Здрась!..

Була в легесенькому, тоненькому, як з павутини, платтячку, знов без рукавів, так наче вічно рвалися її гнучкі смагляві руки на волю, зачіска якнайпростіша, темне волосся легенькою хмаркою над ніжним чолом, над ще ніжнішими щоками, над переблиском чорних очей...

І в казенних кабінетах сходить іноді сонце!

Твердохліб вискочив з-за столу. Перечепився, хапався то за галстук, то за ґудзик на піджаці, горло йому здавило, перед очима літали чорні крила.

— Здрастуйте, здрастуйте, Наталю! Прошу! Як це благородно з вашого... Прошу, сідайте... Ось тут... Даруйте за наші пенати...

— Пенати? А що це таке? Чекайте, нащо мені сідати? Я ж не підсудна. Дайте роздивитися... Як тут у вас? Пхи, як тут убого!..

Він розгубився ще більше.

— Ну, що? Звичайна обстановка...

— Звичайна? Якесь казенне все...

Твердохліб забув про все і несподівано для самого себе розізлився:

— Як то казенне? Що це ви тут мені вигадуете? Ви ж не в санаторії, а в прокуратурі! Може, вам меблі вісімнадцятого століття і дубові шафи з рядами фоліантів у шкірі з золотим тисненням?

— А хоч би! — зухвало випнула вона груди. Ходила далі по його келії, вперто не сідала, дивилася, придивлялася, вивчала, так ніби потрапила в музей правосуддя абощо.

Твердохліб уже кипів. Чому всі вважають, що мають на нього якісь необмежені права? Ось і ця молода жінка, яку він вимріяв для себе як порятунок од усіх ймовірних незлагод і страждань, щойно з'явившись, одразу виказує свої примхи.

— Звідки у вас такі дивні уявлення? — мало не закричав Твердохліб.

— Звідки? — Вона крутнулася перед ним, крутнулася перед вікном, так ніби її міг хтось побачити (може, космонавти?), примружила очі, знищила його одною з тисячі (він уже полічив їх!) своїх непередаваних усмішок: — Мій чоловік розповідав!

— Ваш чоловік? — Твердохліб був убитий, як поет на дуелі.— Хто ж він?

— Прокурор.

Страшний присуд, але одразу й амністія:

— Був.

— Був? Як же?

— А так. Умер.

— Вмер?

— Повісився!

Вона відверто знущалася з Твердохліба, а він не розумів цього, одуріло повторював слідом за нею її вигадки, допитувався:

— Як то — повісився? Через що? Хіба прокурори вішаються?

— Ваші не вішаються, а мій повісився. Не витерпів суворості життя. А ви терпите?

Твердохліб розгубився остаточно.

— Я намагаюся боротися з суворістю.

Наталці, мабуть, набридло кружляти по тісній кімнатці, вона сіла, кинула свою сумочку Твердохлібові на стіл, якось мовби подобришала, просто сказала:

— Я побачила, що ви добрий. Інакше б не прийшла.

— Тоді чому ж не подзвонили після магазину? Я так ждав...

— А я загубила номер телефону!

Він зрадів. Загубила — не викинула. Він записав свій телефон на чеку за капелюшок. Виходить, вона зберегла той чек. Тільки згодом — загубила.

— То ви,— він незграбно тупцяв перед нею.— Ви тоді не купили капелюшка? Той чек...

— Чек? А-а... Я вибила новий. Там же якісь копійки... А ви мені зіпсували чек... Я собі посміялася і забула... Не встигла вас розгледіти. Дружину вашу — так... Шикарна дама! Вона вас не б'є?

— Б'є? Мене? — Твердохліб од несподіванки закашлявся.— Невже ви вважаєте, що мене можна бити?

— А чого ж? Усіх б'ють. Колись били жінок, тепер чоловіків. Жінки працюють, а чоловіків б'ють. То посадами, то доганами, а то й самі себе... Напиваються — і поміж себе... А то й так — здуру... А ваша прокуратура хіба що — не б'є? Куди вже шкулькіше!

* Твердохліб чув тепер тільки її голос, слів не розрізняв, та й навіщо слова? Пам'ять далі глузувала з нього, знущалася жорстоко й нахабно, тасуючи згадки так, щоб завдати Твердохлібові найдошкульніших ударів.

Коли побачив тоді Наталку в "Фараді-2А", захотілося підійти впритул і доторкнутися до щоки, до шиї, до руки, відчутти тепло тіла, опинитися в затінку його запаху. Стане легше, щось він скине з себе гнітюче й холодне, як смерть, і відродиться для нового життя. Бажання — аж до зашпорів у шкірі. Але тоді переборов себе, тепер бачив, що сили кидають його. Все в ньому кричало про допомогу й порятунок. Невже вона не почує?

Чужим, хрипким голосом Твердохліб зненацька промовив, нагадуючи їй про їхню зустріч у цеху:

— Ви тоді зі мною так несправедливо... У себе в цеху...

— Але ви заважали мені працювати!

— Так усі кажуть.

— Але мені ви справді заважали.

Може, вперше в житті відчув він невдячність своєї професії. На нього тільки так і дивляться: заважає. Твердохліб мовчки походив по кімнатці, плечі йому тяжко, болісно сугутилися.

— До речі, я до вас на хвилинку,— повідомила Наталка.— На вулиці мене жде подруга, ми біжимо в кіно. Хочете з нами?

— Але ж... у мене робота... І взагалі... кіно для мене...

— А в мене сьогодні вихідний! То я побіжу? Твердохліб злякався.

— Але ж... Ми не встигли ні про що домовитися...

— А про що?..

— Ну... Я не знаю... Але... Ми не могли б зустрітися не в такій обстановці?.. А так... Я у вас, ви в мене на роботі...

— То й що? І на роботі можна взнати людину. А де ж іще? От ви вже про мене все знаєте...

— Я? Нічого!

— Ну да! Так і нічого? А я й імені вашого не...

— Федір... Федір Петрович.

— А я думала: Леопольд.

— Леопольд? — він спробував засміятися.— Ну, звідки ж?

— Дружина у вас така, що ви повинні бути Леопольдом. Як той кіт з мультика "Хлопці, давайте жити дружно!"

Твердохліб не смів ображатися на неї. Ніяково по-гмикав.

— Ну, дружина... дружина — так... але ж ми...

— Я все-таки піду! — крутнулася на одній нозі Наталка.— А то подруга там...

— Хвилиночку! — гукнув Твердохліб.— Ми ж так і не домовились!...

— Про що?

— Де я вас можу побачити?

— А я знаю?

— Ну,— він майже благав,— може, ви подзвоните?

— Я гублю телефони...

— Тоді як же?

Вона була вже біля дверей. Озирнулася востаннє, і чи то згадала щось, чи пожаліла Твердохліба, але повернулася, подала йому свою тоненьку руку.

— Забула попрощатися.

Рука була суха і сильна, жар бив з неї такий, що Твердохліб відчув: ось-ось спалахне, як сухий листок.

— Знаєте що? — зненацька промовила вона.— Подзвоніть краще ви мені.

— У вас є телефон?

— Чом би й не бути? Тільки остерігайтеся чоловіка! Він у мене ревнивий!

— У вас є чол...

— То ви пишите?

— Пишу, пишу!

Він побіг до столу, і поки, нагнувшись, швидко нашкрябував цифри, сказані Наталкою, вона зникла, безшелесна, як повів вітру. Він хотів вискочити за нею в коридор, але зупинився, весь мокрий од страху: побачать — засміють. Кинувся до вікна, може, гляне, як ітиме Наталка через вулицю, але вона, мабуть, пішла в інший бік, щоб сховатися від його погляду. Навіть не міг згадати, в якому була платті. Легеньке, без рукавів, а якого кольору? Ніколи не вмів помітити одразу, що на ній, яка вона вся, лише згодом приходило і боліло, як рана. А яке було плаття тоді в магазині на Хрещатику?

Коли то було? В червні, у червні то було, у червні. А тепер серпень. І плаття те саме. Невже? Та справді ж те саме! Біленьке платтячко в чорні кружальця. Тонкі-тонкі, як її волосся. Біле плаття і смагляве тіло. Тепер він згадав і поєднав обидва спогади, вони самі з'єдналися білим платтям, яке летіло від нього, як птахи у вирій, а за ним летіла його душа. Чому він не поцілував Наталі руку? Такий незграба! Невже в ньому все відбувається з непростимим запізненням: слова, спогади, бажання? Тільки тепер збагнув, як хотілося йому припасти до тої руки, обцілювати всю, всю, кожен пальчик, усі згини, плече...

Щось схоже (але без такого цнотливого запізнення) він пережив кілька років тому, на самому початку їхнього одруження з Мальвіною. Слідчий з кавказьким прізвищем, на іменинах якого вони познайомились, умовив новоство-рене подружжя (точніше кажучи, Мальвіну) поїхати його машиною в Крим. У Судаку вони оглядали руїни Генуезької фортеці, і коли залізли на рештки мурів над самим урвищем, Твердохліб побачив темноволосу смагляву дівчину з двома літніми жінками. Всі були такі схожі, що він подумав: донька, мати і тітка. А може, племінниця і дві тітки... Важило не це. Він би й не звернув уваги на це сімейне тріо, коли б не та дівчина. Щойно побачив її, почув її голос, сміх, не відоме йому доти дике бажання пойняло всього: підійти і поцілувати. В щоку, в плече, хоч кінчик пальця, тільки доторкнутися губами до цього молодого, смаглявого тіла, що пахне морем, терпкими травами, загадковістю цих каменів, таємницею вічного життя... Бажання не в думці, не в погляді, а у всьому тілі... Бажання було таке страшне, що він зблід і похитнувся. Мальвіна побачила і стурбовано спитала (тоді ще вміла турбуватися про нього): "Що з тобою?" Він пробурмотів: "Мабуть, запаморочення..."

В самому Судаку, поки вони з Мальвіною зазирнули до курортторгу, слідчий з кавказьким прізвищем, вистоявши чергу, зайняв столик у кафе і закричав, побачивши їх, замахав руками: "Сюди! До нас!"

Сидів з тою дівчиною і тими жінками! Як він зумів?

Твердохліб ішов до столика, як на ешафот. Дівчина одразу впізнала його і безжально засміялася: "Я думала, ви звалитеся в прірву!" Чи відчула вона його бажання і хотіла поглузувати, чи це просто випадковість? Жінки, мабуть, володіють якимись надчутливими властивостями і точно вловлюють усе вороже, але й прихильне так само. Та не завжди платять прихильністю за прихильність. Спрацьовує запобіжний механізм самозахисту, без якого людина не може вберегти свою особистість, свою незалежність, свою власну цінність.

Більше з ним таке не повторювалося ніколи, а ось тепер знову найшло на нього, але з мудрим і збавчим запізненням, і він не знав, чи дякувати долі за свою людську зрілість, а чи, може, засмучуватися отупінням душі.

Сум'яття огорнуло його таке, що не міг навіть сказати: радіє, що знайшов Наталку, чи, може, лякається непередбачуваності всього, що може принести це знайомство. Хіба не навчений уже своїм одруженням з Мальвіною? Любов між чоловіком і жінкою зіткана з суцільних протиріч. Не знати, чого тут більше,— любові чи ненависті, захватів

чи зневаги, злагодженості чи суперечок, ідилічного миру чи запеклого змагання особистостей. Тільки в родинях, присипаних товстим шаром попелу байдужості, не клебачуть пристрасті, але там люди й не живуть, а животіють, поволі вмирають або ж просто живуть мертві. Та й у найзахололішому попелі жевріє жарина незгоди, яка рано чи пізно загрожує спалахнути й або ж обпекти, або й спалити зовсім. У них з Мальвіною все звуглилося, ніби від короткого замикання. Одна тільки розмова, один день, і Твердохлібові відкрилося те, що мало б давно відкритися, він побачив, який чужий і самотній серед тих людей, з якими жив, і вжахнувся своєму відкриттю. Люди занурюються в якийсь дріб'язок, нікому ніякого діла до потреб душі, до чогось високого, для якого навіть назви ще немає в нашій мові,— хіба так можна жити, і хіба це життя?

І тоді мов зблиск надії прорізав темну хмару його відчаю, промайнуло йому видиво смаглявої жінки в магазині на Хрещатику, і її ласкавий голос, і переблиск очей, і усміх, ніби з неба,— чому він вирішив, що то його вибавлення і надія? Може, просто сонячний удар? І тому його неконтрольований, безглуздий вчинок з телефоном, а тоді дурне чекання дзвінка, який принесе порятунок? На щастя, вона не дзвонила і поволі тьмарилася в пам'яті, ставала далеким сяйвом, обрисом, тінню, серпанком, маревом. Він уже благав долю: хай не дзвонить, хай не озивається, не треба, нічого не треба!

І ось — сталося...

Тепер проклинав себе за непрактичність. Наталка була ось тут, півгодини чи й цілу годину, ходила по кімнаті, сиділа, вони про щось говорили (всі трибунали світу могли б його розстрілювати, а він не згадав би жодного слова їхньої розмови, а тільки переблиск Наталчиних очей, і вигини її уст, і непередавану грацію її виткого тіла), і що ж він знає про неї, про що спитав, чим поцікавився? Ось телефон, а коли дзвонити, коли вона буває вдома, коли працює, на якій зміні, коли вільна? Він не знав нічого! Та ще ці розмови про чоловіків. То прокурор, який нібито повісився, то ревнивець, який сидить біля телефону.

Може, платила йому за Мальвіну, яку запам'ятала ще з червня, на нього не звернувши ніякої уваги? А може, так і треба?

Твердохліб з незвичним для себе запалом узявся за справу з телевізорами.

Ніколи не вважав, що люди мають почуватися перед слідчим, ніби перед страшним судом. У його душі ніколи не було навіть крихти жорстокості. Він тільки терпеливий посередник між злочином і карою. Він уже давно впевнився, що життя багатше, строкатіше, буйніше за всі закони, і мимоволі з'являється спокуса збагатити й закони, доповнити їх, зробити гнучкішими, чутливішими. Але доводиться стримувати своє серце, і якою ж ціною те дається! Коли машина закону почала діяти, її не зупинить уже ніяка сила. Дзвінки, вимагання й домагання, просьби й погрози, захмарні вершини — і перед ними простий слідчий, без звань і нагород, як казав відомий поет, йому можуть докоряти за надмірну старанність і вірність істині, але він ітиме до кінця, поки так чи інакше не завершить доручене і не зробить висновку: є тут склад злочину чи немає. З правосуддям не граються — то воно веде сувору гру зі світом, девіз якої: незалежність і

непідкупність; непідкупність суджень, непідкупність спогадів, непідкупність уяви. Для простих смертних закон — лиш безплотний злий дух, а для Твердохліба це майже дотична річ, яка щоразу втілюється в ту чи іншу справу, в ту чи іншу людину.

Тепер закон дивним чином поєднався з Наталкою, він мовби штовхав Твердохліба до злочину морального, до порушення усталеності, порядку, підвалин, оберігати які мав би за своїм покликанням. "Ах, Наташка, Наташка, если б была ты не так красива..." Чи як там співається?..

Широ кажучи, Твердохліб вважав себе невразливим на жіночу вроду. Може, цим несамохіть захищався од принад і зваб світу, наставляв руки проти його підступності? Коли ще був студентом, хлопці підмовили ходити в аптеку на Бесарабку дивитися на вродливу аптекарку. Висока, чорнява, красива — аж страшно. Штовхали ліктями один одного, переморгувалися, червоніли, хтось найцинічніший поспитав, коли вийшли: "А оте в неї хто б зміг купити?" І ніхто йому не відповів, він сам і похвалився: "А я б купив! Сказав би: дайте мені мужський пакет".

Твердохліб мало не побив його.

У них на курсі було кілька дівчат із впливових родин. Без любові, а просто від нудьги тягли вони хлопців-однокурсників у кіно, втікали з нудних лекцій, у п'ятні й задусі кінотеатрів пригощали вічно голодних своїх супутників триповерховими бутербродами, і від тих кіновтеч тільки й лишилося в пам'яті, що смачні бутерброди з шинкою, копченими ковбасами, паштетами та трофейні кінофільми, за які заплачено кров'ю полеглих на війні, може, й каліцтвом Твердохлібового батька. Фільми були перезняті з негативів, чи що, всі чорно-білі, точніше — сірі, сіро-метушливі, показувалася в них здебільшого Америка, і теж була сіра-сіра. Барв тоді бракувало повсюди, так ніби світ знебарвився від жахливих втрат крові, бо тільки кров дає барву життю.

У наших же фільмах перших повоєнних років, років руїн, нестач і ще живого народного горя,— самі пісеньки, сміх, дурне бадьоріння, легковажні герої і ще легковажніші пригоди. Бунчиков і Нечаев, Жаров, Меркур'єв, Целі-ковська... Так і виходило, мовби в тому гіркому вірші Заболоцького: "В низком зале, наполненном густо, ты смотрела, как все, на экран, где напрасно пытались искусно к правде жизни припутать обман".

Мальвіну не можна було вважати занадто вродливою. Лице сповнене енергії, з очей, ніздрів ніби аж бризкає енергія, окрім того, в ній було стільки жіночності, що Твердохліб просто розгублювався. На шлюбному ложі він міг забувати про все на світі, це давало визволення й спочинок душі, після яких ти мовби оновлювався. Та то тільки короткі спалахи, а між ними нудьга щоденності, нещирість, умовності, так, ніби приречений стояти навшпильки. Зовні впорядковане, а насправді сповнене відчаю, одноманітне життя. І коли б хтось вирішив судити його за родинну зраду, то він відмовився б од порад адвоката і взявся б захищати себе сам. Звертаючись до судців, сказав би: "Громадяни судді, ви маєте перед собою набагато нещаснішого, аніж винного чоловіка".

А людина ж має право на життя, на свободу, на щастя й гідність. Для цього й народжується, приходить на світ. А хто знає, що таке щастя — ця найголовніша категорія з усіх відомих людству. Одні обіцяють його у вірі (неодмінно в своїй), інші — в економіці (тій, яку самі пропонують), треті — в надіях (передбачливо сформульованих ними самими). Про право вибору мовчать усі моралісти й законники, про любов, здається, говорять тільки поети. Але ж хто сприймає поетів усерйоз?

Твердохліб не знав, що з ним. Налетіло, зім'яло, сколотило душу... А що далі? І навіщо все!

Спробував порятуватися в звичній роботі. Звична — це не означає радісна. В газеті пишуть, що за рік прокуратура СРСР дає відповіді на три мільйони листів. Кожен 90-й громадянин нашої держави змушений звертатися до прокуратури. Між тим, на інструктивних нарадах Твердохліба заспокоювали, що зріст злочинності в місті слід вважати рівномірним. Мовляв, більше людей — більше злочинів. Однаково, що ставити кількість анонімників у залежність од рівня освіченості. Хто харчується коло злочинців? Не тільки самі злочинці і їхні спільники, а ще й судді, слідчі, адвокати, міліція, будівничі тюрем.

Твердохліб завжди був ворогом надмірного ентузіазму. В справі з телевізорами це було б просто катастрофою. Слідство обіцяло розтягнутися на цілі місяці терплячих розкопувань, марудних копирсань, подвижницького визбирування фактів, свідчень, доказів. Твердохліб кружляв по об'єднанню, обходився вже без провожатих, мав постійну перепустку на час ведення слідства, міг ходити будь-куди й будь-коли, але цех "Фарада-2 А" обминав, йому здавалося, що всі здогадуються, чому там знову з'явився, він боявся підозр, нечистих думок, осмішнення. Подзвонити Наталці кортіло вже наступного дня, але Твердохліб стримувався, поклав собі перечекати рівно тиждень, і тепер нетерпляче вів відлік часу, в кінці якого стояло його щастя.

Була середа, день сприятливий і для справ, що мають завершуватися, і для тих, які щойно починаються. То тільки для самотнього Робінзона чомусь надією стала п'ятниця — кінець робочого тижня. Для Твердохліба віднині надія мала пов'язуватися з середию. Він вибрав одинадцятую годину — ні рано, ні пізно, здавалося, все обдумав, усе виважив, до всього зготувався, та однаково не впізнав свого голосу, коли довелося відповідати на запитання, що пролунало з того кінця лінії:

— Алло, вам кого?

Голос був жіночий, але не Наталчин. Щастя, хоч не чоловічий!

— Будьте ласкаві,— прокашлюючись, промовив Твердохліб.— Це квартира Наталі Швачко?

— Завком,— лаконічно пояснили йому.

Твердохліба врятувало натреноване вміння дошукуватися. Мав би розгубитися від такої несподіванки (і за хвилину він справді розгубився), а тим часом спрацював у ньому механізм упертого розслідувальника, і Твердохліб, не думаючи, швидко і твердо спитав:

— Завком "Імпульсу"?

Наголосив і на першому, і на другому словах, так що відповідати йому мали неодмінно і так само негайно, точно і твердо:

— Так, так,— сказала жінка.— І депутат Швачко приймає тут, але не по середах, а по вівторках.

— Дякую,— ввічливо промовив Твердохліб і поклав трубку.

До вівторка — означало ще майже тиждень. Що ж, людство ждало й довше. І що дала депутатський телефон — нормально. Він же тицяє їй тільки телефон прокуратури! Око за око! Паритетні начала тепер модні у всьому світі. Тиждень знадобиться йому для роздумів, а найперше — для його роботи. Збирати й збирати матеріали в цій заплутаній справі про телевізори, щоб згодом можна було встановити, чи мали тут місце зловживання, чи просто недбальство, а чи всьому виною недосконалість міністерських інструкцій і рішень в ланцюгу: завод — торгівля — побутове обслуговування. Він уже мав попередню розмову з Борисоглібським, і цього разу Шостий, відкинувши всю свою невиразність, досить різко заявив Твердохлібові, що шукати йому слід не тут, а в їхній міністерській канцелярії, де сидять плутаники і щодня плодять стільки паперів, що їх не те що виконувати, а й прочитувати незмога.

— У мене таке враження, що юристи часом діють проти свого народу,— ехидно сказав Борисоглібський.

— Так, частково діють,— погодився Твердохліб.— Злочинці — це теж діти народу. Коли ми хвалимося, що виховали достойних синів, то треба мати мужність визнати, що пасинків теж породили ми, на радість заокеанському дядькові. Доволі вже говорити про пережитки минулого — ми наплодили й своїх власних пережитків. Те саме й з постановами і навіть законами. Було б найпростіше втішати себе, що колись — усе не таке, а тепер — усе ідеальне. Але навіть коли деякі положення закону або якоїсь інструкції відстали од життя, не відповідають його вимогам, для кожного з нас закон лишається законом, обов'язковим для виконання.

— Однак для юристів"— нагадав Борисоглібський,— обов'язкове і всебічне вивчення проблеми з врахуванням її особливостей.

— Це наш обов'язок.

— У нас півроку сиділа група народного контролю. Дванадцять осіб. Скільки зарплати пішло тільки на них?

А скільки людино-днів втратило об'єднання? Відривали од роботи сотні людей, знаходили навіть тих, хто звільнився і переїхав жити в інше місто, наші адміністративні служби готували гори довідок... І це щоб знайти десяток телевізорів, які, мовляв, пішли не за призначенням, хоч значилися списаними... Тепер ваша група. Знов на цілі місяці?..

— Нічим не можу вам допомогти,— втомлено промовив Твердохліб.— Ми люди обов'язку. Проста логіка не завжди найкращий помічник. Адже злочини — це теж заперечення будь-якої логіки. Ви нарікаєте на народний контроль — це ваша справа. Зі свого боку обіцяю вам, що нарікань на нас не буде.

Якби ж то заступник генерального директора знав про безнадійну роздвоєність в

душі Твердохліба! То й що? Ну, усунули б Твердохліба, а його місце зайняв хтось інший. А хто б міг усунути Наталку з його серця?

Йому можуть сказати: пристрасті затемнюють пізнання істини. І ще цілий оберемок банальностей. То й що? Він слідчий, а не дослідник. Він у самому пеклі життя, а не в тихому науково-дослідному інституті, повному вчених джинсових хлопчиків і докторів наук, схожих на просиджені дивани. Він живе пристрастями чужими — хіба ж не має права і на власні?

Він ждав того вівторка, як щасливого майбуття, колись легковажно обіцяного газетами.

Знов надав руху складному механізмові своїх несміливих обчислень, і ще з неділі вирішував: коли саме дзвонити, о котрій годині, як вибрати оптимальний час, як розрахувати всі майбутні можливості, майбутні можливості...

Подзвонив після четвертої. Закінчилися всі київські обіди (з дванадцятої до тринадцятої, з тринадцятої до чотирнадцятої, з чотирнадцятої до п'ятнадцятої), цілу годину він пустив "на розминку", на "Імпульсі" якраз закінчилася зміна — все сприяло йому, як то кажуть, ішло назустріч побажання.

Він ретельно набрав семизначний номер, припав до трубки, не дихаючи, кілька секунд ждання видалися вічністю, нарешті довгі гудки урвалися, пролунав голос, але знову не Наталчин. Той самий жіночий голос, що й минулої середи (він упізнав би його з мільйона, і не тому, що мав натренований слух), спокійно промовив:

— Алло, завком слухає.

— Я прошу товаришку Швачко,— марно намагаючись надати своєму голосові твердості, сказав Твердохліб.

— Хто питає?

Він не був готовий до такого запитання, тому відповів автоматично, за звичкою:

— З прокуратури.

Схаменувся, та вже було пізно. Тим часом слово "прокуратура" подіяло магічно.

— Вона зараз на засіданні, але я її покличу. Ви подождете? — спитала жінка.

— Ні, ні,— злякався Твердохліб.— Дякую. Не треба турбувати.

— Може, щось передати?

— Дякую, дякую. Я передзвоню іншим разом...

Ще тиждень між надією і розпачем? А може, це доля? Може, так і треба? Було й нема. Розвіяв вітер. Спливло за водою. І заспокойте своє серце, товаришу Твердохліб, і зосередьтеся на трудових зусиллях...

Мовби відчувши Твердохлібову зневіру і відчай, Наталка подзвонила через два дні. П'ятниця. Невже доведеться переглядати свої погляди на Робінзона?

— Це ви дзвонили? — діловий тон, ніяких сентиментів.

Твердохліб зам'явся.

— Мені сказали, що з прокуратури, і я подумала... Він нарешті наважився кинути їй докір:

— Ви дали мені не той телефон...

— А який же?

— Ну...

— Я живу в гостинці, а там телефонів немає, і наше управління зв'язку не обіцяє до двохтисячного року.

— В гостинці? — Він ожив і возрадувався: самотня, самотня! — У вас там кімната?

— Чому кімната? Двокімнатна квартира з усіма зручностями. Тільки коридор. Як у гостиниці.

— Двокімнатна? — Голос у нього був зовсім мертвий.

— Дванадцять і чотири квадратних метри. Чудо архітектури! Я і тітка Мелашка...

— Мелашка?

— Ви щось маєте проти тітки Мелашки?

— Я її зовсім не знаю.

— То в чому ж справа?

Твердохліб сказав, не приховуючи свого болю:

— Наталю, ми говоримо зовсім не про те...

— А по телефону тільки так і говорять!

— Могли б ми коли-небудь не по телефону? Вона трохи помовчала, тоді сказала:

— Я не знаю...

Він злякався ще більше: кине трубку — і все. Але не знав, що їй сказати, не мав ніякісінького досвіду для таких розмов. Як просто було: "Вас турбує слідчий Твердохліб з прокуратури. Я просив би..." Або: "Чи ви б могли?" Або: "Я хотів би..." і так далі, тисячі варіацій на тему суму. А тут...

Наталка пожаліла його. Знов помовчавши, вона сказала:

— Я вам подзвоню...

— Ви загубите мій телефон!

— Не загубила ж сьогодні.

І "ту-ту-ту!" в чорній трубці. Твердохліб одсахнувся від неї, як од гримучої змії.

Чому він вирішив, що знайде в цій жінці порятунком для своєї душі? І чому жінки завжди мають рятувати чоловіків? Може, тільки тому, що чоловіки роблять більше дурниць? Мабуть, це дісталось нам у спадок від тих часів, коли жінка була відтручена од суспільного життя і тільки чоловік ставав віч-на-віч з несправедливістю й насильством і приймав на себе їхні удари, а вони завжди болючі, коли й не смертельні. Тоді й доводилося жінці приходити на поміч. Чоловіки звикли до цього ласкавого покровительства і якимось не зауважували, що перед ударами долі жінки були так само беззахисні, як і вони самі, бо доля — це те, що стоїть понад усім і найближче дотикається до життя людського, де нерозлучно переплетені народження і смерть, біль і щастя, зло і добро, кара і милосердя. Жаліти, помагати, співчувати, ждати чоловіка поконаного, розбитого, зрозпаченого, щоб утішити, покласти добрі, теплі руки на чоло, обняти, приголубити — це стало покликанням жінки, її призначенням на землі і на небі, й чоловіки охоче приймають жіноче добре заступництво (в середньовіччі існував звичай, за яким незаймана дівчина могла врятувати від смерті приреченого, беручи з

ним шлюб під шибеницею або коло плахи) і навіть узаконили його, витворивши цілі священні культи матері-заступниці, а душі свої наповнивши невичерпними запасами егоїзму.

Що ж, Твердохлібові теж хотілося побути егоїстом. Може, вперше в житті, але закортіло. Звичайний усе виважувати правом, він не думав тепер ні про яке право, він втомився виборювати справедливість для інших, усе для інших, ніколи не дбаючи про себе. Занурений у людський бруд, втомлений від споглядання злочинів, Твердохліб як ніколи зажагнув чистоти коли й не від самого себе (не відчував у собі достатньо живлющих джерел), то бодай біля себе. Розумів, що це егоїстично, що не має на це ніякого права, але хіба ж бажання узгоджуються з правами? Вони можуть підкорятися їм, нагинати перед їхньою суворістю свої тендітні постаті, але однаково живуть, як трава під снігом, і тільки й ждуть ласкавого сонця, яке розтопить холодну кору. Караюсь, мучуся... але не каюсь!.. Навіть геній, навіть геній міг так сказати!

І все ж почуття порядності стримувало Твердохліба від нерозважливих вчинків, кілька днів він намагався не думати про Наталку, а коли образ її виникав перед ним і коли серце йому в грудях боляче стискувалося, він гримав на себе: чого ти чіпляєшся до цієї дівчини!

А в самого вже визрівав план не ждати дзвінка, не бути безпорадною жертвою, а виказати сміливість, винахідливість, твердість у поведінці, в інтересах слідства (аякже!) піти до Наталки на депутатський прийом, просидіти біля неї цілий день, слухати, що їй кажуть виборці, що вона відповідає. Наталка представляє колектив "Імпульсу" в міськраді, робітники знають, що в об'єднанні ведеться слідство, до Твердохліба прийде не кожен, а до свого депутата можуть прийти. Ну, ну, слідство з допомогою депутата? Щось нове в юридичній практиці! А якої заспіває Савочка, почувши про таке "новаторство"?

І знов чутлива душа Наталчина вчасно вловила тривожні хвилі Твердохлібової збентеженості, і вона подзвонила йому, не ждучи, поки стан його печалі дійде до критичних меж.

— Ці я,— сказала вона.

Він заляк біля трубки і не міг мовити жодного звука.

— Ви мене чуєте?

— Чую,— промовив Твердохліб чужим голосом.

— Що з вами? Ви не хворий?

— Я просто... у відчаї...

— Щось сталося?

— Був у відчаї... Але тепер... Ваш дзвінок...

— А-а, дзвінок,— вона засміялася.— А я подзвонила спитати: ви в оперу ходите?

— В оперу?

Коли б це спитав хтось інший, він би сказав: "А що там робити?" Для його простої натури благоговіння було чуже, а там треба благоговіти до останньої ноти. Теща, звичайно ж, просвітила свого зятя, і Твердохліб вивчив мало не весь репертуар

славетного Київського оперного.

Чіпка його пам'ять схоплювала все в цьому роззолоченому світі невідступного свята, стихії звуків, кольорів, ритмів життя, його урочистості й тривожності, він міг тепер підтримувати розмову з Мальвіною Вітольдівною, жонглювати термінами, називати імена. Та поки мозок напружувався, щоб не осоромити свого власника, душа його спала, і в Твердохліба часто виникала думка, що люди тільки вдають, ніби так глибинно проникають у суть музики, а насправді всі такі, як і він. А може, він несвідомо лякався музики, бо любити її могли тільки безнадійно самотні люди, а він не хотів визнавати своєї самотності.

Наталці він відповів бадьоро:

— Щодо опер, то я знавець.

— А в мене є квитки,— повідомила вона, і Твердохліб спробував уявити вираз Наталчиного обличчя. Нічого в нього не вийшло: забракло досвіду. Але треба було щось казати, щоб якомога довше чути цей голос, примхливий, але й з обіцянкою, неслухняний, але й добрий.

— Квитки?

— Уявіть собі: два!

Можна гратися, можна загравати. Останнє відпадає. Ось зараз вона, досхочу награвшись, повідомить, що йде в оперу з тою самою подругою, яка ждала її тоді, коло прокуратури, або з міфічною тіткою Мелашкою.

— А що там у них? — мляво поцікавився Твердохліб.

— Прем'єра "Травіати".

— Як прем'єра? Вона йде в них уже півстоліття!

— Нова молода співачка. А до неї приїздить наш уславлений баритон.

Твердохліб знав того баритона. Добре співав, але не уникав конфлікту з законом за спекуляцію "Волгами". Здається, перепродав їх штук сім. Довелося переїхати до іншого міста. Тепер — на гастролі.

Наталці набридло Твердохлібове сопіння біля трубки, вона, мабуть, спересердя тупнула ногою:

— То ви йдете чи ні?

— Але ж мене ніхто не запрошує.

— Я запрошую! Вам цього мало?

— Я не міг про таке й мріяти.

— То помрійте. А в суботу я вас жду біля театру...

В суботу Твердохліб працював. Але ж не вночі! Ну, вдома можна пояснити, хоч, правду кажучи, ніхто не питає в нього ніяких пояснень, і його життя далі й далі вганяється в колії паралельних існувань з Мальвіною. До опери слід було б відповідно зодягнутися, але Твердохліб так і пішов у своєму пом'ятому костюмі й стоптаних черевиках, щоправда, одягнув білу сорочку і новий галстук.

Вересневий вечір, як завжди в Києві, був теплий, жінки йшли до театру, зодягнені по-літньому, тож Твердохліб сподівався побачити Наталку в якомусь з її безрукавних

яскравих платтячок, та його погляд марно коззав по голоруких і тонкоруких. Може, черговий її жарт? Призначила зустріч, а сама не прийде? Та не встиг він посправжньому стривожитися, як щось доторкнулося йому до ліктя, Твердохліб озирнувся і сторопів. Наталка — не Наталка, вона і не вона, її очі, її волосся, її маленьке радісне личко, а одягнена, як деякі київські дами, в імпорتنний костюм, у щось фінсько-японське чи фран-цузько-феєренське, в стандартизовану уніформу конфекційної моди, яка нищить жінок і тілом і духом, перетворює їх на якісь імпортні тині, на символи здобич-ництва і удачливості. Від тещі він перейняв високу науку жіночого вміння одягатися. Теща вважала, що жіночий костюм — тільки для роботи або на базар. Для театру — тільки плаття, і тільки святкове! Мальвіна теж уміла одягатися, і тепер він проклинав свою спостережливість і перебірливість. Щоб відігнати од себе ці недоречні почуття, Твердохліб мерщій усміхнувся до Наталки, але так блідо й вимучено, що вона стривожилася:

— Що з вами? Ви не хворі?

— Ні, ні, я в порядку. Боявся, що вас не буде. Тепер він уже зрозумів: костюм вразив його не сам

по собі, а приніс передчуття якоїсь тривоги або й нещастя. Може, Наталка навмисне одягла його, щоб підкреслити той нездоланий бар'єр, який стоїть перед ними і якого усунути не зможе ніхто і ніщо: вік, становище, освіта, професія... Твердохліб — свої стоптані черевики, Наталка — костюм для президій. І мовби на підтвердження його страхів і перед театром, і в фойє, куди вони впливли в потоці святкових людей, лунало:

— Добрий вечір!

— Здрастуйте!

— Вітаємо вас!

Усі вітання призначалися Твердохлібові та його супутниці, а тим часом він не знав жодного з тих, хто до них звертався.

— Це до вас? — пошепки поспитав він.

— Мабуть.

— У вас тут безліч знайомих!

— Я ж не так засекречена, як ви.

— Ну, який там я засекречений!

— Слідчий в особливо важливих справах!

— Хіба я казав про це?

— Всі й так знають!

— Звідки?

— А ви хотіли про всіх усе, а про вас щоб ніхто нічого? Так не можна. Так не буває. Рано чи пізно на вашому шляху з'явиться зацікавлена особа і...

— Зацікавлена? Хто ж?

— Припустимо, що сьогодні — це я.

Він хотів поремствувати, мовляв, чому тільки сьогодні, але не став випробовувати

долю. Купив програмку, вони переконалися, що Віолетту справді співає не Мірошниченко (гастролювала десь за океаном), а молода, ще маловідома співачка, а її партнера — прославлений баритон. Тоді Наталка запропонувала:

— Хочете, піднінемося в верхнє фойє, подивимося на портрети корифеїв?

— Ви часто буваєте тут?

— Чому ви так вирішили?

— Знаєте, де й що.

— Це можна взнати за один вечір.

— А для мене театральна архітектура назавжди залишиться незбагненною. Коли б я писав детективні романи або ставив пригодницькі фільми, то вибирав би місцем дії театральні приміщення. По-моєму, нічого таємничішого і заплутанішого на світі немає.

— Навіть для слідчого?

— Слідчі такі самі люди, як і всі.

— А я думала: це люди незвичайні.

— Незвичайні он на портретах...

Вони подивилися на корифеїв, у фойє вже було порожньо, бо люди квапилися зайняти місця в залі. Наталка не вела туди Твердохліба, а він сам теж не дуже поривався, передчуття нещастя переслідувало його настирливіше й настирливіше, воно було і в оцій передчасній пустельності фойє, і в його різучо-білому освітленні, і в дзеркалах, що націлювалися зі стін на Твердохліба, мов роззявлені пащі незнаних потвор.

Вони ввійшли до залу, коли вже згасло світло.

— Який у нас ряд? — нахилився до Наталчиного вуха Твердохліб, збентежено вловлюючи пахощі її парфумів і молодого, чистого тіла.

— Третій. Ліва сторона.

Твердохліб молив бога, щоб місця виявилися крайні, але не вийшло, довелося пробиратися до самої середини ряду, зачіпати людей полами піджака, наступати на ноги, слухати шикання і деякі не зовсім приємні слова.

Диригент стукнув паличкою по пульта, оркестр завмер, зараз злетять перші звуки великого Верді, а Твердохліб ще досі незграбно вмощувався між Наталкою і якоюсь огрядною дамою. Сусідка виявилася терплячою, не сичала на Твердохліба, сиділа з тою недбалою напруженістю, яка свідчить водночас про вихованість, але й про байдужість. Що їй Гекуба! А тут можна було б сказати: "Що їй Феміда і її скромний служитель!" Вона в одному з найкращих оперних театрів світу зараз слухатиме одну з найкращих опер у світі — хіба цього не досить?

Нарешті вмостившись і переконавшись, що Наталка всілася вигідно і, як досвідчена театралка, досить упевнено, Твердохліб ледь скосив око на сусідку ліворуч і вмер: то була знайома йому вдова одного з київських світил. Вдова, хоч і знайома, ще півбіди. А що далі? Він скосив око ще дужче — і тепер падіння його було велике й остаточне. Бо вдова спеціалізувалася на живописі, її законне місце було серед відвідувачів художньої виставки. До опери її мали привести ті, хто, сказати б, спеціалізується на музичному

мистецтві. Хто ж? Навіть увертюрна темрява не зашкодила Твердохлібові впізнати свою тещу Мальвіну Вітольдівну!

Як він міг забути, що теща не пропускає жодної прем'єри? І чому не прислухався до того тривожного передчуття, яке мучило його, щойно побачив Наталку? А може, й Наталка в змові з тещею, з Мальвіною, з усіма Ольжи-чами і навмисне привела його сюди на ганьбу і посміх?

Він тяжко повернувся до Наталки. Вона сиділа спокійно, вільно, якось мовби рослинно. Ні, не може приховуватися підступність у цій добрій істоті. Всьому виною він, його незграбність і примітивність. Навіть сидіти не вмів: наставляв широку спину в той бік, де була теща, горбився, тяжко зітхав.

— Вам незручно? — ледь чутно спитала Наталка. Він злякано випростався, тепер сидів рівно, залякло,

весь мокрий, відчував себе таким величезним, що заповнив би своїм тілом цілий театр, хотів знищитися, стати маленьким, як Аліса в підземеллі, проковтнути чарівну пігулку і приєднатися до тих негорючків, якими він тішив своїх знайомих малюків.

Уже зникла завіса, з величезного простору сцени вдарило світло, здається, там співали, але Твердохліб нічого не чув, не розбирав, не розумів. "И все трепетало, и пело вокруг, и я не узнала — ты враг или друг". Теща любила Ахматову, і Шумана теж любила, здається, непогано ставилася і до свого зятя, вона була вродлива, розумна, делікатна, ласкава... "И я не узнала — ты враг или друг..."

І тоді, напівмертвому, тонка рука з запахом "Шанелі № 5" вклала до уст Твердохлібові кругленьку карамельку (він добре знав улюблені тещині карамельки "Мечта", рожева обгортка, фабрика "Красный Октябрь", Москва), і ніякого "реприманда" — Мальвіна Вітольдівна приставила до очей театральний бінокль, а тоді тихо сказала щось своїй сусідці про нову Віолетту, яка, здається, досить успішно замінила велику Мірошниченко, котра гастролює десь за океаном.

"Над сколькими безднами пела, и в скольких жила зеркалах..." Теща любила Ахматову, і тепер тільки Ахматова лунала в ньому і мучила, терзала — чом же не там, коли він ходив перед дзеркалами і вони наставляли на нього свої свинцеві пащі? А тепер його поглинала безодня — і не було рятунку.

— Ви мене пропустите? — нагнувся Твердохліб над Наталкою. — Мені треба негайно вийти.

— Що з вами? Якісь справи?

— Я повернуся... обов'язково повернуся...

— Дивіться самі...

Він утікав з театру ганебно й принизливо. Не став ждати прощального листа Віолетти. Хай плачуть інші. А йому тепер плакати за навіки втраченим. Знав: з Наталкою покінчено. Кінець легковажності, тимчасовим захватам і здивуванням.

Додому пішов не по Великій Підвальній, а по Володимирській, повз Софію, на Велику Житомирську, в шум тролейбусів і гриміння машин, бо тиша для нього була нестерпна. Стати б Ярославом Мудрим і сховатися у важезний кам'яний саркофаг? Але

знайдуть і там. Життя знайде скрізь. Від цього не сховаєшся. Народжений, щоб жити. А це так багато і так тяжко. Спитай Ярослава, і він скаже тобі те саме, бо вмер, а живе далі вже дев'ятсот років. Спитай Богдана, що не злазить із бронзового коня вже он скільки років, і він теж скаже, що не рятує ні камінь, ні бронза,— тільки ще тяжче в них людині і ще довше життя, а з ним і страждання — аж до безконечності.

Коли вже був перед своїм будинком, схаменувся: а як же Наталка? Мав подождати кінця вистави і провести її додому. Де та її гостинка, чим туди добиратися? Але ні. Відступу немає. Втікають од нещастя, від щастя також треба мати мужність утекти

— Так рано? — холодним тоном відзначила Мальвіна, відчиняючи йому двері. Твердохліб промимрив щось невиразне.— Мама в театрі, можеш пошукати щось там на вечерю,— гукнула вона, йдучи до своєї кімнати.

Він мовчки заліз у свою нору. Проклинав себе за все. Нещасний телепень. Захотів одректися від ідей, яким служив, в ім'я стихії. Тепер не спатиме, каратиметься тією несправедливістю, що її завдав і Наталці, і своїм близьким. Хіба спокутуєш зло одною безсонною ніччю? Втеча його була сьогодні ганебна, та коли б мав куди втікати, то біг би й біг без зупинки й без перепочинку. Мимоволі заздрих своєму шкільному товаришеві Ванькові Бараненку, в "каюті" якого колись, студентом ще, жив на вулиці Коцюбинського. Ванько згодом одружився, став батьком двох дітей, одержав квартиру, але жінка попалася криклива і зла, як київська відьма, гризла його вдень і вночі, якось він не витерпів, вийшов з квартири, випив у кафе двісті грамів, побачив об'яву про набір робочої сили на Північ, зайшов до тієї контори і завербувався на два роки до Норільська. Як стояв так і поїхав. Дітям щомісяця посилав гроші, а матері хоч би слово! Ото чоловік!

Але такі пригоди не для Твердохліба. Ванько ще в школі відзначався поведінкою, яку юристи називають девіантною. Присадкуватий, дужий, великоголовий, очі так і зирять, де б натворити шкоди, Бараненко був "героєм" усіх бешкетів, бійок, скандалів. Якось вони гралися в сніжки (в п'ятому чи в шостому класі), розділившись на два супротивні табори. Твердохліб опинився в одному, Бараненко в другому, Твердохлібова сторона стала перемагати, вийшло так, що він мовби очолив своїх, стояв найнесхитніше, і тоді Ванько, який не звик програвати, зліпив сніжку з камінцем усередині і пошпурих її в голову Твердохлібові так влучно, що в того бризнула зі скроні кров. Усе змішалось, було вже не до перемоги, Бараненко втік зі школи на цілий місяць, Твердохліба забрала "швидка допомога". На щастя, виявилось, що сніжка тільки сковзнула по скроні й обдерла шкіру.

— Коли б пряме попадання,— сказав Федькові старий суворий хірург,— то або смерть, або сліпота. Ця сніжка неначе підкаліберний бронебійний снаряд: м'яка оболонка, а всередині страшна сталь. Вважай, хлопчику, що народився в сорочці.

Він переконався, що народився в сорочці й тоді, коли сталася куренівська трагедія, і коли випустила його з куренівського підземелля богомільна старенька, і коли зустрів Наталку... Зустрів, щоб втратити уже безповоротно...

Ванько Бараненко знайшов Твердохліба, коли той уже вчився на юридичному.

— Федь, ти на мене не сердишся? — так само, як і в школі, бігаючи очима на всі боки, зашепотів він, упіймавши Твердохліба між двома парами у факультетських коридорах (як тільки зміг туди проникнути?).

— За що? — здивувався Твердохліб.

— Ну, за оту сніжку! Я не хотів тебе... І нікого не хотів... Якось воно само так вийшло... Ну, ти ж розумієш?

Твердохліб мовчав. Згадав слова старого хірурга про підкаліберний бронебійний, тепер і сам знав, що це таке. Ну, гаразд. Візьмемося перевиховувати Ванька Бараненка?

— В тебе жити є де? — летів на нього Ванько, знаючи, яка недовга студентська перерва.— Коли що — в мене розкішна "каюта"! Якраз на двох. Що тобі гібіти в тих гуртожитках? Давай до мене! Ну, Федь!

Ванько сам утікав усе своє життя і любив створювати умови для втікання своїм друзям. Завдавав ударів і знай каювся. Треба було б навчитися? Твердохліб не навчився.

Ранок був неділею. Нікуди подітися, треба грати роль зятя Ольжичів-Предславських, і Твердохліб, прийнявши душ, поголившись, надягнувши чисту сорочку, мав іти на родинний сніданок, за яким не так багато з'їдалося, зате доволі було глибокодумних натяків, вільнодумства, марнослов'я, дріб'язковості.

Твердохліб норотив запізнюватися на такі сніданки, але сьогодні прийшов вчасно, як той засуджений до смертної кари, що в останньому слові сказав: "Хочу вже йти туди, де повинен бути".

Теща наливала чай. Вся в рожевому, як ранкова зоря, ніжна й ласкава.

— Вам міцний, Теодоре? — спитала турботливо.

— А-а, яка різниця! — махнув він одчайоно.

Хоч би швидше заговорила про вчорашнє. Рубати — так одразу! Він би прямо сказав: та, був у театрі з... З ким? Що б він сказав? З передовою робітницею? З депутатом міськради? Може, збрехав би: слідчий експеримент, в інтересах справи? Ні, ні, на таке здатен хіба що Нечиталкж. А він сам ніколи!

Але Мальвіна Вітольдівна, здається, жодним натяком не хотіла нагадувати зятеві про вчорашнє. Мальвіні зауважила:

— Ти сьогодні нерозчісана, Мальвіно.

— Встигну,— байдуже відмахнулася та.

Тещин Брат, який вирішив зробити перерву в своєму дачному сидінні, зраділо накинувся на Ольжича-Предславського і Твердохліба, які нечасто потрапляли йому на зуб, сказати б, повним комплектом.

— Ось ви обидва юристи,— почав своїм насмішкувато-повільним голосом Тещин Брат,— юристи — це прекрасно! Справедливість — моє ремесло і так далі. Хоч, як на мене, то справедливість торжествує тільки в детективних романах. А чим ви поясните, що вся молодь кинулась на юридичні факультети? Ну, на торгівлю — ясно: бути ближче до товару. На кіноакторів — там слава. Ну, а чого на юридичний? Всі хочуть судити? Конкурс — по сто осіб на місце. А хто йде? Про Чехова і не чули, на запитання про

Гоголя відповідають: він написав детектив "Мертві душі", де слідчий Чичиков розкриває вбивство. Ну! І кожне заявляє: я хочу боротися з правопорушниками і злочинцями, я хочу їх судити. Андрій Ярославович витає в сферах бальзамічних, він тут пас, а ти, Федоре, ти ж практик, що ти можеш сказати про це?

Твердохлібові чай попав не в те горло, він закашлявся. Що там про когось, про якісь суди-пересуди, коли сьогодні треба судити його! На виручку прийшов Ольжич-Предславський, який ніколи не допускав, щоб останнє слово залишилося за Тещиним Братом.

— Дієслово "судити",— повчально промовив він, розгладжуючи на колінах серветку, так ніби був на дипломатичному сніданку,— неоднозначне, і про це не слід забувати. Ми маємо слово "судити" і "засуджувати" (поведінку), "суд" і "виносити судження", тобто можемо простежити яскраво виявлені не тільки юридичні, а й епістемологічні коннотації. І я не розумію... Я не... Тещин Брат дивився на нього, як на дев'яте чудо світу.

— Пояснив! — радісно хрюкнув він.— Просвітив темну масу коннотаціями! От що таке мудрість, Федоре! А ти вгруз у свою нікчемну практику. Теорії нам не вистачає! Світочів! Ти, Мальвінко, вчора там якогось світоча в опері слухала? Прискочив з Москви, ошасливив?

Ось воно починається, Твердохліб зіщулився, ждучи удару.

— Мама ще хотіла й мене туди затягнути! — засміялася Мальвіна.

Теща з гідністю зустріла цей натиск.

— Художні явища не народжуються щодня,— спокійно пояснила вона,— і не можна судити людей за це...

Твердохлібові здалося, що при цьому Мальвіна Ві-тольдівна кинула ледь помітний, змовницький погляд на нього. Може, й не було того погляду, але слова "не судити" призначалися і йому теж. Прощення. Судити — не судити. Всього-на-всього дієслово. Потішимося й заспокоїмось. Засуджувати — осуджувати. Хто ж осудить людину, яка хоче здійснити своє природне право бути щасливою?

А він не хотів, а тільки спробував. Незграбно і невдало.

Сніданок закінчився благополучно, і день минув теж благополучно, а в понеділок зранку Твердохліб намірився піти до Савочки і заявити: увільніть мене від телевізорів, на "Імпульс" не можу! Савочка, ясна річ, відповість: "Синок, у нас не втікають. Нікуди. Ми — на краю". Тоді що?

Савочки не було. Знов у лікарні. З Нечиталюком говорити однаково, що ходити по кротовищах. Слово скаже, а два — натяки. І фальшиві втішання: "Старий, не треба драматизувати події! Бери приклад з нашого шефа!" А сам побіжить до Савочки в лікарню і накапає. Гоголь казав про таких: "Вони сповнюють ябедою департаменти".

Ах, як тяжко було Твердохлібові!

А життя тривало, і що йому до чийогось там настрою або й трагедій. Прийшов Луноход (він входив до Твердохлібової групи), всівся, довго сопів, тоді пробухтів:

— Знайшов лаз до Борисоглібського. Твердохліб промовчав.

— Можна прищемити самого Борисоглібського,— крикнув Луноход так, що вже не станеш вдавати, ніби недочув. До того ж вдавана глухота — це козир самого Лунохода.

— Чи не занадто високо? — обережно поцікавився Твердохліб.

— А що? Влюблятися — то в королеву.

— Ну, любові я тут не бачу. Нерозумну поспішливість — так.

— Не чую! — крикнув Луноход.

— Ми домовилися,— не підвищуючи голос, говорив Твердохліб,— ми домовилися як? Починати з найменшого, йти від початків, терпляче шукати ниточку, яка виведе до клубка. А ти одразу на саму гору! Ще б за генерального директора взявся.

— А що? Я й за генерального! Бачив, де в них майстерня "Побутрадіотехніка"? Навпроти прохідної "Імпульсу"! А хто дозволив її там ставити?

— Гаразд,— спокійно подивився на Лунохода Твердохліб.— А хто забороняв? Може, це для зручності.

— Чиеї, чиеї зручності? — зареготав Луноход.— А ти звернув увагу, яка то майстерня? Точно під корпуси "Імпульсу". Зменшена копія. Та сама архітектура, ті самі будівельні матеріали, навіть електричний годинник над входом такий самий. А міністерства різні!

— Не бачу, що тут поганого. У тебе є факти?

— Відкрили в себе під боком лавочку і спускали там за півціни нові телевізори, оформляючи їх як відремонтовані з безнадійних.

— В тебе є докази?

— Є версія! А докази будуть!

— Принеси мені докази. Версії можеш лишити собі.— Твердохліб підвівся, підійшов до Лунохода.— Я не міг тобі цього сказати, але тепер скажу, користуючись тим, що на якийсь час очолюю групу, ну, ти сам розумієш. Не можна піддаватися емоціям. Емоції заводять нас занадто далеко. А як для юриста, скажу тобі, емоції приховують од нас суть найважливіших конституційних гарантій. Закон говорить, що для того, аби злочин був покараний, він повинен бути безсумнівним. Будь-який сумнів має тлумачитись на користь оскарженого. Ти це знаєш, але не хочеш брати до уваги. Дозволь, я скажу тобі ще одне. Ми не в однаковому становищі — я розумію. У тебе велика сім'я, тобі тяжко, в тебе немає і стільки часу, і такої змоги, як у мене... Коротше: хто з нас читає вождів революції не тільки готуючись до політінформацій? Лектори, пропагандисти мають час і можливості, яких не маєш ні ти, ні наші товариші. Ну, це преамбула, як висловлюються дипломати. Ближче до суті. У Маркса є думка про те, що жорстокість характерна для законів, продиктованих боягузством, тому що боягузство може бути енергійним, тільки будучи жорстоким. Ти вловлюєш суть? Треба остерігатися енергійності, викликаної боягузством.

Луноход на цей раз не вдавав, ніби він недочув. Маркса треба чути, але, крім Маркса, тут був ще цей Твердохліб з його теоріями, які здатні тільки загальмовувати механізм слідчої дії.

Він грюкнув стільцем, всім своїм важким тілом подався до Твердохліба, але вчасно

схаменувся, махнув важкою волохатою рукою, посунув до дверей, бурмочучи:

— Ахінея і беліберда! Ахінея і...

Твердохліб сумно всміхнувся. Ленін казав, що, крім закону, є ще культурний рівень, який ніякому закону не підкорюєш. Найкращі закони втрачають свою силу в недосвідчених, грубих або несумлінних руках. Навіщо Савочка набрав собі таких людей, як цей Луноход? Шкодував, що не гукнув йому навздогін: "Бути справедливим не означає бути дурним!" Хай придурюється, що недочув, але хай знає.

Згадалися насмішкуваті слова Тещиноного Брата: "Всі хочуть судити!" Коли б хто знав, яка це тяжка ноша. Нелюдськи тяжка. Суддя одразу судить найперше самого себе, а вже тоді звинуваченого. Де межа витривалості людської душі, і де брати силу, щоб усе життя здійснювати страшний вибір між дозволеним і недозволеним? Чи не тому в усіх прокурорів, яких знав Твердохліб, його завжди вражала якась особлива виснаженість на обличчі. Шкіра обличчя старіє у них ніби в жінок, знебарвлюється, висихає, мертвіє від того пекельного полум'я, що спалює серце, наближене до болів і нещастів світу на відстань недозволену. Ніхто цього не розуміє, і прокурорів не люблять. Навіть Лев Миколайович Толстой, цей, може, найсправедливіший з письменників, для прокурора у "Воскресінні" знайшов тільки слова зневажливі. А чого ж ти хотів? — спитав себе Твердохліб. Література завжди вважалася втечищем свободи, тому справжні письменники не могли прихильно ставитися до тих, хто відбирає цю свободу в людей. Поети не оспівували меча правосуддя, а знаходили для нього тільки такі слова: "О, сколько тусклой скуки в сверкании меча!" 1 (1 Ф. Сологуб) Не було і не буде в книжках героїчного образу тюремного наглядача. А судді: або ж гоголівський Ляпкін-Тяпкін, який брав хабарі "борзыми щенками", або суддя Брідуа в Рабле, що виносив вирoki, метаючи гральні кості.

І серед тих безнадійно гірких думок зненацька пролунав телефонний дзвінок, який звістував визволення з полону туги. Всі дзвінки однакові, але цей був особливий. Твердохлібове серце, що майже вмирало вже, стрепенулося, ожило, засміялося, він ухопив трубку і викрикнув, ще коли вона летіла до нього назустріч, у простір, піднесено й радісно:

— Я слухаю!

— Це Твердохліб? — спитала трубка Наталчиним голосом, у якому вловлювалася ледь чутна насмішкуватість, вловлювалося знування, а може, й зневага, і Твердохліб миттю згас, потьмянів і тьмяним голосом підтвердив:

— Так, це я. Простіть мене, Наталю.

— Хіба ви провинилися? — засміялася вона.

— А в театрі. Я повівся просто ганебно...

— Ах, я забула спитати: у вас тоді все закінчилося благополучно? Я так зрозуміла, що ви помітили якогось злочинця і...

— Не смійтеся, прошу вас...

— Та я справді... Шкода, що ви не дослухали опери. Віолетта вмирала — просто чудо! Але ваша професія — я вам не заздрю. По-моєму, тепер усі чоловіки такі, їх

висмикують з-за столу, з постелі, знаходять у відпустці... Мого чоловіка знаходили навіть тоді, коли ми йшли на прогулянку по місту або їхали збирати гриби... Негайно, негайно, бігом, швидше! Ну що це за життя!

— Це того прокурора?

— Якого прокурора?

— Якого прокурора? Ну, ви ж розповідали мені про свого чоловіка прокурора, який...

— А-а,— вона сміялася довго й охоче.— Ні, ні! Це я про льотчика...

— Про льотчика?

— Ну, льотчик-випробувач... Я вам не розповідала? Так само зривався і біг до своїх літаків, як ви. Загинув на Житомирщині. Йому кричали по радіо, щоб катапультивався, а він хотів урятувати літак. Врізався в болото на таку глибину, що досі не можуть знайти...

— Чому ви смієтесь? — злякано поспитав Твердохліб.

— Я? Сміюся? Невже? То вам почулося. Я вам подзвонила знаєте чого? Сьогодні в мене перша зміна була, після четвертої я вже вільна, і десь о сьомій буду коло Г ол овпоштамту.

"А я гибітиму над своїми паперами отут",— хотілося сказати Твердохлібові, але голос промовив зовсім інше:

— Коли дозволите, я теж хотів би бути там...

— Я? Дозволяти? Хіба ви не вільний громадянин? Сміхом почала, сміхом закінчила розмову, а він сидів,

тримав у руках телефонну трубку і не наважувався покласти її на важелі.

В пітьмі моєї туги безумно-руйнівної...

Ще зовсім недавно київські закохані тулилися в тісному просторі між вугластих колон Головнопоштамту, вперто не бажаючи вийти на простір Хрещатика. Але ось до 1500-річчя Києва колишню площу Калініна зробили площею фонтанів (тепер вона носить ім'я Жовтневої революції), і магічний голос води прикликав до себе всіх шукачів краси, тепер колони поштамту слугували тільки давнім символом, за традицією зустрічі призначалися біля них, а насправді їх перенесено на гранітні плити нової площі, де дзюркотіння і хлюпання, райдуги бризок, голос води і дух води. Старі київські водограї — в Золотоворітському сквері, коло театру Франка, біля філармонії — здебільшого стояли сухі: чи то хтось економив воду, чи, може, це вважалося своєрідним київським стилем. Тому, коли дружно вдарили струмені шумкої води на новій площі, запопадливі комун-госпівці мерщій простягли свою загребушу руку до вентиля, і водограї замкнено о пів на дванадцяту ночі. Мовляв, ресторани й кафе зачинено, завтра трудовий день, ото ж, всім додому час, час і пора, а фонтани теж хай спочинуть.

Сталося непередбачене: цілі натовпи зібралися на оновленій площі опівночі і ходили по ній скандуючи: "Давай воду! Давай воду!", поки вода справді знов задзюркотіла в фонтанах і можна було йти спати з відчуттям свята в грудях.

Твердохліб, йдучи на роботу, щодня минав площу з водограями, але йому жодного

разу й на гадку не спадало прогулюватися там. Вважав, що це заняття або ж для приїжджих, або для нероб.

А сьогодні сам приєднався до цих зневажуваних у думці людей і виявив, що всі вони якісь піднесені, гарні, привабливі, молоді, і ти коло них теж стаєш молодим-молодим, легшим, щасливим, тобі теж передається чистота цих людей, їхнє здоров'я, сила, повнота життя, мов у досягнутому червонобокому яблуці.

День був по-літньому теплий, жінки вирядилися у все легке, летюче, чоловіки були в безрукавках, у модних сорочках "сафарі", здається, тільки Твердохліб всунувся між цю розвеселену юрбу в чиновницькому костюмі й у галстуці, та він не встиг відчутти своєї невідповідності загальному настрою, бо побачив Наталку.

Знову була у легенькому платтячку без рукавів, ішла, ніби скрадаючись, майже не наступала на кам'яні плити, підтанцьовувала в повітрі, помагала собі в тім летючим танці руками, всією постаттю, ішла ніби втілення недосяжної чистоти і первозданності. Твердохлібові стало страшно наближатися до цієї летючої істоти, підходити до неї, брати за руку, говорити недоречні, непотрібні слова. Коли б міг мати певність, що Наталка його не помітила, кинувся б кудись убік, заховався за стінами води, втікав світ за очі! Та надто помітний був у своїй незграбності, в смішному для цієї погоди костюмі — не сховаєшся, не втечеш. Та й скільки можна втікати! Наталка вже побачила Твердохліба і засміялася здалеку, махнула рукою, попрямувала до нього, йшла мовби крізь людей, для неї не існувало перепон, перед нею розступалося все живе й неживе, усувалося з дороги добровільно, охоче, з радістю, мабуть, сподіваючись від дівчини радості ще більшої.

Невже таке щастя для нього і тільки для нього?

— Здрастуйте! — сказала вона, морщаючи носик. — У вас вигляд нічого. Клопоти позаду?

— Ну, мої клопоти... Вони завжди попереду. Давайте про них не говорити.

— А як у вас з часом? Ми можемо трохи походити? Він з деяким острахом глянув довкола.

— Багато людей? А я звикла на "Імпульсі". Без людей якось і не живеш. Чи, може, вам хочеться втекти?

— Ні, ні! — злякався Твердохліб. — То було... Таке не повториться... Я винен перед вами...

— Ну, яка там вина? От у мене був чоловік спортсмен, чемпіон Олімпійських ігор з веслування. Отой утікав!

На тренуваннях гибів удень і вночі. Байдарка. Уявляєте? Не човен, а якась шкаралупка. А він здоровило майже двометровий, дев'яносто вісім кілограмів ваги! Я не могла дивитися на ту байдарку. Перекинься — і... То й що? Восени на Матвіївській затоці ганяли вони туди-сюди свої шкаралупки, його байдарка — брик, він у воду, махнув двічі рукою — і нема. Хлопці думали: жартує. А в нього серце зайшлося від холодної води — і він на дно каменем...

Твердохліб ладен був застогнати: і по телефону, і при зустрічах чоловіки, чоловіки,

чоловіки.

— Слухайте, Наталю... Я, звичайно, ніякого права на вас... Але ж майте жалість! Ви мені пускаєте туману в очі оцими страшними розповідями.

— Ви можете взяти мене під руку? А то ми неначе в суді. У вас м'яка рука. Будьте вдячним. Я хочу вас розвеселити.

— Добрі веселощі: щоразу новий чоловік, і щоразу інша смерть: то повісився, то розбився, то втопився...

— Ще не розказала про того, що згорів, і того, який отруївся, і який...

— Досить, досить!.. Ви мені пробачте, але скільки вам років?

— Стільки — скільки є. Хіба вам не однаково? Хіба ви не звикли до жахів? І до того, що вам ніколи не кажуть правди.

— Це напочатку. Кінчається завжди правдою.

— Ну, то й у мене, може, так скінчиться. А тепер ходімо кудись, раз вам тут не подобається. Куди ми підемо?

— Я не знаю,— розгубився Твердохліб.

— Ви могли б запросити мене в кафе або ресторан, на танці, в кіно, я там знаю! Ви любите танці?

— Не люблю.

— А що ж ви любите?

— Просто ходити по вулицях і думати. От... Ви були на Андріївському узвозі?

— Спитайте, де я не була? Я ж киянка з діда-прадіда! Киянка, а живе в гостинці. Навіть Твердохліб нарешті

перейнявся її грайливістю чи то навмисною, а чи й справжньою. Він рішуче повів її у вильот вулиці Паризької комуни.

— Коли так, то ми підемо туди, де трудилися ваші предки. Не маю сумніву, що саме ваш предок тягав волами дуби при Ярославі для городень у валах і жив коло боярського двору на нинішній Стрілецькій, а тоді на згарищі після орди Батия інший ваш предок поставив уже цілий двір, у якому мав притулок і купець-іноземець при Литві, і міщани при польських воєводах, і козак за Хмеля, і священнослужителі, і стрільці за царя Петра Першого, і ремісники у вісімнадцятому столітті, і робітник з "Арсеналу". Дерево й глина — ось і все, що значило ваш рід і ряди поколінь на тому самому місці, де тепер уже й каменю, з якого будували барикади арсенальці, не побачиш, а тільки скло, бетон, залізо і ваші шкарубкі пальчики, яких не захищають навіть дитячі соски, які ви надягаєте на них під час роботи...

— Ага, ви помітили соски? Це така охорона праці. Самі вигадуюмо.

— Я спостережливий. Це мій фах.

— Невже спостережливий! А що я — киянка?

— А хто ж ви? Киянка од справіку. Хвилі навал на місто. Напади. Наїзди. Загарбання. Руйнування. Пожежі. Нищення. І за все розплачуються жінки. Чоловіки або вбиті, або відступають, жінки завжди лишаються. Гірка кров нашестя у жилах киянок.

— І в мене гірка кров? А коли я скажу, що ніяка не киянка? Що я з Бобрика або з Веприка?

Ця жішка могла спантеличити будь-кого.

— З Боб...

— Бобрик. Чернігівська область, а Веприк — Полтавська. Вибирайте!

— Я не знаю. Зрештою: яке це має значення?

— Ага, яке! А для мене ось таке! Вам усе однаково. Ви хто — киянин? Потомствений? А я — з Бобрика!

Він бовкнув дурницю, яка мало не призвела до катастрофи:

— Ваш Борисоглібський сказав: киянами тепер не народжуються, а стають.

— Мій? — Уперше він бачив Наталку розгніваною. Смагляве обличчя не зблідло, а мовби посіріло, очі палали, тонкі ніздрі дрижали від обурення.— Можете забрати його собі!

— Я не так сказав... Не те мав на увазі.— Вони якраз переходили площу з урядовим будинком, що нависав над ними тисячотонною сірою колонадою.— "Ваш", тобто вашого об'єднання "Імпульс"... Я саме це хотів...

— А в об'єднанні, думаєте, всі золото? Вісім тисяч чоловік — і всі ах-ах? Аби ж то! А цей Борисоглібський... Потайний... Потайний... Тишком-нишком... Та ну його!

Ви там копаєте ці телевізори, то докопайтеся і до Бори-соглібського... Куди ви мене ведете?

— Я ж казав: на Андріївський узвіз.

— А що я там не бачила?

— Ну... Ця вулиця ніби заново народилася... Всі будинки реставровані, вони стали такі, якими були при своєму народженні... Воскресіння вулиці до 1500-річчя Києва.

Наталку, здається, ніщо вже не цікавило після її несподіваного спалаху, але за останні Твердохлібові слова вона вчепилася.

— А ви брали участь у святкуванні 1500-ліття?

— По телевізору.

— І ніде не були?

— Мене, мабуть, забули запросити.

— Ну, а на стадіон? Невже ви не могли дістати квитка?

— Там було жарко, а я не люблю спеки.

— Та ви смішний!

— Я це знаю.

— Ну, не сердьтесь. А я — так і на урочистому засіданні, і на стадіоні, і на прийомі в міськраді. Уявляєте: в залі засідань поставили довгі столи — і всі гості...

— Ви ж депутат міськради.

— Думаєте, всі депутати там були? Десять, може, двадцять... Гостей же скільки! З Москви, Ленінграда, з усіх союзних республік, з усіх наших областей, з ЮНЕСКО. Головуючий проголосив тост за робітничий клас Києва, назвав і мене...

— Я б теж вас назвав.

— Ви, мабуть, оратор?

— Ні, я художник.

— То це ви так розмалювали тут будинки?

Вони вже йшли вниз по Андріївському узвозу. Оновлений старий Київ. Ожили будинки, мов воскреслі люди. Впізнаєш — і не впізнаєш. Обриси, фасади, карнизи, вікна, колір...

Твердохліб не дивився на будинки — дивився тільки на Наталку. Може, він справді мав стати художником? До того ж тільки портретистом і тільки жіночим. Адже бувають жіночі кравці, перукарі. Але ні! Був надто далекий від грубої реальності цих професій, хотів мати справу з ніжними, майже невловимими барвами, якими намагався схопити непередаваність ніжної Наталчиної шкіри, теплої, еластичної, пружної, атласної, шовковистої, крізь яку ніби просвічувалася навіть душа. Хто дарує жінкам цю шкіру і чому згодом так жорстоко відбирає, підмінюючи якимсь шкураттям? Наталка не давала часу задумуватися.

— А це що? А це? А це?

— Ви ж киянка.

— То й що? Хіба можна знати весь Київ?

— Треба.

— А коли я з Бобрика?

— Ну... В цьому немає нічого такого...

— Ага, такого! Вам треба, щоб неодмінно чистокровна! Хай і в норі десь живе, на якійсь Мишоловці або на Лисій горі, а вранці виповзе, обтруситься — і вже ось вона! Париж і Лондон!

Тоді несподівано:

— Мені подобається, що ви такий задуманий. Чи, може, ви переживаєте?

— Переживаю?

— Ну, дружина десь удома сидить, а ви тут... Гуляєте...

— Вона не сидить... Будьте певні: не сидить.

— А що ж вона робить?

— Не сидить! — повторив він уперто.

— Ви злякалися, що я читатиму вам мораль? А що ж ми поганого робимо? Ходимо, дивимось, говоримо... Хіба заборонено?... І нічого такого... Правда ж? Мені подобається ще, знаєте, що?

— Що ж саме?

— Те, що ви не нахаба. Це тепер така рідкість! Нахаби тепер модні. їх розплодилося, знаєте, скільки! Коли я почула, що ви слідчий, я злякалася. Думала: хам, грубий, безжалісний чоловік. Не хотілося на вас і дивитися. А тоді щось підказало: дурна, він не такий! Тепер бачу. А це що за будинок?

Йому було легко з нею. Відлетіли кудись літа, турботи, обов'язки, переживання, взявшись за руки, безжурні, мов діти, вони забули про все на світі, якась летюча сила підхопила їх і несла вниз по узвозу, далі, далі, від Андріївської церкви з її неповторним

барокко, яким захоплювався навіть співець бароккального латиноамериканського життя Карпентьер; від Замкової гори, що костру-батилася правобіч своїм незграбним тілом, понівеченим, ніби поплутані історичні згадки про неї; повз дім Булгакова, де жили колись народжені письменницькою уявою Турбіни і чимось схожий на Твердохліба не пристосований до життя добрий і наївний Ларіосик; повз відреставровану корчму, яка видавалася осередком високої цивілізації порівняно до темних під'їздів, де похапцем розпивають "банку на трьох".

Старі камені, сонце і золото, зелене листя і шерех підошов по тротуарах. Щоб збагнути це місто, не досить гуляти отак по його вулицях, сидіти в кімнатах, дзвонити по телефону, дивитися у вікно, не досить декорувати свою уяву картинками, взятими напрокат з довідників, вітрин, фотографій, листівок, навіть з картин Пе-трицького, Глуценка, Шишка чи з кінофільмів Довженка "Щорс" або "Арсенал". Київ треба розглядати не знизу, не з дна вулиць, а згори, з пташиного польоту, з несподіваних точок, і тоді відкриється безмежне диво, м'які лінії, таємничі падоли, старі загадкові будинки, несподівані, як крик, як тихий спів, як дитяче личко. Це місто має свій стиль духу, який приваблював геніїв і загарбників, задумливих мислителів і великих бунтівників. Тут були хозари й угри, князі Олег, Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Мономах і Юрій Долгорукий, Батий, Плано Карпіні, араби, візантійці, легендарний апостол Андрій і Богдан Хмельницький, Сковорода, Пушкін, Гоголь, Шевченко, Бальзак, Ференц Ліст, декабристи, Кибальчич, родина Ульянових...

Дух Києва. В чому він, де?

— А це що за будинок? — вирвала Твердохліба з роздумів Наталка.

— Це колишній дім Балабух. Власне, тут два будинки. Один — вісімнадцятого, другий — дев'ятнадцятого. Ба-лабухи — один з відомих купецьких родів Києва, як і Стрільбицькі, Сухоти, Коробки. Судячи з цих будинків, вони мали не тільки гроші, а й смак. Тепер тут кафе "Запоріжжя". Всередині стилізація під козацький побут, зовні так, як було сто й двісті років тому. Будинки ожили, як оце...— він завагався, але ж набрався сміливості і додав: — Як оце я...

— А хіба ви вмирали?

— Можна сказати: майже...

— Ага,— засміялася Наталка,— тепер ви ждете, щоб я спитала, хто ж це вас оживив? Так?

Твердохліб мовчав засоромлено.

Вони йшли вже по вулиці Жданова в напрямку Поштової площі, до Дніпра, на простори, в безмежність — що може бути прекрасніше! Станція метро виникла на їхньому шляху несподівано й недоречно. І не станція, а просто спуск під землю, східці, бетон, якась неприємна оголеність. Твердохліб спробував перейти на другий бік вулиці, але Наталка не захотіла.

— Це ж метро! — зраділо вигукнула вона.

— Здається.

— Тоді я поїхала! — і вже вниз, уже летить, і босоніжки по східцях — мов

кастаньєти.— До побачення! Спасибі за прогулянку!

Недбалий змах руки, не озираючись,— і немає, наче й не було, а тільки примарилося. Зникла, й не знати, коли тепер її побачиш і чи взагалі побачиш. Як той малий Вале-ра, якого можна зустріти рано-вранці, а можна й не зустріти. Дитя випадку для Твердохліба. Не знав його матері, батька, нікого.

Дивно, але Твердохліб ніколи не пробував навіть уявити Валериної матері. Чи могла б бути схожою на неї Наталка? Діти й Наталка? В ній щось було дитинне: природна зграбність, наївна грація, оголена довірливість, гранична простота і розкованість, близькість до природи, до джерел, закоріненість у життя, прорив крізь усі нашарування цивілізації. Дивна річ: на жінку працює переважна частина світової промисловості, а жінка, мовби скидаючи з себе все це шумовиння, щоразу постає перед нами, як у перший день свого творіння. І коли наші скульптори й живописці пробують зобразити жінок-трудівниць у куфайці, в спецівці, в халаті, то зображують вони тільки куфайку, спецівку, халат, а від жінки — сама пляма обличчя, бездумного, плакатно-батьорого і... неживого. Треба вміти дивуватися або хоча б не бути байдужим. В жінці ми шукаємо одкровення і вічності, яка передається через доброту. Коли Твердохліб уперше побачив Наталку, то видалася вона йому ніби втіленням доброти. Мальвіна, ця зла, вередлива істота, вже не існувала для нього. Чорна іскра захвату пронизала Твердохліба, він умер і народився заново, але вже іншим, не таким, як був досі, може, й не кращим, та зате самостійнішим.

Досі він жив у світі, створеному його уявленнями про порядність, гідність і честь. Його вмовляли (ясна річ, чоловіки!), що кожен чоловік повинен мати коханок,— він не вірив. Коли мав одружитися, то ті, хто штовхав його на це, лякали, що в сім'ях вічні сварки, ворожнеча, лютість... Він не вірив. Як же так,— думав Твердохліб,— а чесність, порядність і найголовніше — вірність? Хіба є для людини щось святіше?

Його ідеалів не потоптали — їх просто відкинули. Це було страшно. Відкинула власна дружина, але його наївність була така безмежна, що порятунку він став шукати знов у жінці, хоч не мав для цього ні досвіду, ні душевної схильності.

Чи подобалися йому інші жінки? Ще й як! Але він ніколи не припускався думки про гріховне, тримався з ними рівно, спокійно, і вони відпадали од нього. Так відпадають верхівки лимонних кімнатних деревець, коли повітря занадто сухе. Жінки бояться сухості, бо вони всі народжені під дощами і райдугами. Недарма ж у Володимира Соловйова Діва Райдужних воріт — символ жіночності, яка покликана рятувати світ. Що рятує цей світ? Тільки здоровий глузд, вважав Твердохліб. А жінка далека від здорового глузду, як і наука, до речі. Бо справжня сучасна наука починається там, де кінчається здоровий глузд... І веде до кінця світу, до речі... Так, так! А хто дав заокеанським політиканам атомну іграшку, якою вони тепер лякають людство? Може, не наука?

Людина жорстокої практики, Твердохліб без особливої шанобливості ставився до всього, що починалося з абстрагувань, часто безплідних, як у багатьох науково-дослідних інститутах. Можливо, нехіть до науковців викликало в нього тривале

співжиття з одним із "світил", Ольжичем-Предславським, а може, йшло ще далі, до спогаду про аспірантку інституту держави і права, яка колись пробувала вразити Твердохліба своєю "науковістю", але нічого не досягла, зате, бач, міцно засіла йому в пам'яті.

Аспірантка відбувала у них практику. Спробувала поткнутися до прокурорів, але ті з притаманною їм лагідною настирливістю спровадили її до слідчих, це її, власне, й не засмутило, вона пронеслася на своїх розкішних ногах по безнадійно голих коридорах, рипонула двома-трьома дверима (для годиться, тільки для годиться!), тоді зазирнула до Твердохліба, спитала дозволу зайти, спитала дозволу відрекомендуватись, спитала дозволу познайомитись, спитала...

З його кабінету аспірантка вже не виходила до кінця своєї практики. З'являлася зранку, мов на роботу, витягала стілець на середину кімнати, так, щоб мати змогу показувати і свої дивовижні ноги, і не менш дивовижні груди, і соковиті малинові губи, і сірі очі завбільшки з літаючі блюдця. Закидала ногу за ногу, трусила грудьми, зиркала на Твердохліба відьомськими очиськами, діставала з лакованої торбинки пачку американських сигарет, блискала запальничкою, смачно випускала з тонких ніздрів ароматний дим, ледь розтулюючи малинові губи, повідомляла:

— Я пишу монографію!

І казала ще назву, якої Твердохліб не запам'ятав би навіть під страхом смертної кари. Щось начотницько-ні-комунепотрібне. Якась нісенітниця.

День перший Твердохліб витерпів, вважаючи аспірантку неминучим злом, яке рано чи пізно падає на людину.

Ще два чи три дні просто терпів її. Та коли вона з'явилася й четвертого дня і повторила свій репертуар, він не витримав:

— Слухайте, у мене тут робота, я повинен вести розмови, сказати б, не зовсім приємні... І люди в мене... Ви вже, здається, їх бачили... Невже вам тут цікаво?

— Але ж я пишу монографію! — вигукнула вона,, обливаючи Твердохліба райдужними хвилями сгіоїх очей.

Твердохліб тоді щойно одружився і переживав період деякої одурілої не так від щастя, як від незвичності. На нього б не подіяли навіть чари всього світу, не те що якоїсь аспірантки, хоч, правду кажучи, рідкісно вродливої і привабливої. У своїй одвічній наївності він вирішив, що це чийсь підступи або й заздалегідь запланована операція для перевірки його вірності. Рука Ольжичів-Предславських.

Твердохліб пішов до Нечиталюка й обережно натякнув йому про аспірантку.

— Старий! — з максимальною швидкістю потираючи долоні, закричав Нечиталюк.— Ти чистий і наївний, як янгол! Думаєш, я пропустив такий кадр? Я стелився перед нею, падав на коліна, як раб, звивався, мов змії, гримів грозою — і що ж? Жаль уваги — вона вибрала тебе!

— Ну, це перебільшення,— не повірив Твердохліб, хоч факти свідчили на його користь. Яка користь, і навіщо все це?

— Старий! — ще швидше потираючи долоні (перша космічна швидкість!),

поплямкав Нечиталюк.— Ти до неї придивився за ці дні?

— Ну, придивився...

— А ти не вважаєш, що вона для теорії занадто вродлива?

— Яке мені до цього діло?

— Ти для неї авторитет. Думаєш, чого вона вріпилася в тебе? Бо ти зять Ольжича-Предславського! А це світило.

це наука, це чорти його бери, у їхніх сферах... Ти мене розумієш? Вона тут викрасовувалася перед тобою, думаєш, перед тобою? Перед авторитетами, перед Ольжичами-Предславськими, перед теоріями, до яких нам з тобою ніколи не дорости. Збагнув?

— Але ж я Твердохліб, та й усе!..

— Ага! А чий ти зять? Вона тут викаблучувалася й не перед тобою, а... Старий, ти хлопець свій, і я тобі скажу... Я це стерво ловив перед прокуратурою і проводив з нею бесіди на тему, що для теорій вона занадто вродлива, а бог створив її для практики. То, думаєш, як вона мені? Дуже популярно: "Ви — вульгарний тип!" Тоді я їй зустрічне запитання: "Ну, я вульгарний. Згода. А ви ж до кого? До Твердохліба знов?" — "Так, до Твердохліба, бо він благородна людина". Чуєш, старий, ти — благородний, а я — вульгарний тип!

На жаль, у своїй нехиті до всього, що не пов'язане з практикою, вони виявилися спільниками з Нечи-талюком, хоч що таке спільність, хіба не складається вона з безлічі неоднакових уявлень, схильностей, уподобань?

Аспірантка потьмарилася в пам'яті, але не зникла, жила там далі, мов нагадування про якусь недосконалість Твердохлібову, а може, саме вона привела й до Наталки?

Бо аспірантку теж звали Наталка!

Імена можуть невідступно йти з тобою ціле життя, вони сплітаються іноді в такий тугий клубок, що ні розібрати, ні розплутати, ні розрубати...

Може, Наталка виникла в житті Твердохліба саме завдяки тій аспірантці? І тоді наука незбагненим чином проникає в життя непомітного чоловіка, запановує і торжествує там, і той чоловік безсило схиляє голову.

Не знати скільки днів Твердохліб ходив у стані блаженному, так що навіть не вельми уважна до нього Мальвіна помітила і заарканила на чергові іменини до якогось родича своєї завідуючої відділенням.

— Там потрібні блаженненькі — ото якраз ти й знадобишся!

Він слухняно пішов, цілий вечір сидів, слухав дурні тости (неодмінно віршами, бо лікарі вважають, що без них поезія вмере), ще дурніші дотепи, не зважав ні на які шпильки й зачіпки, спокійно всміхався і все думав про Наталку. Прогулянка з нею по Андріївському узвозу, побіля древностей і святинь Києва,— мовби мандрівка крізь віки й крізь долю. Знову й знову згадувалося і те, як вона йшла і не йшла з ним, і її довірливість-недовірливість, і її знання-незнання, і оте миле "цекання": "А це що? А це?" — й навіть її несподіване зникнення, в якому Твердохлібові хотілося теж знайти якусь чарівливість і надію: адже Наталка пірнула в метро не мовчки і не "прощайте" гукнула,

а сказала "до побачення" і обкупала його такою золотою хвилею свого усміху, що він і досі носить у собі це золото.

Серед розкричаної лікарської братії (робота в лікарів пов'язана з таким нелюдським нервовим напруженням, що в ті скупі відміряні долею вільні хвилини вони мерщій намагаються вивільнитися, розслабитися) Твердохліб того вечора був геть чужий зі своєю мовчазністю, спокоєм і, сказати б, блаженністю. Ніякі слова, ніякі зачіпки, зовнішні подразники на нього не діяли, і на дивного чоловіка зрештою махнули рукою, але Мальвіна, яка, здається, галасувала і дуріла більше за всіх, усе ж помітила Твердохлібів стан і, вловивши нагоду, п'яно притиснулася до свого чоловіка.

— Ох ти ж, мій юристику! Ти сьогодні такий ручний, що я, мабуть, пущу тебе до своєї кімнати!..

— Ти забула спитати, чи я піду до твоєї кімнати,— спокійно промовив Твердохліб.

— А коли я тобі накаж-жу!

— Облиш. Цариці з тебе не вийде.

— А к-оли вийде!

Вдома, щоб не піддавати випробуванню свої жіночі чари, Мальвіна не стала заманювати Твердохліба до своєї кімнати, а в темряві по-зміїному нечутно прослизнула до нього в постіль, обплела, обпалила, обезвладила, і він здався, пропав, полетів у пишні прірви непам'яті, в голові болісно билося "не, не, не!", а тіло тупо домагалось свого, бездумно розкошувало, справляло тризну над розумом, над високими устремліннями, над великою чистістю, до якої він спробував приторкнутися, але не втримався і знов полетів у бруд, у ницість і нікчемність. Прокляття, прокляття!

Мальвіна втекла до своєї кімнати додивлятися щасливі шлюбні сні, а він перевертався на осоружному ложі до ранку, не міг спати, не мав сили ввімкнути світло й спробувати порятуватися читанням, карався своїм безвіллям, гидував собою за те, що зрадив найсвятіше. Може, й людство так само вибудовує славетні споруди, тисячолітні міста, могутні держави, а тоді сліпо, безглуздо, з незбагненною жорстокістю нищить плоди свого генія мовби для того, щоб втішитися руїною, палениськом, дикістю?

Гай, гай, хіба якийсь Твердохліб — це вже все людство?

Він тверезо нагадав собі про скромні власні виміри і мікроскопічне місце в світобудові, тихенько, щоб не будити домашніх, прочалапкав до ванної, потерзав себе нестерпно гарячим душем, пошкріб щоки привезеними Ольжичем-Предславським лезами "Жілетт" — "Трек-2", випив міцного чаю і вислизнув з квартири, наміряючись дійти до роботи пішки.

І тут його впіймав Валера!

Вигойдувався маленьким маятничком у прохолодному прозорому повітрі вересневого ранку, знову самотньо, неспроможний узгодити батькову й материну робочі зміни, звиклий до свого вранішнього сирітства, по-своєму мужній, але по-своєму й нещасний хлопчик наших часів, не ждав нічийого співчуття, гордо відкинув би будь-яку жалість, уже вмів цінувати незалежність і нікого б не впустив у світ своєї душі, твердо тупав маленькими ноженятами по тротуару,— майбутній господар і повелитель

цього великого слов'янського града.

Твердохліб побачив Валеру вже поперед себе, малий ішов, не озираючись, спокійно й уперто гойдь-гойдь, хить-хить. Ранок був прохолодний, і малий сховав руки в кишенки штанів так само, як тоді, коли Твердохліб уперше його тут побачив.

— Вале!..— гукнув Твердохліб.

Малий тупав собі далі, не підвладний ніяким зовнішнім подразникам.

— Валера!

Аж тоді він озирнувся і висмикнув рученята з кишеньок, щоб піднести їх на рівень грудей і вдати щось схоже на обійми, і здивовано вигукнув:

— Дя Твердя?

— Ну, Валера! Давно ж ми з тобою не бачилися!

— Дядюня Твердюня?

Він вірив і не вірив, але право власника вже владно промовляло в ньому, Валера вчепився в Твердохлібову руку, допитувався:

— Ви в нас скільки будете?

— Ну, трохи побуду. Мені ж треба на роботу.

— А де ваша робота?

— Вона далеко звідси.

— А там є ваші негорюнчики? Твердохліб розгубився.

— Мабуть, є. Власне, там повно негорюнчиків. Тому я вам про них і...

— А сьогодні ти нам розкажеш про негорюнчиків?

— Неодмінно! Я вже хотів тебе шукати, щоб розповісти про них.

— А чого мене шукати? От ми зустрілися і підемо до садочка...

В дитсадку було те, що й завжди. Діти нічого не забувають. Вигніздувалися на Твердохлібові, мов на розгалуженому дереві, зазирали йому в очі, кожне домагалось свого, але всім хотілося й чогось одного, настирливих відтручували, на занадто набридливих цитькали, а самі допитувалися:

— Дядюню Твердюню, а як розмовляють негорюнчики?

— Вони не розмовляють.

— Як же це?

— Я ж сказав: НЕ розмовляють. Це означає: розмовляють через "не". Наприклад. Ось Валера хоче сказати своїй мамі: "Я сьогодні не їстиму манної каші". У негорюнчиків це вийде так: "Не я не сьогодні не їстиму манної каші". Розумій, як хочеш!

— Дя Твердя! А коли треба сказати: "Я не хочу вчити цей віршик"?

— Тоді так: "Не я не хочу не вчити не цей віршик". І ніхто нічого не зрозуміє, і поганий віршик вам не треба буде вчити.

— От здорово!

— Оце так!

— Дядюню Твердюню, а як негорюнчики сказали б отаке: "Я не хочу спати?"

— Спати все ж треба. Всі люди сплять, щоб набиратися сили для роботи. Але

негорюнчики не сплять ніколи, бо вони оберігають наше життя. Тому негорюнчики і слово "спати" вимовляють так: "не спати". У них завжди оце "не", ним вони рятуються від жорстокостей і несправедливостей світу, а ще від горюнчиків, які страшенно заздять негорюнчикам і роблять їм усілякі капості.

— Дя Твердя! А які це горюнчики? Ви ж про них нам не розповідали?

— Про горюнчиків я розповім наступного разу. А сьогодні скажу тільки те, що горюнчики дуже люблять плакати, тому, підстеживши, де зібралось багато негорюнчиків, наплакують туди цілі озера сліз, щоб потопити негорюнчиків. Тепер ви розумієте, як це негарно плакати?

— Розуміємо! Розуміємо! — кричала малеча, проводжаючи Твердохліба.

А він сам би радо поплакав над собою, та тільки не вмів. Гадав, що вдалось позбутися проклятого "не", віддавши його негорюнчикам, але з жахом пересвідчився, що воно переслідує його невідчепно, і вже він і не Твердохліб, як завжди, а не-Твердохліб і Наталка для нього не-Наталка, і саме життя не-життя.

Тільки прокуратура залишалася прокуратурою.

Нечиталюк прийшов свіженький, виспаний, готовий до якнайшвидкісного потирання рук, вивернувся на стільці, пограв щокими, підпираючи язиком то одну, то другу, скривився:

— Обстановочка в тебе, га! Убого живеш!

— Мені вже про це казали.

— Хто? Підслідні? Не біда — переживуть! Слухай, старий, знаєш, чого я забрів?

— Скажеш — почую.

— Вітання від Савочки. Ростеш?

— Росту.

— Страшенно інтересується телевізорами!

— Якими — кольоровими чи чорно-білими?

— Старий, ти ж знаєш: тими, що ти копаєш.

— Звідки?

— Не пойняв.

— Інтересується звідки — з реанімації чи з біотрона?

— Уже в рідних пенатах. Проходить стадію реабілітації. Але на роботу рветься з страшною силою! Телевізори — ставка всього життя! Розкопаєш — Савочка на пенсії!

— Скільки разів уже чули!

— Тепер саме воно! Орден, статті в центральній пресі — і на заслужений!

— Боюсь, довго ждати.

— А ти не тягни.

— Само тягнеться.

— Там же народний контроль усе розчистив. Нульовий цикл.

— Отож-бо: нульовий. А докази? Доказів немає — самі припущення та суми збитків.

А де сьогодні немає збитків?

Нечиталюк скис. По діагоналі прослизнув до дверей, мовби його тут і не було,

тріпнув ручечкою:

— Старий, кріпись!

Що ми знаємо про життя? Мало не щодня у "Вечірньому Києві" траурні рамки, некрологи. Смерть знижувала свою межу, косила вже сорокалітніх: "Раптово помер...", "Після недовгої тяжкої...", "Після тривалої тяжкої..."

Твердохлібові хотілося вмерти. Побував у світі незіпсованому, чистому, безгрішному, молодому, повному надій і щастя, але не втримався там. Виявився недостойним.

І мовби на ствердження його гірких думок з'явилася Косокоса.

— Що це в нас таке робиться,— кокетливо відки-даючи пасмо пишного волосся, що нависало їй на око, забідкалася Косокоса,— що це в нас робиться? Така справа, така група, а жінок туди не беруть, і хто ж не бере? Твердохліб?

— Телевізори чоловічого роду,— буркнув Твердохліб.

— Не зрозуміла!

— Коли будуть радіоли або магнітоли, тоді доручать тобі. По жіночій лінії.

Косокоса оглянула Твердохліба з ніг до голови з погано прихованою зневагою.

— З яких це пір ти став чоловічим родом?

— А ти знаєш, чому мавпи не говорять? — примружився Твердохліб.

— Ах, який учений! І чому ж?

— Боятися, що їх примусять працювати.

— Це що — натяк?

— Ну, ти не боїшся нічого! І базикаєш з ранку до вечора, та ще й іншим заважаєш.

— Грубіян.

— Пробачте за компанію!..

Кожен захищається як може. А тепер слід виявити запал і взятися до роботи, яка рятує нас від тяжких думок, від божевілля і, до речі, не дає вмерти з голоду. Слідчий — кріт істини. Досконале вивчення того чи іншого випадку, предмета, об'єкта, життя окремої людини, вивчення системне, по колу — від найвіддаленіших зв'язків до найближчих, до звичок, гідностей, вад, тут неминуче порушуються природні права людини, але ж не слід забувати, що вона перед цим порушила священне право цілого суспільства. Сказано, що слідчий — дослідник, а відкриття часто трагічні.

А як з телевізорами? Загальна картина вже вимальовувалася. Недосконалість системи виробництво — торгівля — побутове обслуговування неминуче мала призвести до величезних втрат і майже суцільної плутанини та безконтрольності. "Зайві" телевізори виникли у всіх цих трьох ланках, найбільше там, де вони вироблялися. А коли є зайве, його хочеться комусь віддати. Тягли всі, хто міг тягнути. Виносили з заводу деталі, монтували собі системи вдома. Як співають по телевізору в дитячій передачі: "Папа мне принес с работы настоящую пилу". Всьому на світі настає кінець. Бездонною була тільки бочка Данаїд. А тут ніякої міфології. Збитків державі на мільйони. А за мільйони вже й судити мовби не личить. Тут щось вище. Що ж?

Твердохліб жахався самої думки про те, що має їхати на "Імпульс", а треба було

їхати. Не шукатимеш же Савочку, щоб посипати собі голову попелом і заскімлити: "Прошу увільнити мене від цієї справи, зважаючи на..." Зважаючи на що?

У Савочки тонкий нюх. Негайно стане копати й неодмінно докопається. До Наталки. Страшно подумати!

Не було вибору: Твердохліб мав їхати на "Імпульс" і вести далі розслідування. І він поїхав і пропадав там до кінця місяця, до себе на роботу тільки навідувався, так що Нечиталюк при зустрічах помахував ручечкою:

— Старий, тобі корисно почитати книжечку "Право на лінощі"!

— Стараюся. Не для тебе — для Савочки.

— У Савочки люмбаго. Зігнуло, як мавпу. Картинка! Хитрим людям треба ходити зігнутими в три погібелі — тоді вони видаються ще хитрішими. А ти, старий, схуд і став стрункіший. Чи, може, діє жіночий елемент? Там же дівчат тисяч кілька, га?

Твердохліб найбільше остерігався зустрітися з Наталкою. Що він їй скаже? На щастя, не зустрів її жодного разу, бо "Фараду-2А" обминав, та й не дуже розгулював по об'єднанню, здебільшого шурхотіли паперами, повільно, але наполегливо й твердо пробиваючись крізь недбальство, навмисну плутанину, лабіринти хитрувань, вловлюючи неясні натяки, відтворюючи, здавалося б, геть втрачене, знаходячи те, чого вже не сподівалися знайти.

Тихий шурхіт пожовклого листа приніс їм нарешті Савочку, але без ніяких слідів мавпячого комплексу, навпаки — з дикою жадобою діяльності, клекотливої енергійності і високого відчуття службового обов'язку, про що й торочено в них на оперативці, яка тривала добру половину робочого дня.

А коли Твердохліб прийшов до свого кабінету, задзвонив телефон. Спокійно простягнув він руку до трубки, почав завчено:

— Твердохліб слу...

І проковтнув кінець слова, почувши її сміх.

— Де ви пропали? — сміялася Наталка.

— Я? Ні, я не... Хіба я пропав? — Він не знав, що казати і як казати, як вестися. — Я весь час... Там, у вас... На "Імпульсі".

— Чому ж я вас не бачила? А ви знаєте: я б за вами й скучила, якби ви не такий серйозний.

— Я? Серйозний? Ну, ви, мабуть, помиляєтесь, Наталю... Це не зовсім...

— То що ж ви — несерйозний? — Вона знову сміялася, не слухаючи його белькоту, тоді несподівано спитала: — А ви нічого мені не скажете?

— Що ж?.. Хіба по телефону... По телефону якось занадто казенно... Та ще цей мій телефон...

— А не по телефону? — допитувалася вона, вже відверто глузуючи з його нерішучості. — Тоді ви мені так про Київ... Я досі згадую...

— Правда? Вам сподобалось? Знаєте, я теж... хотів... Може, ми ще з вами отак? У Києві стільки чарівних куточків.

— Куточків я не люблю... Не подобається слово...

— Тоді... Тоді... Знаєте що? Я міг би показати вам те, чого немає...

— Як це — те, чого немає?

— Ну, це довго пояснювати... При зустрічі я міг би...

— На тому тижні — згода? Бо я зараз на другій зміні... Давайте біля того метро, де тоді... Годині о сьомій. Не темно ще?

— Але ж однаково нам дивитися те, чого немає... Я вам неймовірно вдячний, Наталю!

— Ой, ви смішний! Ну, трудіться!

Чи він міг щось сказати Наталці? Про те, як згадував її і радів кожній рисочці, збереженій пам'яттю, як згодом злочинно забув її, піддавшись спокусі задоволення про щастя, і як карався цим, і проклинав себе, і хотів умерти.

Які дурниці! Він покаже їй Київ, про який вона, мабуть, і не чула. Та й він би не чув, не зведи його доля з Лесем Панасовичем, одним з тих диаків, на яких, сам того не відаючи, тримається світ.

Студентом Твердохлібові жилося сутожно. Допомоги нізвідки, надія тільки на власні руки й успадковану від робочого роду витривалість. Удень він слухав лекції, бігав по читальнях, метушився у факультетській крут-няві, а вночі біг на хлібозавод, де мав невеличкий підробіток плюс безплатний свіжий хліб. Іноді його брали на машину розвозити хліб по магазинах. Київ ще спав, коли по його вулицях гриміли незграбні машини з теплими запахами вічного життя — білих високих паляниць, поважних арнауток, смаглявих хлібинок українського житнього, вельможних батонів і вишуканих "городських" булок, солодкої м'якої здоби і макових верчиків. На Твердохліба, як і на його випадкових товаришів цієї досвітньої роботи, запаморочливі пахощі не діяли. Ось запахи простого солдатського хліба — це Твердохліб запам'ятав на все життя. Коли вони вранці, голі до пояса, вискакували на фіззарядку під холодний дощ або в сніг, ще сонні, але вже, як усі солдати, голодні, і їхні ніздрі жадібно хапали дух теплого хліба від гарнізонної пекарні; або коли вдосвіта, вирушаючи на заняття з тактики, в темряві минали присадкувату пекарню, яка обдавала їх таким смачним теплом, що хотілося плакати; або коли був днювальним на кухні й нарізав великими шматками ніздрюватий ситний хліб для роти, кладучи в рот великі крихти, мов найбільші ласощі,— хіба таке забудеться коли-небудь!

А тут хліб, попри всю його вишуканість і розкішність, був для них просто вантажем, який вони мали завезти до магазинів, поки ще не прокинулося місто, отож усе робилося в дикому поквапі, сердито й, сказати б, жорстоко. Важезні лотки з хлібинами, батонами, булками в грюкоті й дратівливому шереху висмикувалися з надр машини, жбурлялися у жадібну пащу магазинного приймача так, щоб одним ривком висипати з них усе, що там було, а їх знову пожбурити на попереднє місце. І лотки, і жолоб приймача оббиті були білою бляхою, навіть при обережному розвантаженні тут не було мови про тишу, а коли ще поспіх, та невмільство, та молодеца нестримність... Було, як у поета: мов водопаду грім, мов битви гул кривавий... А над хлібними, між іншим, скрізь жили люди...

Якось, коли вони отак розбишакували біля хлібного магазину на Червоноармійській, з будинку вийшла немолода жінка, терпляче діждалася, поки Твердохліб з водієм машини скінчать свою дику вакханалію, тоді підійшла ближче і звернулася до Твердохліба.

— Можна вас?

— Мене?

— Вас, вас.

Мабуть, вона вибрала Твердохліба, вважаючи його не таким зайнятим, як водій.

— Я вас слухаю,— струшуючи руки, підійшов він до жінки.

— Вас просить професор Лесь Панасович.

— Мене? — вже зовсім спантеличено перепитав він, такими несподіваними були ці запитання невідомого професора вдосвіта, в невідомому будинку, з невідомою метою.— Але ж я не знаю такого професора!

— От і познайомитесь,— лагідно сказала жінка. У Твердохліба, власне, вже на сьогодні хлібовозькі обов'язки закінчилися, до лекцій ще було далеко, поспати вже однаково не встигне, він махнув рукою.

— Гарзд. Ведіть.

Професор жив на третьому поверсі. Трикімнатна малометражка — не дуже як для професора. До того ж планування найгірше: київська "розпашонка", велика прохідна кімната, і з неї дві маленькі, як рукавички в дитячій сорочині. Тісний коридорчик, велика кімната, здається, і ті дві — все було забите до самої стелі книжками, на книжкових полицях і просто на підлозі Твердохлібове око нашттовхнулося на якісь мовби іграшкові будиночки, цілі садиби, старовинні споруди, згодом він збагнув, що це макети, зроблені з дерева, виліплені з пластиліну, відлиті з гіпсу. Посеред цієї тісняви непорушно сидів у кріслі з коліщатами сивий лисуватий чоловік і великими розумними очима дивився на Твердохліба, на те, як він незграбно повертається, як тупає ногами, як безпорадно нипає очима по книжкових полицях. Ноги в професора були вкриті картатим вовняним пледом, господар не підвівся назустріч ранньому гостеві, не зворухнувся, все в ньому ніби вмерло, жили тільки розумні очі, які вели Твердохліба від самих дверей, тримали міцно, не випускали, і він розгубився од тих очей, і від професорової непорушності, від його каліцтва, і ще від чогось, ще не усвідомленого, але вже передбачуваного.

Він не зміг би описати професорового обличчя, але точно знав, що коли бувають обличчя благородні, то ось воно перед ним. І голос, яким професор звернувся до

Твердохліба, теж був благородним, а слово "юначе" вимовлено жтак вишукано, що Твердохліб одразу відчув усю свою ницість і свою грубість та незграбність, найстрашніше ж: усвідомив, яким він був хамом, щодосвітку вигримуючи лотками отут, під вікнами цього чоловіка, який ні втекти від дикого бірязку, ні навіть вийти й вилаяти невдалих розвантажувачів не може.

— Даруйте, юначе,— промовив тихо професор,— мені довелося вас потурбувати. Давайте познайомимось. Мене зовуть Лесь Панасович. А вас?

— Твердохліб,— бовкнув Твердохліб.

— Це прізвище. А ім'я?

— Федір.

— От і гаразд, Федоре. Ви б не могли мені сказати: чому ви... гм... так кидаєте оті сердешні лотки з хлібом? Вас хтось навчив так робити?

— Ну... Всі так роблять...

— Ага. Видати, ви не фахівець цієї справи. Я не помиляюся?

— Та який там фахівець? Студент. А це так...

— Я так і думав. Спостерігаю вас уже давно і зробив для себе деякі висновки. Знаєте, не спиться, та й ви помагаєте не спати, тому в мене, як би це точніше, виявилися деякі позапланові запаси часу... Ви що вивчаєте?

Твердохліб відповів. Тоді вони снідали втрьох (Лесь Панасович, його дружина і Твердохліб), тоді знайомилися далі...

Від того досвітку минуло вже років та років, а до Леся Панасовича на Червоноармійську Твердохліб і досі забігає, як і тоді, студентом, і не втомлюється слухати цього подвижника, схожого своєю затятістю на давніх печер-ських схимників, що на все життя закопували себе в глину у сподіванні уздріти бога. В молитві, у сні, в маячні й маренні, може, й умираючи, але уздріти!

Лесь Панасович богом своїм зробив Київ. Учився тут до війни, аспірантом будівельного інституту пішов на війну, всі тисячу сто вісімнадцять днів будував мости й переправи для військ, настилав дороги, сипав гатки через болота, форсував ріки. Восени сорок третього підійшов під Київ з лівого низького берега, з лісів заде-сенських пішов на штурм Дніпра, під Лютежем, не вміючи плавати (та хіба б допомгло, хоч би й умів!), чотири рази переправлявся на правий берег на збитих його саперами плотах, щоб довести сердитому артилерійському полковникові, що плоти витримають його гармати і не втонуть.

— Я йому кажу: пливу для гарантії, що ваші гармати не втонуть. А полковник мені: чхав я на таку гарантію — мені потрібні гармати на плацдармі, а не саперний майор! Ну, так і довелося чотири рази плавати. Для власного сумління, звичайно. Полковник — це вже для виправдання перед начальством.

По війні Лесь Панасович повернувся до свого будівельного, став доцентом, професором, учив майбутніх виконробів, керуючих трестами, заступників міністрів і міністрів, учив будувати, створювати, возводити, а війна далі сиділа в його тілі, точила своїми залізними зубами, щороку на кілька місяців віднімалися в Леся Панасовича ноги, він залягав у своєму домашньому притулку, вів консультації, писав відгуки, давав поради з архітектури Києва, збереження його святинь і його духу. Якийсь божевільний (але високопосадний!) архітектор надумав обставити Печерськ 60-поверховими солітерами, в яких мало жити триста тисяч мешканців. Лесь Панасович завалив цей безглуздий проект, пославши в керівні інстанції одне-єдине запитання: "Де працюватимуть ці триста тисяч чоловік?" Ніхто про це не думав, а після листа Леся Панасовича задумалися, і 60-поверховики зникли з архітектурних обріїв Києва.

Згодом Лесь Панасович послав десять запитань до проектної організації: 1. На Львівській площі з побудовою Будинку художника і Будинку торгівлі утворилася вузька горловина. Як це могло статися при плануванні? Куди подінуться люди, які відвідуватимуть Будинок торгівлі (мається на увазі пропускна спроможність вулиці)? Де плануються стоянки машин і чи плануються взагалі? (Відповіді на це запитання не було); 2. Київ має надзвичайно мало скульптурних пам'ятників. Які тут перспективи? (Відповідь: скульптурне оздоблення площ і вулиць столиці здійснюється згідно з затвердженими планами); 3. Чи планується підземний оглядовий музей "Ярославів вал"? (Відповіді не було); 4. Чи не планується розвалити будинок біля Золотих воріт? (Відповідь: ні, не планується); 5. Коли буде споруджено павільйон для захисту решток Золотих воріт? (Відповідь: до 1500-ліття Києва); 6. Чи є проект оголосити заповідною зоною старий Київ, аж до адміністративного його відокремлення? (Відповідь: Київ — єдиний організм, тому недоцільно розчленовувати його як у давнину); 7. Як враховуються при проектуванні нових будинків у центрі питання просторової перспективи? (Відповідь: у такому великому місті неможливо врахувати всі оглядові точки); 8. Чому не влаштовуються громадські обговорення проектів унікальних споруд? (Відповідь: це неприпустимо затягнуло б строки будівництва); 9. Чи в Києві й надалі замощуватимуть площі шліфованим гранітом? Як могли спланувати Печерську частину площі Жовтневої революції на стількох рівнях? (Відповідь: не одержували протестів од громадян); 10. В Києві дбайливо оберігають зелені насадження. А чи є інституція, яка оберігає землю, на якій стоїть місто? (Відповідь: індустріальні методи спорудження житла вимагають великих площ, тому міськрада й надалі вимушена буде, щоб не знижувати щорічних темпів будівництва нових квартир, знаходити відповідні ділянки, свідомо йдучи на небажане розширення міської площі).

— Як бачите,— сказав Твердохлібові Лесь Панасович,— на все є відповіді, товариш, який мені відповідав, змінив місце роботи, він тепер керує десь в іншому місці, все гаразд, все спокійно, нікому немає ніякого діла. Ви помітили, Федоре, як часто знаходить на нас ота чиновна байдужість, отой холод душі, який ми пробуємо виправдати то надмірною заклопотаністю, то високими темпами, то незбагненними вимогами? Ось тоді й настає вседозволеність і неконтрольованість, страшно збайдужіння проникає в усі душі, ми вже не дивуємося новим космонавтам, байдуже сприймаємо польот Савицької, не хвилює нас нова прем'єра в театрі, вихід цікавого роману, відкриття нового музею, спорудження пам'ятника. Пере-сит, байдужість, холод душі і серця. Загроза для всього світу. Кріогенність. Була алієнація, була фрустрація, тепер якась мовби жаб'ячість чи зміїність. При такій байдужості можливі найбільші лиха, злочини, а людство й не зворухнеться. Аветік Ісаакян вісімдесят років тому застерігав: "А я скажу вам — прийде голод духа, наздожене за ситими столами, і шлунків пересичена задуха задушить вас, зневажених словами..."¹

1 Переклад І. Драча

Ми зіткані з нитей, дарованих нам іншими людьми. На все життя став Лесь Панасович для Твердохліба людиною для захоплень, моральною опорою, джерелом

знань несподіваних і рідкісних. Він навчав без набридливості, показував, як стояти несхитно, лишаючись делікатним, на власному прикладі доводив, що можна все своє життя віддати думам про велике. Твердохліб не відчував у собі достатньо сили, щоб дорівнятися Лесю Панасовичу, він і далі лишався отим студентом, який удосвіта будить ціле місто своєю незграбністю, але вперто йшов до Леся Панасовича на покуту, очищався, просвітлювався і щоразу відчував, як теплішає його душа від кожної зустрічі з цим чоловіком. Професор міг подзвонити Твердохлібові десь за північ, міг прислати листівку або й телеграму з кількома словами: "Комусь став на заваді будиночок Заньковецької. Організую громадську думку. Включайтесь".

Мальвіна попервах навіть ревнувала Твердохліба до Леся Панасовича, тоді махнула —рукою: "Такий самий ненормальний, як і ти!"

Твердохліб був щасливий, що згадав Леся Панасовича саме тепер. Ось хто допоможе очиститися перед Наталкою! Для її вразливої душі маленька мандрівка по Києву, який живе тільки в уяві Леся Панасовича, стане мовби тим чарівним мостом, що має колись пролягти між нею і Твердохлібом, принаймні Твердохлібові так хотілося, і він вірив у це.

Вони зустрінуться на Подолі, коло станції метро "Поштова площа", він потисне теплу Наталчину руку на тому самому місці, де місяць тому дівчина втекла від нього, заборонивши проваджати. Тоді вони поволі підуть відродженими вулицями, серед тихої краси минулого, яке прийшло в нинішній день, щоб збагатити його незмірно, і Твердохліб розповідатиме Наталі, які скарги там втрачено, скільки погинуло, погоріло, поруйнувалося, занедбалось. І про дім Артемихи, розібраний купцями на камінь, і про церкву Пирогощі, куди приїздив поклонитися князь Ігор після половецького полону, і про собори, збудовані московським майстром Осипом Старцевим,— ці найпрославленіші творіння українського барокко, загадкового стилю, дух якого народився в цій землі, а форму приносили російські майстри. Так італієць Растреллі став великим російським архітектором, а коли мав поставити в Києві Андріївську церкву, то, як пишуть тепер мистецтвознавці, свідомо чи інтуїтивно збагнув особливості українського будівельного мистецтва з притаманною йому любов'ю до легкості, живописності й ліризму — збагнув і відтворив, і тепер Андріївська церква вважається перлиною української архітектури. Творіння Растреллі, на щастя, збереглося, а будівлі Осипа Старцева зруйновані невігласами, і вже тепер нічим не загоїш рану в художній свідомості народу. А скільки таких ран — од війн, нещастя, байдужості! Вони боліли Твердохлібові так само, як Лесю Панасовичу, він хотів передати той очищаючий біль і Наталці. Може, біль поєднує людей міцніше і надійніше, ніж радість?

Він забув про свою професію. Всі люди так чи інакше — раби, жертви і витвори своєї професії, свого призначення на землі. Твердохліб був слідчий ще тоді, коли вчився в університеті (готувався ним стати), може, саме тому так прикипів серцем до Леся Панасовича. Професор умів гармонійно поєднувати свої захоплення історією з вимогами щоденності, відвойовуючи антики, він учив своїх студентів гнати цілими кілометрами безликі мало-метражки для задоволення невпинно зростаючих потреб,

для задоволення, для... Твердохліб не вмів так розполо-винюватися. Життя в нього складалося надто жорсткою й жорстко, щоб уміти роздвоюватися, маневрувати, поклонятися всім богам одразу. Він народився в високоснім році (в сорок четвертім), а це обіцяє самі страждання, але водночас і заповідає таку рідкісну і таку жадану цільність. Не всі можуть належно поцінувати, та й, власне, яке кому діло, коли ти народився, під якими небесними знаменнями й констеляціями і яке ремесло вибрав у житті. Йди своєю дорогою і роби своє діло — ото й усього. Він був слідчий, а слідчі здійснюють усі свої відкриття тільки в минулому, гребуться в ньому, як кури в попелі. Цілком природно, що в Твердохліба поволі, але вперто народжувалося своєрідне замилювання минулим, історією, з роками й досвідом це почуття зміцнювалося, сказати б, викристалізовувалося, тут уже була затятість, як у того філософа, що зневажливо кинув людям, перейнятим турботами щоденності, гіркі слова: "Розривати зв'язок з минулим, пробувати почати спочатку — є намагання опуститися і наслідувати орангутанга".

Твердохліб був чесний і наївний у своїх намірах, коли подавав руку Наталці, яка бігла вгору по східцях станції метро "Поштова площа", і коли, підтримуючи її за лікоть (власне, до ліктя було далеко, бо його надійно ховала волохата тканина імпортного пальта, які носять київські модниці, як і той костюм, що його вдягла тоді Наталка до опери), почав про Леся Панасовича і про все, що хотів сьогодні розповісти, мандруючи вже й не в просторі, а тільки в часі, бо простір, на жаль, заповнений зовсім не тим, що треба, чого б хотілося, чого жадалося.

— Як ви сказали? — перепитала Наталка. Темно-синє волохате пальто і такий самий берет, треба сказати, вельми личили їй, попри всю стандартність цього вбрання, і Твердохліб почувався досить непевно поруч з цією молодого, вродливою і незалежною жінкою.— Дім Артемихи? А хто це така?

Твердохліб став мимрити щось про українське барокко, про кам'яниці Лизогуба в Чернігові і в Седневі, але вона не схотіла слухати.

— Це ви що — навмисне?

— Я? Що саме? Не розумію вас, Наталю.

— Ще й як розумієте! Морочите мені голову, вважаючи мене хтозна й ким! Немає того, немає сього! Розвалене, знищене, зруйноване... Ну й що, як немає? То я маю сидіти і плакати? Разом з вашим професором і з вами? Я знаю таких малахольних! Вони готові все зупинити, аби тільки зберегти якийсь камінець... А людям ніде жити! А людям треба жити! Ви про це знаєте?

— Ну... Ви не можете вважати мене...

— У вашого професора, мабуть, хороми, то йому...

— Малометражка,— не дав їй договорити Твердохліб.— А він, між іншим, визволяв Київ.— Не став казати, що його батько теж визволяв Київ і тільки тому далі не пішов, бо не мав на чому йти.— А що ми знаємо про цих людей?

Але на неї не впливало ніщо. В ній об'єдналися: жінка, робітничий клас, суспільне становище і ще те, чого не міг знати Твердохліб. Наталка просто вибухнула:

— Ах, він визволяв! Визволяв, щоб законсервувати, зробити суцільним музеєм? А ви б могли жити в музеї?

— Я вас не розумію, Наталю,— спробував боронитися Твердохліб.— До чого тут музей, жити?

— А як ви думали? Щось робити людині, то вона має десь жити? Яюсь жити! Вам легко: ви людей запроторюєте до тюрем, а там хай собі... А коли не тюрма?

— Наталю! Не можна так жорстоко. Чому ви думаєте, ніби ми тільки те й робимо, що запроторюємо?

— А що ж ви робите? Роздаєте шоколадні медалі фабрики Карла Маркса?

Він ніколи не думав, що в ній приховано стільки зневаги, злості й несправедливості.

— Слухайте, Наталю. Ви несправедливі. Ви...

— Я несправедлива? А ви? На якому ви небі! Побували б ви в мене на прийомі, послушали, що кажуть люди!..

— Саме цього я хотів...

— Ах, ви хотіли! Ну, що ж...

Вони опинилися на пристані, вигляд холодної дніпровської води, такої ненависної Твердохлібу, знетямив його, він умовк, весь напружився, але Наталка не вловила в ньому зміни, її обурення не мало меж, де там помічати чиїсь настрої?

— Морочите мені голову своїми професорами! Знайшли дурненьку!..

Вона висмикнула в нього свою руку, різко повернулася і пішла через вулицю, мало не потрапивши під КамАЗ з причепом, який грюкотів з Подолу.

На тім боці кинула йому через плече невпізнанно злим голосом:

— Не смійте йти за мною! Ідіть на ці свої!.. Вперто знущалась з його неіснуючого Києва. Яка

несправедливість!

У нього на роботі був досить старомодний стіл з ще старомоднішим товстим склом на ньому. Під скло Твердохліб записав папірці з адресами, телефонами, прізвищами. Своєрідне довідкове бюро. Ще зберігав там два аркуші з передрукованими думками великих людей.

Перша думка Паскаля: "Всі тіла, небесна твердь, зорі, земля і її царства не варті найнікчемнішого з умів, бо він знає все і самого себе, а тіла не знають нічого. Та всі тіла, взяті разом, і всі уми, зібрані до купи, і все, сотворене ними, не вартє єдиного пориву милосердя — це явище незрівнянно вищого порядку".

Друга думка Володимира Ілліча Леніна: "Коли мова йде про розподіл... думати, що треба розподіляти тільки справедливо, не можна, а треба думати, що цей розподіл є метод, знаряддя, засіб для підвищення виробництва".

В хвилини сумнівів, нерішучості, а то й безвиході він знов і знов перечитував ці слова і знаходив у них порятунок, вказівку, засторогу, надію. Але це було тоді, коли йшлося не про нього, а про інших. А тепер прийшов на роботу, згадав учорашнє, стало тяжко і страшно за себе, за свою безпритульність, спробував знайти втішення в улюблених висловах і з жахом пересвідчився, що не може цього зробити. Милосердя

він мав виявляти до інших, сам не сподіваючись на нього ні від кого, то на що ж міг сподіватися? Що ж до справедливого розподілу, то йому відміряно повною мірою. І ким же? Представником робітничого класу, гегемоном, керівною силою, так що ні поскаржитися, ні обурюватися, ні сподіватися на злагодження присуду. Пролетаріат, як каже Савочка, вже давно втратив сором'язливість і бере йому належне "железною рукою".

Але Твердохліб невдовзі мав переконатися, що був несправедливий щодо людської породи. Наталка подзвонила ще до обіду наступного дня після свого вибрику на пристані. Твердохліб не встиг вимовити свого "Твердохліб слухає", як почув її сміх і голос, хоч і без ноток провини, але зате добрий-предобрий.

— Я вже знаю, що це ви,— сміялася Наталка.— А ви мене впізнали?

— Та... впізнав.— Він повадився з нею обережно, щоб не сполохати.

— Пробачте мені за вчорашнє!

— Ну, що ви.

— Пробачте, пробачте! Я вчора була дурна, і зла, і сама не знаю яка... В мене цей тиждень друга зміна, хочете зустрітися на наступному тижні?

— Коли я вам не набридаю...

— Ще не встигли! Ми з вами обоє такі, що не занудьгуєш: то ви втікаєте, то я... Давайте на тому тижні. Який день ви найбільше любите?

— День? Власне, дні всі однакові... Це для зручності їх названо...

— Знаю, знаю! Зараз ви прочитаєте мені лекційку! А все ж: який день? Неділя, середа, субота? Мені, наприклад, подобаються всі дні жіночого роду. А вам?

— Ну, коли вже подумати... Мабуть, вівторок... Це, здається, єдиний день, коли в установах люди щось роблять.

— Один день? Оце здорово! А в нас — усі шість і в дві зміни, а в кінці місяця штурм, в кінці кварталу паніка, в кінці року кінець світу! А у вас лише один вівторок?

— Власне, це не в нас... Хоча й у нас не всі... Субота й неділя — вихідні конституційні, понеділок — розкачка після вихідних, вівторок — щось можна зробити, середа — це вже втома, четвер — готування до п'ятниці, п'ятниця — готування до вихідних, яка вже тут робота?

— По-моєму, ви так ведете в нас слідство. І не видно вас і не чути, на всю п'ятирічку, мабуть, розтягти хочете?

— Ми не можемо заважати людям працювати. Та й передові методи тут не застосуєш.

— Коли хочете знати, я вчора вам і про це... Тому й зла була як кішка. Ну, та я вам вірю, що у вас такі темпи. Може, справедливість завжди так по-черепашому... Отже, вівторок? Давайте, знаєте, о сьомій біля "Червоної рути".

— А що це таке?

— Не знаєте "Червоної рути"? Молодіжне кафе. Здається, найбільше в Києві. До того ж на моєму боці Дніпра. А то я все на ваш та на ваш! Згода?

— З радістю. Я такий вдячний вам, Наталю...

Цього вже вона не слухала. Жінки харчуються компліментами і почуттями вдячності (до них, до них!), як давні грецькі боги нектаром і амброзією, однак Наталка, здається, не мала великої охоти приєднатися до галасливої більшості своїх сестер. Незрима сила тягнула Твердохліба до цієї, власне, зовсім не знаної йому молодій жінки, штовхала на вчинки нерозумні, неконтрольовані, ніякі запобіжні механізми тут не діяли, не могли його порятувати, його упорядкованим досі і, щиро кажучи, пісним життям заволоділа стихія, проти якої він був цілковито безпорадний, але не переймався цим, не печалився, а несвідомо радів і возносився духом.

"Червону руту" знайшов досить легко, бо про неї нічого не знали хіба що такі диваки, як Твердохліб та йому подібні. У них у відділі це проходило під рубрикою "Заклади громадського харчування". Назва, прямо кажучи, не апетитна. А коли до цього додати гучну справу з рестораном "Столичний", де розкрито було цілу зграю ошуканців і примітивних злодюг, які наживалися буквально на тому, що вихоплювали з шлунків трудящих якісь там належні грами, то можна було зрозуміти Твердохлібову нехіть до всіх отих закладів. Коли вони з Нечита-люком чи навіть з Савочкою заскакували після роботи в якусь "забігайлівку" (незалежно від того — в центрі чи на околиці), то все обмежувалося бокалом-двома чогось благородного плюс дві-три цукерки Київської кондитерської фабрики імені Карла Маркса.

"Червона рута" вражала масштабами, розмахом, нещоденністю. Три поверхи, унікальні інтер'єри, вокально-інструментальні ансамблі на кожному поверсі, світлові ефекти, блискуча молодь, якийсь не знаний Твердохлібові світ.

Він приїхав за чверть до сьомої, витанцьовував біля входу до кафе, прилучившись до цілої дюжини типових нероб, як він визначив з їхнього зовнішнього вигляду, занадто веселого настрою це не могло викликати, і коли Наталка, виринувши зі святкового потоку молоді, побачила його, то одразу стривожилася:

— Що з вами?

— Нічого. А що?

— На вас подіяли ці піжони?

— Ну, що ви... Я тут...

— Знаєте що? — сказала вона твердо, беручи його під руку. — Давайте домовимось так: правду і тільки правду. Ви ж юрист, а у вас там, здається, так заведено.

— Звідки ви?..

— Читаю художню літературу. Ви не цікавилися, то я вже сама скажу. Освіта в мене, щоправда, не така, як у вас. Десять класів сільської школи, яку в Москві, Ленінграді й Києві взагалі не визнають за освіту.

— Ну, чому ж?

— Мовчіть! Я все знаю! Більше, ніж ви думаєте. Пробувала на вечірньому. Була вечірницею інституту народного господарства. Не витримала. Та про це нічого... Коротше: ви йдете зі мною до "Червоної рути"?

— Я ж приїхав...

— Ну, то й гаразд. Я тут трохи зловжила, ви не дивуйтеся...

Справді, їх, видно, ждали, якісь люди мало не підхопили Наталку й Твердохліба попід руки, повели на третій поверх, де вже приготовано для них окремий столик, щоправда, крихітний, затиснутий в глухий закуток, зате тільки на двох, без набридливих сусідів, без дурних розмов і безглуздих знайомств.

— Вас тут шанують! — зауважив Твердохліб.

— А як ви думали? Вважайте, що я це заробила.

— Не маю нічого проти.

— Ще б ви мали! Залюбки можу помінятися роботою. Звісно, я не зумію на якійсь іншій, але хай хтось спробує на моїй. Я й сама не знаю, звідки воно в мене... Ніхто з дівчат не може так швидко й легко, як я... Ну, та хіба ми прийшли сюди, щоб ділитися передовим досвідом? Ось у нас столик, можемо посидіти, щось з'їсти, випити. Ви щось п'єте?

— Як усі справжні чоловіки.

— А коли не "як усі"?

— Згода.

— Так буде краще. Тепер сідаємо і...

Але столик чи й був потрібний. Не встигли вони сісти й замовити щось з'їсти й випити, як до них підбіг здоровенний хлоп'яга і став вихилитися перед Наталкою, ніби представник якихось первісних племен.

— Бачите, він запрошує мене до танцю,— сказала Наталка.— Як ви на це подивитесь?

— Я? Але ж ще ніяких танців,— розгубився Твердохліб.

— Зараз будуть. Він знає. Тут такі хлопці, що й крізь землю вміють бачити. То ви дозволяєте чи танцюватимете зі мною самі?

— Я не вмію танцювати.

— Не біда! Ждіть мене!

Вона легко випурхнула з-за столика, мовби благаючи захисту, віддала свої тонкі оголені (знов була в улюбленому безрукавному платтячку) руки в клешні до того хлоп'яги, і саме тої миті світло згасло, а натомість почалося якесь різнобарвне миготіння, супроводжуване спазматичними звуками невидимого ансамблю і здавленими викриками, що мали, судячи з усього, символізувати спів.

Офіціант крутився біля столика, тріпотів накрохмаленою серветкою, роздував поли білого смокінга, затуляв Твердохлібові танці й Наталку, прогнати його було незручно, доводилось терпіти, тільки й щастя від його запобігливості, що на столику нарешті з'явилася біла карафка, з якої можна було хлюпнути в келих теплої гідкої рідини і, заплющивши очі, вихилити її як своєрідне відшкодування за свою непристосованість до таких місць, як "Червона рута".

Наталка з'явилася в диявольських переблисках світломузики, хлоп'яга був спітнілий і захеканий, а вона легко стрибнула за столик до Твердохліба, небало махнула партнерові, відпускаючи того назавжди, пробігла пальцями по своєму волоссі.

— Ну, як ви тут? Не заснули?

— Заснув? Тут і мертвий прокинеться!

— А хіба я не казала? Ви ще повинні подивитися і другий, і перший поверхи!

— Ви так вважаєте?

— Для вашої ж користі! Тільки знаєте що? Давайте простіше. Хочете?

— Ну... Я не зовсім...

— Ми з вами "викаємо", а тут це якось не модно. Та й у нас на роботі простіше. Я вже звикла. Давайте на "ти"? Згода?

— Я б з радістю, коли це не...

— Ах, обійдіться без своїх юридичних застережень! Ти хочеш піти зі мною на інші поверхи?

— Хочу.

— Скажи: з тобою.

— З тобою.

— Скажи: хочу з тобою.

— Хочу з тобою.

Він вимовляв ці слова, ніби якусь ритуальну формулу. Все в ньому здригалось, він думав, що те здригання передається і Наталці, але вона, здається, не перейнялася його настроєм, безжурно вилетіла з-за столика, вела за собою Твердохліба вже й не як спільника, а як жертву.

Вона танцювала і на другому, і на першому поверхах, вибирала собі партнерів молодих і вродливих, їй теж вибирали, Твердохліб терся попід стінами, дивився, як Наталка витанцьовує разом з цілою сотнею так само невтомних і молодих, йому ставало страшно від їхнього жорстокого здоров'я, якогось мовби землетрусно-нищівного. Таке відчуття пережив він колись в опері, де співав знаменитий бас. Той ревів нелюдським голосом, бики ассірійські, леви Колізею, ієрихонські труби мали б так ревіти, Твердохліб мимоволі шулився од того рику, а Мальвіна знущалася з нього і підштовхувала свою матір: дивися, мовляв, який у тебе зятьок! Спасибі Мальвіні Вітольдівні, яка захистила Твердохліба, зауваживши, що бас справді не співає, а тільки показує силу свого голосу. В нелегкій своїй роботі Твердохлібові часто доводилося стикатися з дикими виявами брутальної сили, в якій було вже більше не од людського, а од звірячого. Перед силою Твердохліба захищав і оберігав всемогутній закон. А хто захистить його тут перед молодістю нестримністю і буйнощами? Йому здавалося, що Наталка затанцювалася безтямно й безглуздо, забула про нього, покинула назавжди, ніколи не згадає, не вернеться, не гляне прихильно або хоч співчутливо.

Вона все ж таки вернулася, коли Твердохліб уже й не сподівався. Він з горя вихилив кілька чарок горілки і трохи сп'янів, та вмить протверезів, побачивши, як біжить до столика Наталка, відмахуючись од трьох чи чотирьох танцюристів. Сміючись, вона сіла навпроти Твердохліба, знесилено опустила плечі, простогнала в знеможі:

— Ой, рута! Ох же, хлопчики!

Радість від того, що він бачить Наталку біля себе, їй вичерпаність, знемога в голосі — все штовхало Твердохліба до дівчини; присунься, промов ласкаве слово, доторкнися

до оголеної руки, поцілуй руку, як ті піжони, дякуючи за танок. Та якась темна сила заважала це зробити, ні ласкавості, ні розважливості не стало в його душі, а тільки безсила злість, і він сам не впізнав свого голосу, коли по-дурному бовкнув:

— Я бачу, тобі страшенно подобаються ці піжони!

— І подобаються! А що?

Сміх ще жив у її очах, але в голосі вмить народилися настороженість і готовність до захисту. Твердохлібові схаменутися б, але він уже пішов напролом:

— Чим же вони тобі подобаються?

— А всім!

— Отже, я тобі не можу подобатися. Так виходить?

— Ну, так!

— Це сприйняти як образу?

— Як хочеш.

Аж тоді він злякався по-справжньому і посунувся до Наталки — не її пожалів в знесиленні, а шукаючи жалощів для себе.

— Наталю...

— Ну, що "Наталю"? Сто років Наталя! Ти коли-небудь забуваєш про своє прокурорство?

— Ти несправедлива...

— Ти дуже справедливий! Думаєш, я не помітила, як ти дивився, коли я танцювала!

— Як же?

— Як трибунал!

Твердохліб прикрив очі долонею, глухо промовив:

— Я злякався.

— Чого?

— Здалося, що ти мене покинула навіки...

— Мені що — сміятися чи плакати? Кидати не кидати... Для цього треба бути не так, як ми.

— Не так,— згодився він покірливо.

— Може, не треба було в цю "Червону руту", я не знаю. От кого я сьогодні справді покинула, то це своїх дівчат. Утекла від них і не сказала. А бригадир повинен бути зі своєю бригадою скрізь. Взяти б дівчат сюди на танці, а я... Ти ж бачив мою бригаду — гарні дівчата?

— Я помітив тільки ту, що сидить біля тебе. І не її помітив, а тільки напруження, з яким вона жде від тебе кожен нову монтажну плату. Вона весь час боїться, що не встигне проробити свої операції, а ти вже передаси нове... Таке напруження — воно для людини найстрашніше...

— Тобі здалося,— заспокоїла його Наталка.— Ти незвичний до такої роботи, от тобі й здалося. А все просто... Думаєш, у мене якийсь особливий талант, хтось мене навчив замість чотирьох операцій робити сім? А я не можу інакше — воно само робиться. Може, це від мами... Ну, не знаю... Ти чого мовчиш?

— Слухаю тебе.

— Ти все слухаєш, слухаєш, а про себе нічого... Твердохліб безрадно розвів руками.

— Пробач... Я не хотів. Це професійна звичка.

— А-а, не я казала: ніяк не можеш забути про своє прокурорство! Ти замучився тут? Я думала, тобі буде весело.

Весело, весело... Він слухав Наталку і не слухав. Щойно вимовлене ним слово, власне, зронене цілком випадково, оглушило його, мов удар грому, засліпило, наповнило страхом і осяянням, як біла стріла блискавиці в темних безмежжях нічних небес. Напруження... Страшне напруження душі — може, то і є життя? І в шахтаря, який щодня, мов міфічний Атлант, тримає на своїх плечах чорну твердь земну і відбирає в неї могуття з такою обережною рішучістю, щоб ні здвж^нулася, ні зворухнулася; і хлібороб, який від народження до смерті без вихідних і перепочинків боліє серцем за кожную травинку, за кожную грудочку землі, за кожен дощ і кожен проблиск сонця і нікому не може передати це високе боління, приречений на нього своїм народженням і призначенням; і вчений, який найвищу радість вбачає у тому, щоб заповідати навіть свій мозок для безсмертя людства; і художник, що намагається зупинити прекрасну мить і перейти з нею у вічність; і мати, яка оберігає своїх дітей і тоді, коли вони вже посивіли, і навіть мертвих. Це напруження непри-мусове, воно, мов радісна обітниця, очищає твою душу і дарує внутрішню свободу, до якої всі ми прагнемо свідомо чи несвідомо.

— Я не вірю в легкість роботи,— несподівано промовив Твердохліб.— Робота не гра. По собі знаю, як це важко.

— А в кого легка? — Наталка подивилася на нього майже строго, і Твердохлібові здалося, що в її очах він уловив ті самі думки, які щойно народилися в ньому.— Ось ми тут стрибали, казилися... дикунствували, думаєш, з якої радості?

— Ну... мабуть, од надміру сили.

— Дурної сили справді багато... А ще більше якоїсь пустоголовості... Танцюють же не вісімнадцятилітні!

Йому —вже й тридцять, і сорок, а він гицає, а він дикунст-вує!

— Але ж ти... з ними?

— І я витанцьовувала... Може, щоб здаватися молодшою?

— Ти ж і так...

— Молода? Для тебе, та не для них... Знаєш що? Давай утікати звідси, бо зовсім розсваримося в цій "Руті". Тут тебе все дратує...

Він мовчки згодився.

Вони спустилися вниз, одяглися. Надворі дощило. Жигулісти, блискаючи фарами, розвозили своїх дівчат, біля зупинки таксі мокло, підтанцьовуючи, чоловік з двадцять нетерплячих, а може, тих, у кого дурні гроші.

— Твоя машина де? — жартівливо смикнула його за рукав Наталка.

— Ще на заводі. Мене задовольняє і громадський транспорт.

— Ти такий чесний чи відсталий?

— Ні те, ні друге.

— А хоч таксі визнаєш?

— Сюди приїхав на таксі, боявся запізнитися. З досвіду знаю, що в Києві на таксі можна швидше, ніж на метро. А ти ж така точна. Знаєш, як я тебе назвав? Семигодиночка. Я вигадав для дітей таких собі негорюнчиків, тепер міг би їм розповідати про Семигодиночку.

— В тебе багато дітей?

— На жаль, тільки чужі. Випадково заблукав до дитячого садочка і став ніби їхнім дідусем Панасом.

— Може, й мені про отих негорюнчиків?..

— Ти ж не діти.

— А хто знає? То ти як — на метро? Бо мені трамваєм. Вона зробила рух, щоб вивільнити руку, але Твердохліб притримав її лікоть.

— Чому ти не хочеш, щоб я тебе провів до цієї вашої гостинки? Хоч знати, де вона...

— Навіщо? Це не туристичний об'єкт.

— Вже пізно. Можуть бути хулігани.

— Хулігани? Одержать по мордасах! Скільки їздимо з другої зміни останнім трамваєм — і нічого! Сідай на метро, а я на трамвай!

— І це все, Наталю?

— А що тобі? Я подзвоню.

— Коли ж?

— Як зможу...

Що ж це я роблю? Що зі мною діється? Вийшовши з метро на Хрещатику, Твердохліб побрався пішки вгору по вулиці Свердлова, минув Золоті ворота, занурився в глибину вулиці Ярославів вал. Самотній чоловік у нічному задощеному Києві. Дощем ридає місто... Безмежна безіменність людини на цих кам'яних вулицях серед височезних кам'яних будинків. Отак можна блукати цілу ніч (може, й усе життя?), перемірювати кілометри тисяч київських вулиць, сліпучо освітлених і зовсім темних, заgrimлених машинами і тихих, і враження таке, ніби ти вмер або вмираєш, довкола несамовитий рух, ще несамовитіші звуки, а ти німий, покинутий, безнадійно безсилий, і ніхто не зупиниться, не спитає, не допоможе, не порятує. Лікарю, вилікуй себе сам! Що ж це я роблю? Як можу дозволити собі? Наше життя мов піщаний кар'єр, який може грабувати будь-хто, а ти хочеш грабувати себе сам. А де той грабунок? Він не знав, до якого берега пристати. Старий, хоч і непривітний, власне, чужий і холодний для нього, все ж заспокоює надійністю, усталеністю, безтривожністю, а новий — все непевне, хистке, дратівливе, загрозливе. І все ж... і все ж... Відмова од любові, холодна зверхність, з якою він, нехтуючи покликом життя, хоче йти безконечним шляхом зречень і якоїсь холодної справедливості,— чим усе це закінчиться? Ще більшою самотністю, ніж він отримав її в гнізді Ольжичів-Предславських, або ж ганебним падінням, дрижанням і скімленням душі та каяттям, каяттям, бо не можна без людського тепла, без любові.

Кому він міг довіритись? З ким поговорити відверто?

Проходив повз дитячий садок Валери. Прості дитячі душі зрозуміли б дядю Твердюню. Нема нікого. Зачинено. Темно.

Він ішов далі. Почався консульський квартал, машини пропливали тут кволо й нечасто, тиша, респектабельність, і в цій тиші Твердохлібом зненацька заволоділо божевільне бажання з'явитися ось так, з дощу й ночі, зі своєї самотності і розпуки, на квартиру до Савочки і покаятися, або заплямувати себе, або... Як у промові князя Урусова на захист міщанки Дмитрієвої проти воїнського начальника Кострубо-Карицького, що примусив її до витруення плоду: "Нагніть йому горду голову під залізне ярмо рівності й закону!"

Може, така безглузда думка ніколи не виникла б у Твердохліба, але він саме наближався до будинку, в якому була квартира Савочки. Теж на Львівській площі, як і в Ольжича-Предславського, тільки з другого боку, на Яроблавовім валу, а Ольжичі жили за ровом.

Савочки тоді тут ще не було. В реєстр Савоччиних пристанищ цю квартиру записано зовсім недавно. В ній багато десятиліть (ще з довоєнних часів) жило якесь медичне світило, і воно славалося не так своїми знаннями й гідностями, як тим, що мало в своєму помешканні справжнього Брейгеля (завбільшки зо дві долоні, зате справжній!) і кушетку-рекам'є, на якій лежав Наполеон під час свого походу в Росію. Не встановлено, щоправда, коли саме лежав: чи тоді, як ішов на Москву, чи коли втікав звідти,— але кушетка була славетна, і під час окупації на ній буцімто навіть любив сидіти фашистський комендант Києва і, сидячи, милуватися Брейгелем. Комендант був так само легендарний, як і кушетка, бо не конфіскував ні кушетки, ні Брейгеля і не відпровадив світила з його родиною до Бабиного Яру, світило жило ще довго по війні, тоді вмерло, його нащадки виїхали до Ізраїлю, а міськрада не могла дати ради такій величезній квартирі, поки не відбулося вселення в неї Савочки. Власне й не вселення, а перепурхування, бо саме так слід назвати той безперервний процес зміни своїх місцеперебувань, оту "охоту к перемене мест", яка змушувала Савочку пурхати по всьому Києву, жити на всіх бульварах і шосе, вгорі й унизу, в старих і нових кварталах, у висотних будинках і котеджах. Принцип був такий: кожна нова квартира краща й більша за попередню. Ще один принцип: не допускати, щоб у будь-кого з підлеглих була більша квартира, ніж у начальника, тобто в Савочки.

З цією квартирою на Львівській площі здійснилася мрія Савочки перекрити самого Ольжича-Предславського, тобто і свого підлеглого слідчого Твердохліба Федора Петровича.

На що тільки марнуються людські зусилля!

Який метод допомагав Савочці в отих перепурхуваннях? Найпростіший. Невтомне ходіння по начальству. Починати з секретарок. "Я знаю, що жінки ненавидять одна одну, але хіба я жінка? Хіба жінка може бути прокурором?" Секретарка казала начальству: "Ця Федосія Савівна така симпатична!" Начальство впускало Савочку. Не для діла, не для прохань, а так... І що ж? Сувора про-курорка, ходячий кодекс,

трибунальство? Та боже ж мій! Море простацтва, дядьківства, демократичного придурю-вання, притримує начальство за лікоть (трохи вище, як сатана бога), підсміюється, шепоче на вушко. І не про якусь там квартиру, не про власні потреби, не про клопоти і нудьгу обов'язків, а так: анекдотик, плітки, тее-сее... Всі чули, що в Австралії дволітня дівчинка взяла в рот отруйну змію і відкусила їй голову? Змія здохла, а дівчинка — хоч би що! Хи-хи-хи!.. А ви чули, що коли свиню п'ять раз на тиждень ганяти по вісім кілометрів, то вона стане зовсім не схожою на символ ненажерливості, жадібності й лінощів? Хо-хо-хо... І начальство теж сміялося і казало ще вищому начальству: "Ах, яка приємна людина ця Феодосія Савівна! їй би допомогти там з квартирою, чи я знаю?" А вище начальство, яке теж мало честь слухати Савочку, поплямкувало поважно: "Федо-сія Савівна? А чого ж? Можна й допомогти. Треба допомогти такій людині!"

І справлялося чергове новосілля. Запрошувалися співробітники. Завжди було безліч друзів. Колишні комсомольські працівники, юристи, агрономи, журналісти, був навіть "організатор кіновиробництва", тобто чоловік, який організовував масовки на кінозніманнях і хвалився тим, що міг у свій час "організувати" для якоїсь картини цілий Чорноморський флот. І все це були чоловіки. Жінки жодної, окрім Савоччиної свекрухи, яку доводилося терпіти для "кількості прописаних" при черговому перепурхуванні.

На останньому новосіллі Твердохліб, ясна річ, був серед найпочесніших гостей, йому показували те, що стороннім і не показують, хотіли приголомшити розмірами, обширами, масштабами, і хоч обстановочка в квартирі вражала бідністю (бо які ж там прибутки в Савочки!) і, сказати б, занедбаністю, але саме житло потрясало.

Чи думав тоді Твердохліб, що це новосілля, оглядини Савоччиної квартири, їхнє сусідство — все переплететься саме так, щоб у цю тривожну для нього ніч штовхнути його на вчинок геть нерозважливий?

А які вчинки слід вважати розважливими?

Забувши, котра зараз година, не зважаючи уваги на тишу в під'їзді і у всьому будинку, тишу й сон, Твердохліб піднявся по мармурових (щоправда, вищерблених, як зуби в старій людини) сходах, упізнав високі двері, натиснув на кнопку дзвінка: "На зло надменному суседу". На зло.

Йому відчинив чоловік Савочки, тобто Феодосії Са-вівни.

Худий, маслакуватий, схожий на Тещиноного Брата, стояв на порозі в химерному халаті (голі ноги стирчали з-під халата, як два сухих дрючки, кліпав безбарвними очима на Твердохліба, не знав, що йому казати, про що питати).

— Ви до нас? — смішно виділяючи кожне слово і кожний звук, ніби диктор у радіовіснику РАТАУ, нарешті спромігся поспитати він. Нечиталюк глузував, що чоловік у Савочки виконує роль, відведену всім жінкам: розтринькує гроші і молодиться — місяцями п'є дистильовану воду, приймає ванни з мумією, ганяється за екстрасенсами. Нечиталюк, звісно, патякало, але навіщо цьому незугарному чоловікові молодитися? І що це дасть людству?

— Пробачте,— втомлено промовив Твердохліб.— Я не зовсім вчасно, але вже так

вийшло... Феодосія Савівна вдома?

— Феодосія Савівна? — Чоловік не відступав з порога, він мовби здивувався, що Твердохліб коли й увірвався сюди так невчасно, то прийшов, виходить, чомусь не до нього, а до Феодосії Савівни... "До якоїсь Феодосії Савівни",— так треба було витлумачувати його позу. Але тут з глибин гігантської квартири з'явилася її справжня господиня, яка могла зватися і Феодосією Савівною, і Савочкою, могла бути і жінкою, і чоловіком, одягнена не в халат, як цей нероба, що заливається дистильованою водою, а в так звану "прогулянкову піжаму", вбрання пенсіонерів на відпочинку, чоловіка відтручено одним помахом руки, Твердохліба впущено й допущено, коротеньким шкарубким пальчиком його поманили кудись за собою, клацнув вимикач, спалахнула лампочка (не люстра, ні!), освітила величезну кімнату, голу, вбогу, мінімум умеблювання, мінімум книжок, мінімум комфорту. Мінімум тепла.

— Щось сталося?

Твердохліб навіть не зняв мокрого пальта. Стояв і ждав, що з нього задзюркотить дощова вода, яку збирав од самого Хрещатика. Господиня чи то не помічала цього, чи просто не переймалася надто чужими незручностями. Та й як можна дбати про зручності для чоловіка, що вривається в квартиру опівночі?

— То що в тебе, синку? — майже по-материнськи поцікавилася Феодосія Савівна. Стала ходити по своєму кабінету (мабуть, так слід було назвати цей холодний, непривітний зал), покашлюючи, попірхуючи, горблячись, всіляко демонструючи свою виснаженість і, коли хочете, старість.

— Я прийшов до вас, бо не міг не прийти...

— Бачу.

— Феодосіє Савівно?

— Чую.

— Я прийшов...

— Бачу!

— Коротше. Ви знаєте, що мені доручено провадити слідство в об'єднанні "Імпульс"...

— Знаю!

— Я працював сумлінно, чесно... Я хотів...

— Мене не цікавить, що ви хотіли, але як ви вмієте працювати, я знаю... Так що?

— Я прийшов до вас... Пробачте, що не по-службо-вому...

— Вже прийшов — тепер нічого миндальничати!

— Я хочу заявити про відвід. Самовідвід од цієї справи. Від дорученої мені справи... Від участі в розслідуванні... Я не можу бути безстороннім у цій справі. А при наявності сумніву в безсторонності... Ви самі знаєте...

Він став посилатися на відповідну статтю Кримінально-процесуального кодексу, але помах короткої ручки зупинив його.

— Нащо мені ця стаття? На мене ніякі статті не діють! Ти кажи прямо: що там у тебе?

Твердохліб розгубився. Він чомусь сподівався, що його чесність буде поціновано, не вдаючись до небажаних уточнень (слова "розслідувань" уникав, несвідомо адресуючи його всім, окрім себе, зайве свідчення недосконалості людського роду).

— Виявилося, що в мене на "Імпульсі" знайома людина.

— У мене пів-Києва знайомих.

— Але... це не таке знайомство... Близьке...

— Гм, близьке... Що — чоловік чи жінка? Твердохліб не встиг відповісти, бо з'явився чоловік

Савочки в тому самому халаті, але вже не такий розгублений, про що свідчив підноси́к у його руках, а на підно-сику пляшка, чарки, вміло нарізане сало, хліб.

— Я подумав, може, хтось вип'є? — промимрив він, наштовхнувшись на колючий Савоччин погляд.

— Хто ж питиме? — хмикнула господиня.— Твердохліб, ти?

— Коли можна, я попросив би води.

— Чув? — кинула вона чоловікові.— Води! Води, а не горілки! Той миттю щез, а Твердохліб лишився на розтерзанні і посміх.

— То хто ж знайомий — чоловік чи жінка?

— Це не має тут ніякого...

— Я питаю — хто?

— Ну... Жінка...

— Давно?

— Феодосія Савівна, це не те, що ви думаєте...

— Що я думаю, то моє діло. Підійди до мене! Твердохліб наблизився обережно, мов до гримучої змії.

— Похекай!

— Ви мене ображаєте, Феодос...

— Ображаю? Ну, тоді йди виспись, а завтра на роботу, і ніяких мені вигадок з самовідводами і сумнівами! Чув!

— Чув.

— Отож і бувай здоров! А балачки в нас з тобою не було ніякої. Час не робочий, місце не службове. Отак, синок.

"Треба подавати заяву,— думав Твердохліб, спускаючись по вищерблених мармурових сходах.— Писати заяву, і край. Інакше ганьба і сміх. Сміх і ганьба..."

Проклинав себе за те, що пішов до Савочки додому. Звабився сусідством. Закон збереження енергії. В такому настрої треба було б до Семибратова, але до того — через усе місто, а ми звикли економити зусилля. Лінощі тіла і лінощі душі.

Ах, як йому треба було б сьогодні до Семибратова, в його тісну трикімнатну квартиру на масиві, де на нього одразу налетіли б два лобаті чорноокі хлопчики і повисли на ньому з криком: "Дядя Твердюня!", де господиня дому Тетяна Іванівна, цнотливо проносячи по тісній мало-метражці свої високі груди, зустріла б його, як це вміла тільки вона, гарно, вишукано, мило і мерщій покликала б свого Владьку,

Владлена Дмитровича, себто їхнього Семибратова.

Така дружина дає натхнення не тільки своєму чоловікові, а й його друзям, але Твердохліб, мабуть, цього вечора не потребував натхнення, може, тому йому було легше дивитися на маслакуваті ноги Савоччиного чоловіка, який натхнення вбивав навіки.

Семибратов з'явився в їхньому відділі років п'ять чи шість тому. Приїхав з півдня, був слідчим обласної прокуратури, там його помітили і перевели до столиці. Не було в ньому ні заздрощів, ні інтриг, ні зрадливості, а коли помічав це в іншому, то повільно й спокійно починав боротися і вже не відступав. Два роки тому його обрали секретарем партбюро. А ще до того вони зблизилися з Твердохлібом. Зблизитися з Семибратовим було не так просто. Цей чоловік зникав на цілі місяці, його буквально роздирали, звідусіль просили прислати тільки Семибратова, бо Владлен Дмитрович, як виявилося, вважався неперевершеним фахівцем по розслідуванню найтаємничіших убивств. Бачитися з ним, вибрати час для дружньої бесіди, деś усамітнитися — де, коли, як?

І все ж вони з Твердохлібом знаходили ті кілька днів на рік, користалися з тих незначних послаблень, які дарував їм обов'язок, і зустрічалися чи то вдома у Семибратова, чи деś у місті, чи на концерті (Семибратов любив музику) або на якомусь вечорі. Об'єднало їх читання. В своїх безкінечних мандрах по республіці, рятуючись од нелюдського напруження і всіх тих жахів, з якими неминуче стикався в процесі розслідувань, Семибратов кожную вільну хвилину віддавав читанню. Завжди тягав з собою цілу валізу книжок, вперто вірячи, що не вбивства, кров, підлота й підступність, а правда й краса завжди були головним у людському житті, були і завжди будуть.

На відміну од Твердохліба Семибратов читав тільки прозу, поезії якось ніби лякався, чи що, а може, надавав перевагу прозі завдяки більшій її предметності, конкретності, сказати б, точнішій наближеності до щоденного життя, в яке він був занурений аж надто.

— Я люблю читати,— казав він Твердохлібові,— як чеховський лікар Рагін з "Палати № 6". Може, це суто фахове. Переслідуєш убивць у сподіванні, що поменшає смертей на світі, а їх стає дедалі більше, але ти не опускаєш рук і вперто борешся далі. Я не боровся за визволення Батьківщини, не став видатною людиною, не відзначався високими талантами, але ще змалку збагнув ту велику істину, що життя вимагає від людини великої мужності й ще більшої доброти. І мовби само собою склалося так, що я став боротися за життя, переслідуючи вбивць. Зла кров убивств. Вона відкидає людство на цілі віки назад, до печер, у нори, до чотириногості й плазування, її треба не боятися — ненавидіти і думати про людське безсмертя. Як той же чеховський лікар Рагін, який любив читати і думав, чому людина не безсмертна. А коли, побитий сторожем у палаті, вмирав, то думав про безсмертя мить одну: "Табун оленів неймовірно красивих і граціозних, про яких він читав учора, пробіг повз нього". Я ловлю цей табун! Це моє покликання і все життя!

Семибратов пережив Ленінградську блокаду. Коли почалася війна, йому було шість

років. Батько загинув на фронті, з матір'ю малий Владлен пережив два роки блокади, які навіть на відстані десятиліть зливалися в суцільний жах холоду й голоду, найперше холоду, бо це перевищувало всі людські можливості. Дві зими, що тривали по шість, а може, й по сім або вісім місяців,— цього просто незмога уявити сьогодні.

Він пам'ятав ту страшну ніч, коли мама навіщось замкнула двері їхньої кімнати зсередини, замкнула звечора після настання комендантської години, а десь під ранок у сні або й зовсім без сну, мовчки, тихо й страшно вмерла. А Владлен уже звиклий до смерті, але злякавшись неземного холоду, що віяв від маминого тіла, спробував був розбудити маму, сподівався, що вона все ж не полишить його, прокинеться, зітхне, застогне, тяжко підведеться і знову стане захищати свого хлопчика...

Марно й безнадійно.

Тоді він кинувся до дверей, захопився за ключ, спробував повернути його в замку,— і не зміг, не вистачило сили, не мав у своєму маленькому тілі нічого, крім розпачу вмирання.

Він не міг навіть битися у двері: тіло було таке невагоме, як повітря.

Солдати витягли його крізь вікно, висадивши раму. Був синій, легкий, нерухомий, але живий. В ешелоні ленінградських дітей його везли на Велику землю. Пам'ятав товарняк, нари, розпечену "буржуйку", від якої вони не могли відійти і всі пообпікали собі руки.

Відтоді нічого на світі не боявся, крім холоду. Майже не їв хліба, бо все здавалося йому, що десь є голодні діти і він з'їдає їхній шматок.

— Яке жахіття в світі! — казав Семибратов.

Силове поле чистоти й правди відокремлювало його від усіх дрібних і нещирих людей. Невидимий бар'єр. Непереборна відстань. Багатьох це дратувало, але що вони могли протиставити цьому чоловікові?

Твердохліб був вдячний Семибратову за те, що той подарував йому свою прихильність, вважав це найдо-рогоціннішим даром, та водночас і карався в душі, що не вміє належно поцінувати й скористатися тим даром.

Так сталося і тої ночі, коли заблукав до Савочки, а тоді не спав цілу ніч, карався і каюся, обіцяв собі, що вранці піде до Семибратова, і все йому розповість, і не злякається його осуду, витримає докірливий погляд і ще докірливіше улюблене його слово: "Жахіття!"

Вранці, прийшовши на роботу, довідався, що Семи-братов уночі вилетів кудись для розслідування вбивства, Савочку знов забрала "швидка допомога" (тільки соціалізм з його безкоштовним лікуванням може терпіти таких працівників!), вирішив зустрітися з Борисогліб-ським.

В своєму кабінеті Борисоглібський зовсім не нагадував того перечавленого, мало не знищеного чоловіка, яким постав колись перед Твердохлібом у присутності генерального директора. Ніякої побитості-перебитості, стрепенувся, випростався, дивиться понад тобою, в голосі сталь.

Кабінет у Борисоглібського завбільшки, як і в генерального директора, але в того

суцільна функціональність, відкритість, тут — усе для спантеличення відвідувача, для всілякого його приниження, чи що. Імпортні меблі з цінних порід дерев, бронза, нержавіюча сталь, безліч апаратів і пристроїв невідомого призначення, ціла телефонна станція біля гігантського стола, з десятків миг-тючих телеекранів різного формату, і для створення ще більшої таємничості на широчених вікнах фінські жалюзі попелястого пластику.

Кожен хизується чим може.

Але Твердохліб прийшов до Борисоглібського не для того, щоб вередувати освітленням кабінету. Сидів біля приставного столика, а Борисоглібський давив його авторитетом з-за безмежного стола такої далечі, що видавався недосяжним. Не ждав ні Твердохлібових запитань, ні повідомлень, ні звинувачень. З сірого жалюзєвого напівмороку гримів:

— Ви не відкрили нічого нового для нас! Ви хочете знати більше за нас, сподіваюсь, уже пересвідчилися, що це нездійсненна мрія.

І нарешті традиційне:

— Ви заважаєте колективові об'єднання, вносите непотрібну нервозність у нашу роботу. Ми не можемо дозволити, щоб наша стурбованість щодо деякої нестачі телевізорів розповсюджувалася на весь колектив. Давайте ставити питання так: що цінніше — телевізор чи людина?

Твердохліб втомлено усміхнувся. Не позаздриш його долі. Спробуй поставити себе на місце всіх чесних трудівників об'єднання. Кілька місяців товчуться в об'єднанні слідчі. І всі про це знають. І, ясна річ, розмови: до чесних керівників слідчих не пошлють. А хто чесний, хто нечесний? Шкала заслуг так чи інакше тримається завдяки існуванню кар. Він майже співчував Борисо-глібському.

— Я можу зрозуміти ваш настрій. Юристи не приносять радості. Вони дають пізнання. Не всяке пізнання — радість. На цьому трагічному протиріччі будується вся наша робота. Ви кажете: людина. Підемо далі: нам доводиться іноді так чи інакше зачіпати людей з добрим іменем. Але що ж? Між фактами і добрим іменем ми змушені надавати перевагу першим, бо вони — істина, а так зване добре ім'я здобувається не зовсім справедливо — привласнюється, купується, узурпується.

— То, може, ви станете стверджувати, що ми давали вказівки для цих... як ви їх звете?.., зловживань?

— Зловживання кояться не за вказівками. Вони виникають спонтанно. Це вияв ініціативи, яка шукає виходу. На жаль, ініціативи злочинної. Ми працюємо тут справді занадто повільно, але що ми можемо? Все таке заплутане і таке невловиме, що доводиться мало не по гвинтику відроджувати кожен з тисяч телевізорів, які пішли по незаконних каналах. Всі ці канали ми теж встановимо, але хотіли сподіватися й на вашу допомогу.

— На мою? І для цього ви прийшли до мене?

"А до кого ж мені йти?" — ладен був закричати Твердохліб, але погамував той крик, промовив спокійно:

— Я не належу до прихильників так званої мовчазної порядності.

— І ви приходите, щоб мене допитувати?

— Назвемо це так.

— Але мене могли б питати в іншому місці. В інстанціях вищих.

— Найвища інстанція — справедливість. Я маю вестися з вами, як з громадянином, а громадяни не мають рангів.

Розмова їхня зайшла в мертвий кут. Борисоглібський взявся за свої апарати, щосили демонстрував заклопотаність, енергійну діяльність, смертельну зайнятість і завантаженість, вів переговори, віддавав розпорядження, приймав повідомлення, записував, нотував, стежив за дисплеями, для Твердохліба йому просто не лишалося ні часу, ні можливостей, ні уваги, він слухав і не слухав його запитання, і відповіді були однотонно-однотипні, так ніби їх видавала електронна машина:

— Цього питання я не стану торкатися.

— Це не тема для розмови.

— Я просто не буду говорити по цьому питанню!

— Навряд чи когось може зацікавити це питання.

— В данному разі ви зачепили небажане питання.

— Мені неприємно заглиблюватися в це питання.

— Було б нетактовно повертатися до цього питання...

— Я знаю цього чоловіка...

— Я вірю цьому чоловікові...

— Я завжди вважав цього чоловіка точним...

У сірому мороку, наповненому містично-безглуздим мигтінням технічних пристроїв, двоє вели змагання на витривалість, на терплячість і затятість, жоден не хотів поступатися, але Твердохліб знав, що сьогодні він виграти змагання не може, бо він прийшов сюди, отже, має так само і піти звідси, господар кабінету був і залишається, а гість, хоч які б мав повноваження, все ж тільки гість.

Пішов не переможений, але без перемоги.

Лише згодом мав пересвідчитися у своїй наївності. Поразки приходять тоді, коли на них щонайменше сподіваєшся. Він даремно злегковажив отими фінськими жалюзі. Власники попелястих кабінетних іграшок готові спелити твоє життя, коли відчують у тобі якусь загрозу.

Твердохліб жив без страхів, як усі чесні люди. Спелити його? Не було таких зевсів ні на землі, ні на небі. Але отруїти життя, зробити нестерпним кожен твій день, кожну годину — хіба не мав він од Мальвіни в останні місяці?

Якісь потаємні сили проникли ще й далі, і невдовзі після його неприємної розмови з Борисоглібським виникла ще неприємніша у них на партбюро. Власне, й не розмова, а суцільний монолог Нечиталюка, який, нікого не називаючи, а тільки натякаючи недвозначно, довго й за-нудливо говорив про затяжливі слідства, коли величезні колективи збурюються, порушується їхній трудовий ритм, сотні, а то й тисячі чесних людей вимушені ходити під несправедливою підозрою. У великому виробничому

колективі вела слідство тільки група Твердохліба, всі це знали, всі розуміли, що Нечиталкж прозоро натякає саме*на Твердохліба, тільки ніхто не розумів, чим це зумовлено: чи Нечиталюк щось рознюхав, чи йому вказівка, чи, може, заздрить Твердохлібові і хоче знецінити його роботу, чи вони з Савочкою злякалися можливого розголосу історії з телевізорами. На Твердохліба всі позирали з погано прихованою цікавістю, ждали, що він спалахне, обуриться, стане захищати коли не себе, то принципи, нагадає про покликання і роль радянського юриста, але Твердохліб затявся і сидів мовчки, з байдужим обличчям, тільки втомлено пригорблені плечі вказували, як йому тяжко і гірко.

— Як ти думаєш: захистить тебе хто-небудь? — ледь чутно прошепотів Твердохлібові Фантюрист.

— Я не підсудний, щоб мене захищати,— відбуркнув Твердохліб.

— По-моєму, ніхто не виступить на захист,— не вгавав Фантюрист,— побояться. Бо коли Нечиталюк отак розспівався, то є десть така думка...

Спокійний голос Семибратова ввірвався у Фантюрист-тове шепотіння, перекрив його, зім'яв, відкинув геть.

— Ви маєте на увазі справу, яку веде група Твердохліба? — спитав Семибратов Нечиталюка.

— Спеціально щоб мати щось на увазі, то ні, але...— закрутився Нечиталюк.

— І все ж таки? — не відступав Семибратов.— Навіщо всі ці натяки? Ми люди надто конкретної професії, щоб гаяти час на розмови взагалі. Керівництво невдоволене тим, як Твердохліб веде розслідування на "Імпульсі"? Так і скажіть. Хочете критикувати Твердохліба? Критикуйте й мене, адже це я запропонував, щоб Твердохліб очолив групу...

Цього Твердохліб не знав! Мабуть, не знав і Нечиталюк, бо закрутився так, ніби під ним зашкварчало. Радю вдавав Савоччину жертву перед усіма, але не перед Семибратовим,— не той чоловік!

— Я нічого не маю проти,— забелькотів він,— я просто... взагалі... на всяк випадок... для користі справи...

— Ще раз повторюю,— твердо сказав Семибратов,— що ми збираємось не для розмов взагалі... У когось є претензії до групи Твердохліба?

— У нас все в нормі і нічого нас штовхати під лікоть,— не стримуючи голосу, гукнув Луноход.

Твердохліб, який досі сидів потуплено, підняв очі, глянув на Семибратова. Таке знайоме йому бліде обличчя, втомлені очі. І тихий голос, але не звідси, а з іншої розмови, тільки їхньої, не для сторонніх: "Я бачу твою душу і тому багато що прощаю тобі. В тобі ховається нервовість справжнього таланту, про яку ти, може, й не здогадуєшся. І талант твій повинен розкритися. Ти залишишся, а ті, хто не бачить твоєї обдарованості, подзижчать і зникнуть".

Подзижчать і зникнуть... Тепер Твердохліб дивився на Семибратова вільно і сміливо, і Семибратов усміхнувся йому так, що всі це побачили, і всі одразу скинули з

себе якийсь незримий тягар, щось гнітюче й образливе, заворушилися, загрюкали стільцями, заговорили, хтось засміявся, хтось закурив.

Колись Семибратов казав Твердохлібові: "Треба працювати, втомлюватися, страждати і вірити. Нікому не дано право прогавити своє життя".

То все були розмови між друзями, в чотири ока. Сьогодні Семибратов відстоював Твердохліба вже не перед ним самим, а перед Савочкою й Нечиталюком.

А чим він сам допоміг Семибратову? Демонстрував терпіння? Покладав усі сподівання на діалектику, яка стверджує, що савочки відмирають? Але ж ми живемо не тисячу років, щоб терпляче ждати, поки довколо нас зникне зло. Його треба знищувати щодня й щогодини так, як це робив сам Семибратов, сміливо беручись розмотувати найстрашніші справи про вбивства і звірства" про кров і муки.

Після партбюро Нечиталюк наздогнав Твердохліба в коридорі, вхопив за плечі, округлив свої мертві, як у всіх пліткарів, очі, застогнав.

— Старий, ти не уявляєш, як мені тяжко і гидко на душі!

У нього був вигляд чоловіка, що прийняв на себе гріхи всього світу. Страждання, бридливість, гіркота. О фарисеї!

— Я повинен розділити твою ношу?

— Давай заїдемо до мене. Треба поговорити.

— Ти ще не наговорився? Щось мені вже не хочеться слухати.

— Ну, тоді до тебе! А то ж люди он...

— Ти вже став боятися людей? Так скоро після засідання? До мене теж не підемо. Хочеш — кажи отут.

— Давай хоч до вікна.

Він ухопив Твердохліба за рукав, потяг до вікна в кінці коридора. Твердохліб ішов неохоче, зневажливо кривився, роздував ніздрі. Чого ще треба цьому Савоччиному кишеньковому бісику? Мало йому, що він цілу годину катався по Твердохлібові, як по сніговій горі на санчатах?

— Ну,— що ви ще там з Савочкою вихитрували? — не стримався він.

— Старий, ти ж великодушний чоловік! Хто ще так зрозуміє? А що я можу? Тягнеться, тягнеться ця ахінея засідань, і хтось же повинен... Ти розумієш? Жертви потрібні... Ну, не справжні, а так... як каже Савочка: "Що в нас сьогодні голівне? Голівне, аби конкретно і на перспективу". А ти сиди коло нього і спробуй побачити цю "перспективу" і щоб "конкретно"! Ти ж помітив, як я викручувався, щоб не "конкретно"! Бо я твій друг!

— Ага, друг. І, щоб відкупитися від ворогів, доводиться продавати своїх друзів. І ти продаєш. Ну, продавай. Але запам'ятай: номер твій не пройде!

— Та який мій? Який мій?

— Ну, ваш з Савочкою, коли зрікаєшся авторства. З телевізорами я розплутаю все до кінця. І ніяка сила мене... Так і запам'ятай! І Савочці можеш... Крізь заслони правди ще нікому не вдавалося пробрехатись...

— Та який Савочка! Старий!..

— А коли сам з такою ініціативою вистрибнув, то зарубай на своєму носі. І можеш потирати ручечки! Вчені пишуть, що в цьому є щось лікувальне. Може, й Пілат потирав руки з цією метою. А може, гадав, що змиє з себе підлість, вимивши руки. Шекспірів Яго теж вважав, що його підлість — тільки засіб захисту. А що було йому захищати і навіщо? Так чи ні? Чи ти хоч помітив, який ти темний і непросвіщенний серед нас, які тягнуть колісницю правосуддя самовіддано і вперто, але у всеозброєнні знань, у вищій освіченості й тій вірності покликанню, якої від нас жде народ? Я знаю: що тобі народ, що покликання! Аби тільки благосклонність Савочки. Ти ж не раз чув од Савочки: "Коли я сиджу, то схожа на маршала Жукова". А на кого схожий ти? До кого примазуєшся? І як ви смієте примазуватися — ти і Савочка? Ви ж — непросвіщенні. Ви невігласи. Будь моя сила і воля, я б повиганяв усіх таких, як ви, повимітав би поганою мітлою! Усіх недовчених, малописьменних, недбалих, нікчемних. Від неправильно побудованої фрази може залежати людське життя. А ви? Темні уми, темні душі, нікчемність і суєта...

— Старий,— відклеюючись від вікна, промовив Нечитайлюк.— Я, звичайно, не стану заперечувати Семибратову, але ти ж розумієш... У Савочки скрізь є вуха, і все таке інше...

— І все таке інше,— повторив за ним Твердохліб.— Саме це ти мав сказати, і ти сказав. А я почув. Хоч міг і не слухати. Знаю й так. Навиліт вас знаю! Так можеш донести Савочці.

— Старий, за кого ти мене?..

— За того, ким ти є.

Потім він подумав: нещасні люди. І Нечитайлюк, і Савочка нещасні й одурілі від власних хитрощів люди. В мене є Наталка, щира душа, чисте серце, а що в них — крутість? А тоді здригнувся від страшної думки: а чи справді в нього є Наталка і що в нього є взагалі? Може, тільки порожні долоні, як у всіх людей, навіть і в найбільших завойовників, що переходять у вічність так само ні з чим, як і прийшли на цей світ?

Уперше в житті Твердохліб подумав про власну смерть. Не думав про неї ні тоді, як бачив куренівську катастрофу, ні в підземеллі Кум-Короля, бо там ішлося про смерть тіла, а молоде тіло чинить несвідомий спротив цій загрозі, не піддається їй, не хоче вірити. Тепер же він злякався, що вмере його душа, так і не стрепенувшись, не засвітившись ніколи, повільно засне, згасне, вкриється попелом.

Порятунок був тільки в Наталці, в її присутності, співчутливості. Я просив би в жінки тільки молитви, а не плоті, як біблійний цар Давид. Скований дух без неї, і найбільша скорбота, і жах покинутості. Жахів не треба вигадувати — вони й так сиплються на людину звідусіль з невпинною щедрістю, мовби викликувані отим нестримним вигадуванням з дитинства. Ах, як добре було б бути твердошкірим, товстоногим, як слон, щоб брести через калюжі, через багнюку, топтати, розбризкувати. Колись казали: преклони коліна, і ти увіруєш. Ніколи! Ні кланятися, ні гребтися в бруді! Його гідність і престиж — стояти над брудом і не забруднитися ніколи самому. Як святий. Святість юристів. Благородство і своєрідна вищість.

Порятунок од занепаду душі, але й нагадування, щоб не запаморочилася голова. Бути фахівцем. Це найвище звання. Людям, щоб жити, треба трудитися. Так виникає проблема умілих рук, досконалих умів, талантів, геніїв, подвижників, які перетворюють світ. Маркс уперше звернув увагу на те, що людина не просто трудиться, а перетворює світ. Біля таких людей очищаєшся душею. Може, саме це прикувало Твердохліба до Наталки?

Але ж де вона? І хто допоможе знаходити Наталку саме тоді, коли без неї незмога жити? Ніхто й ніколи! Навіть його всемогутнє правосуддя тут безсиле, як безсиле воно було б навіть там, де на нього покладало найвищі надії все людство. Ми не воскресили вбитого на дуелі Пушкіна, не відродили спалених на вогнищах Джордано Бруно, Яна Гуса і протопопу Аввакума, не повернули Шевченкові й Достоевському злочинно відібраних у них каторгою засланих десяти років життя, не врятували від кривавих фашистських рук ніжної Зої і дитинства молодогвардійців.

А самі живемо далі, прагнемо задоволень і страшенно обурюємося, коли хтось позбавляє нас цієї можливості, іноді шукаємо знання і вельми пишаємося такими бажаннями; і майже не думаємо про велич, хоч легко могли б її побачити коли й не довкола себе, то в минулому, де вона зберігає свою нетлінність навіть у трагедійності.

Твердохліб вибрав вільну годину і навідався до Леся Панасовича, який заліг на свою "осінньо-зимову сплячку" і тепер розметував зі своєї малометражки на Червоно-армійській бронзові стріли Перунового гніву на всіх тих, хто замахується рукою недбалою і байдужою на древні камені Києва. Обидва зраділи зустрічі, але вже незабаром Твердохліб пересвідчився, що Лесь Панасович у своїй самотині кожного ладен зробити жертвою, не переймаючись тим, винний ти чи ні.

— Знаєте, Федоре,— перебираючи папери, якими був обкладений мало не до плечей, говорив Лесь Панасович,— за час, що ми з вами не спілкувалися...

— Я був страшенно зайнятий, власне, я й зараз ще...

— Знаю, знаю. Поки людина бігає, їй ніколи вгору глянути, а вже щоб озирнутися довкола і побачити — де там! Так от за цей час, що ми з вами... у Києві сталося чимало подій... Зверніть увагу: я не кажу, що побудовано" це видно й так. А от те, що я хочу вам розповісти,— про це мало хто... Ви, звичайно, скажете, що не знаєте вашої провини ніякої, ви не учасник, а тільки глядач, спостерігач, свідок... Так, а що таке брати участь і спостерігати? Час не минає людини, він не проникає крізь неї безслідно — він затуляє її за собою, робить спровиненою за все, що відбувається... Ось зараз я вам перелічу все... У мене записано... Чомусь ми вважаємо, ніби минуле нас не обходить. Ми або не хочемо його знати, або лякаємося, або зневажаємо, відкидаємо, топчемо. Але народ завжди бачить у минулому святощі. Ішли на прощу до лавр, тепер ганяються за історичними романами — думаєте, це випадково. Це як той домовий, що його зневажливо відкидає і наука, і християнська церква, а люди ще з більшою впертістю далі вірять у його існування, бо в домовику є чар таємниці, а без таємниць життя пісне й убоге. Древні мали ларів і пенатів, божеств дому, вогнища, родини, християнство потрощило їх, цивілізація відкидає навіть уламки, бо в малометражці ніякому домовому

немає притулку, тут ні закутків, ні сховків, усе голе, відкрите, мов на палубі. Ви кочете, щоб усе життя стало схоже на палубу? Мені відповідають: новий побут, нові потреби, нові вимоги, бо нова людина. Гаразд. Людина нового типу. Ось ви — згода?

— Припустимо.

— Ця людина що? Працює. Сповнена віри в справедливість. Оптимістично настроєна. Товариська. Почуття колективізму. Готова на самопожертви заради інших. Не заглиблена у власні неврози. То що ж — цілковито позбавлена особистого життя, не має внутрішнього світу, знеособлена, знівельована, як малометражна квартира? У вас що — немає в душі таємниці, від якої хочеться застогнати?

Твердохліб справді мало не застогнав од тих слів.

Не поміг йому Лесь Панасович. Та й хто б поміг?

Наталка не дозволяла занадто віддалятися (чи він зміг би?), але й не підпускала занадто близько, на відстань небезпечну. Протистояння планет.

Доводилося ждати, коли вона подзвонить, мучитися цим жданням і своїм безсиллям. Але справжня мука починалася, коли Наталка нарешті дзвонила. "Ага,— казала вона звідкись з далекої далечі,— це я. А це ти? Ну... Ось я й подзвонила... Це я так... Зайнята дуже. І на роботі, і з дівчатами, і з цими... Ну, ти ж знаєш... Урочисті збори, збори і збори... І я в президіях... Мене показують, щоб закохувалися чоловіки!.. Ти б теж, мабуть, закохався, якби бачив... Та тобі ніколи..." Твердохліб, перетерпівши її торохтіння (навмисне дратувала його президіями і чоловіками, все навмисне), глухо питав, коли вони зустрінуться. Вона не знала. Він наполягав — вона не знала. Він просив. Болісно, принизливо, жебраюче. Вона сміялася: "Хіба я знаю!" — "Що ж ти знаєш? — хотілося йому кричати.— Якого ж чорта дзвониш?" Але не кричав, зітхав і обережно клав трубку. За цю сумирність вона дозволяла собі зглянутися на Твердохліба і дзвонила іноді посеред робочого дня, зовсім негадано. "У мене сьогодні вихідний, коли хочеш, можеш за годину побачити мене біля Золотих воріт..." Твердохліба охоплювала паніка. "Але ж я... На жаль..." — "Ти, звичайно, зайнятий. У тебе державні справи. Я так і знала... Ну, тоді колись..." І клац, і все, кінець, на багато днів.

А потім вони все ж зустрічалися. Два чи три рази в кафе. Кілька кінофільмів. Дві виставки. Сквери, вулиці, трамваї, метро. Осінь і зима їхньої безпритульності. Холодні сльози київських дощів, шерех листя під ногами, теплі обійми освітлених вікон, ласкаве золото соборів, що проникає в душу, золоті летюче, плаваюче, вознесене в небо, невловиме і бентежне, тьмаво жевріє в холодному нічному небі, мовби кличе й тебе вознестися, але ти возносишся тільки поглядом і думкою, а сам квапишся в затишок метро, вибурмочуючи слідом за поетом слова вдячності його ескалаторам, мармурам, бездомності: "Спасибі, метро. За те, що в грудневі морози, коли закрутило снігами і крига спинила Дніпро, навпроти книгарні я з нею стрічався на розі, і вздовж Ботанічного саду ми бігли до тебе, метро. Ми бігли туди, на твій ескалатор, і потім, ступивши на сходинку вище, неначе зійшовши на трон, вона мої щокі, пошерхлі на вітрі холоднім, в долонях своїх зігрівала... Ти все пам'ятаєш, метро. Ну, що мені з нею було до тісного пасажу, блискучих кав'ярень і джазу, і навіть сумного П'єро? Ми знову

сідали в зелені твої диліжанси, і нас, ніби давніх знайомих, ти вкотре приймало, метро. О, як це не вперше, й коли починалося — хтозна: під'їзди... тераси... вагони... Чи й просто небесне шатро. Любов, мабуть, завжди бездомна... Спасибі за те, що бездомна, бо, значить, не держиться домом. Спасибі за неї, метро"

1 Вірші В. Терена.

Наталка, здавалося, не ходила, а літала. Виникала, як дух, і зникала теж, як дух. Летюча істота, безтілесна, бальзамічна, і тільки вічний страх сорому мовби давав їй дотичність, і перед очима в Твердохліба вимальовувалися лінії її постаті, мов вигини Хрещатика, і повільні лінії оголених її рук, і все те пливло в просторі, губилося в безконечностях, в серпанковій невагомості і грайливості краси. А Твердохліб не знав легкості, вгрузав у життя стопудово, безнадійно. Щастя, хоч не прагнув усіх інших перекалічити на свій взірець і подобу. Не мав диктаторських замашок. Категоричний імператив до самого себе, а до всіх близьких поблажливість, до Наталки ж стогін душі, захват і безнадія. Сповненому милосердя потрібні випробування болями не чужими, а власними. Жінки випробовують терпіння чоловіків, може, ще більше, ніж війни. Твердохліб приймав ці випробування добровільно, лічив дні, місяці, пори року, ждав, сподівався. Русалка, народжена без душі, мучиться бажанням стати земною, пізнати пристрасті й чари життя людського. Але людську гарячу душу вона може здобути тільки тоді, коли її полюбить хтось з людей. Звідки в нього переконання, що Наталка якимсь чином опинилася в русалковому світі, а він, Твердохліб, приходить її рятівником зі світу людей? За яким велінням і яким правом?

Він жив не правом, а надіями. Минула осінь, тоді зима, він не втрачав надій на щось велике, незвичайне — хіба він знав, що то і як зветься?

Тепер усі сподівання покладав на весну. Оспівана, прославлена, вознесена всіма поетами світу пора найбільших надій і уповань.

Що принесе вона чоловікові, який життя своє присвятив, щоб рятувати людей від зла, а сам, замість добра вистражданого і чесного, досі не знав нічого, крім несправедливих ударів долі і цілковитої неуваги світу?

Весна була затяжна й холодна. Та холодна весна — це ще не так страшно, як холодні душі. І ти серед холодних душ, важких і непорушних, як велике мокре каміння. Твердохлібові з особливою гостротою згадалися вірші, які давно колись читав йому професор Лесь Панасович про холод душі, стало соромно, що забув свого учителя і друга, за цілу зиму навіть не поцікавився, як його здоров'я, а той же, мабуть, знов заліг зі своїми хворими ногами. Як же він міг забути Леся Панасовича? Хіба не присягав подумки перед цим дивним чоловіком: не допускай холодності в душу, холодні серця заважають людям і людству!

Твердохліб подзвонив на Червоноармійську. Лесь Панасович мовби тільки й ждав його дзвінка, одразу взяв трубку, не став скаржитись на своє здоров'я, а йшлося йому передовсім про Київ, про збереження його недоторканості.

— Ви чули, Федоре? "Яблуньку" біля університету на бульварі Шевченка знищили, там Метробуд пробиває якусь вентиляційну шахту, чи що. А "Яблунька" — це не просто

яблуневий сад і не просто студентське кафе, це наша історія. Під час війни там була явка київських підпільників. Буквально за триста метрів од того місця баскетбольний майданчик інституту математики. Невже не могли пожертвувати баскетбольним майданчиком заради станції метро, а треба було конче руйнувати те, що є нашою історією?

Твердохліб промурмотів щось про свою солідарність з Лесем Панасовичем і про те, що він давно збирається до нього, але тепер уже обов'язково прийде, і тоді вони...

— Знаєте, Федоре,— перепинив його нікчемні виправдання Лесь Панасович,— я все прекрасно розумію. Ви людина забігана до краю, над вами цілі гірські хребти обов'язків — тому не маю до вас ніяких претензій. Якось ви обіцяли познайомити мене з депутатом міськради.

— Я хотів, але...

— Це тепер не має значення. Знаєте, коли отак лежиш у чотирьох стінах, то якось починаєш розуміти людей і можеш виправдати їх. Більшість людей одмахується від історії, щоб жити легше, простіше. Тягар історії не кожному під силу. Все можна виправдати, окрім освіченого варварства. От з ним і воюю.

Твердохліб знову став обіцяти, що прийде і що, може, все ж таки вдасться йому того депутата... Несподівано для себе він зронив, що той депутат, власне, жінка, хоч тут нічого такого... Лесь Панасович вловив його стривоженість і невпевненість, але не прийшов на допомогу, а загнав Твердохліба ще в глухіший кут, насмішувато спитавши:

— То це жінка чи депутат? Я щось не розібрав.

— Ну...— Твердохліб знітився до краю.— Вона, звичайно, жінка... Але...

— Не впізнаю вас, Федоре. Через жінок діють тільки полохливі ошуканці або віроломні вбивці. Хіба ми з вами такі?

— Ви не зрозуміли мене, Лесю Панасовичу. Тут справа не в тім...

Але професор не слухав. Для нього Твердохліб був теж якоюсь часткою Києва, то як же можна допустити бодай найнезначніше руйнування цієї частки?

— Федоре,— повчально промовив Лесь Панасович.— Ви не маєте права відступати од своїх принципів! Я вас знаю давно і вірю у вас, мов у власного сина. Восторжествувати або загинути — ось! Тільки так треба жити! Ви повинні до мене прийти неодмінно...

— Я прийду,— квалливо пообіцяв Твердохліб.— Я обов'язково прийду, Лесю Панасовичу.

— І пам'ятайте, що я стривожений. Я відчув, що в вас пробуджується якийсь хаос. Наслідки передбачити трудно. Ви мене розумієте?

Твердохліб уявив себе у Леся Панасовича з Наталкою. Як він міг не помітити у професора пристрасті до повчань, що неминуче мала розвинутися від тяжкої самотності і фізичної обмеженості? Засліплений твердістю й силою духу Леся Панасовича, Твердохліб чомусь вважав, що побувати з Наталкою в чарівливій тіснєві набитої книжками професорової малометражки — це мовби здійснити прощу до якоїсь святині. Як добре, що Наталка тоді не захотіла й слухати про такі відвідини. Мовби

передчувала професорське бурчання про загрози шаленств, падінь, гріховності, безпідставні звинувачення, недоречні підозри і вже завчасно протестувати й гніватися на Твердохліба, який хотів показувати її комусь, ніби свою власність, піддати її ніжну душу випробуванню суворістю вченого.

Була нічия і такою хотіла zostаватися,— тепер уже Твердохліб мав час і можливість переконатись у цьому. А він сам?

Чи здатен був звергнутися в найглибші безодні падінь, щоб злинути звідти (невже тільки звідти?) до висот, які йому ніколи й не снилися?

Весь час Твердохліба не полишало відчуття грізної небезпеки, він одганяв його від себе, а воно стояло невідступно, і він знав: щось має статися. Щось тяжке, може, й трагічне, і він має запобігти (бо хіба ж не покликання юристів — попереджувати злочини?), але як це зробити — не відав і від того карався ще більше.

Спокійна усталеність, якою ще рік тому відзначалося його життя, вже давно пропала, все полетіло шкереберть, усе тепер видавалося несуттєвим, дріб'язковим, дивно непотрібним: і вперте демонстрування фахової допитливості на роботі, і холодна нещирість у родині Ольжичів-Предславських, і навіть той огром державних клопотів, який щодня обрушували на тебе газети, радіо, телебачення, всі ті технічні, організаційні й моральні засоби впливу, винайдені мовби навмисне для того, щоб тримати людину в крайньому напруженні.

Так, ніби Твердохлібові не досить було його власного нелюдського напруження! Наталка стояла йому перед очима невідступно. Її обличчя, руки, волосся, погляд, голос, сміх. Він засинав і прокидався з її образом у думках. Дивився на двері, ждав, коли вони відчиняться, стукнуть, мов удар долі.

Грається вона з ним, навмисне дратує чи випробовує?

Яке безглуздя! Дика порожнеча в душі, якої вже нічим не заповниш. Наталка?

Вона знала, що найбільша свобода і найвище право — це розпоряджатися самій собою. Ніхто на світі не може володіти нею або диктувати поведінку. Вона доводила його до розпачу своєю незалежністю і не хотіла зрозуміти, що Твердохліб не може й дихати без неї.

І, як завжди, коли Твердохліб до краю переповнився відчаєм, Наталка, ніби відчувши це, подзвонила йому зранку на роботу і ласкавим голосом поспитала, чи не хотів би він подивитися нову п'єсу в театрі Франка? Дівчата були, кажуть: цікава.

— Можна б і не питати,— мало не простогнав Твердохліб.— Ти зчезла на цілий місяць, а тепер ще питаєш! Я піду не тільки в театр, а й на вантаження картоплі з бургів або розкривати силосні траншеї.

— Ти ще й мене заженеш на які-небудь примусові роботи, звикнувши судити злочинців,— засміялася Наталка.

— Я не суджу, я тільки слідчий.

— Ніяк не можу збагнути. То як з п'єсою? Ти згоден?

— Згоден. Дякую за довір'я. Коли?

— В п'ятницю.

— О сьомій, звичайно?

— Як завжди. Жди мене коло театру.

Холодний весняний дощ лив на чорні голі дерева. Київські помаранчеві коти сторожко світили очима з глибоких під'їздів, прислухаючись до Твердохлібового чалапкання по калюжах. Він прийшов до театру за півгодини до сьомої, не прийшов, а прибіг, щоб не запізнитися, не примусити Наталку ждати його, сховався під широким прозорим козирком театрального під'їзду, обтрусився від холодної води і знову відважно занурився в дощ, хоч і проклинаючи в душі його набридливість.

Сказати правду, йому не хотілося йти на спектакль, хоч театр затишно світився крізь холодний дощ, обіцяючи тепло, м'який оксамит сидінь, святкове збудження сотень людей, таємничі вогні рампи. Але й під дощем завжди почувався нещасним. Мальвіна любила таку погоду, вона могла тинятися під дощем хоч і цілий день, ставала якась особливо свіжа, виразна, блищала, як лакована пожежна машина. А для Твердохліба дощ завжди був жорстоким нагадуванням про смерть батька й матері, про дитячий незабутній жах, і він не любив київських дощів, а тим часом їх ставало мовби дедалі більше, українські степи задихалися ось уже котрий рік од засухи, а тут лило й лило, так ніби прорвалося над містом небо або що. Одні казали, що клімат змінився од Київського моря, інші шукали причину в автомобілях, що викидають в атмосферу тисячі тонн шкідливих реактивів, ще інші вважали, що клімат псується від страшної людської тісняви, від скупчення майже трьох мільйонів чоловік на такому тісному просторі, хоч навряд чи можна було б нарікати на тісняву в Києві, який за своєю площею, здається, дорівнював восьмимільйонній Москві.

Наталка під дощем теж, мабуть, почувалася зле, принаймні Твердохлібові так здалося. Ставала ще тоншою (зовсім дівчинка) і якоюсь мовби беззахисною, не такою несподіваною в словах і вчинках, як завжди. Протиріччя майже трагічне: він ненавидів дощ і готовий був ходити під дощем хоч і цілу ніч, аби тільки бачити Наталку отакою.

Він зустрів її на розі вулиць Карла Маркса й Маяковського, стояв там уже досить довго, щоб змокрити, змерзнути, і хоч намагався приховати свій стан від Наталки, вона чутливо вловила дрож, що проймав Твердохліба, співчутливо спитала:

— Мабуть, давно тут?

— Та ні.

— Але ж ти такий холодний!

— А ти тепла.

— Це ще з метро. В театрі теж тепло. Побігли? Він неохоче дав перевести себе до скверу перед театром, але там уповільнив ходу.

— Ти що? — здивувалася вона. — Може, хочеш ще гуляти? Під цим дощем?

— Взагалі-то я дощу терпіти не можу.

— Тоді що ж? А-а,— раптом здогадалася Наталка. — Тобі не хочеться на цю п'єсу?

— Звідки ти?..— в його голосі було стільки непевності, що Наталка радісно засмикала Твердохліба за рукав, вдала навіть, ніби грайливо пригортається йому до плеча, засміялася:

— А вгадала, вгадала ж!

Він не міг їй брехати і признався:

— Коли казати правду, то до театру чомусь мені не дуже...

— А хочеш теж правду?

— Яку ж?

— А таку! Я вже бачила цю п'єсу! Зі своїми дівчатами. Там така нудьга. Сидять і лічать копійки. Мов подуріли. А я терпіти не можу, коли в книжках або отак у п'єсі, в кіно — скнари. Хіба не набридають ці копійки? Людині хочеться відпочити душею, хочеться чогось незвичайного, а тут...

Твердохліб нічого не розумів.

— Але ж ти хотіла, щоб ми...

— Хотіла, щоб і ти побачив!

— Навіщо?

— А може, щоб побачити тебе. Хіба я знаю? Ти ж теж тільки й знаєш, що лічиш копійки. Хто скільки вкрав, хто на скільки завдав збитків...

— Там не копійки — мільйони...

— Хіба не однаково?

— З погляду закону, злом є присвоєння і чужої копійки, і мільйонів. Але це не означає, що люди, які стежать за дотриманням законів, підходять до справи формально і не вразливі й глухі до страждань, як це іноді про них можна чути. Власне, й те, що зветься злом сьогодні, в майбутньому може виявитися добром або ж було вже колись добром у минулому. Слова й поняття змінюються так само, як люди. Навіть таке страшне слово, як "вбивство", можна кваліфікувати по-різному.

Здається, вони щасливо уникнули заманливого сяяння театру, не дали святковому натовпу затягти себе до гостинного входу, непомітно пішли довкола скверу, тоді опинилися вже й у самому сквері біля фонтана. Мокрий пісок у них під ногами, плюскотів дощ у широкій чаші фонтана, спливав різнобарвними сльозами по вигнутих спинах розставлених у сквері лавочок. Наталчина рука, за яку вище ліктя тримався обережно Твердохліб, була тепла і якась мовби довірлива.

— Я не люблю згадувати слідств, справ, процесів,— говорив він далі, бо Наталка мовчала, а ходити під дощем і мовчати обом якось не випадало, тоді вони стануть схожі на пенсіонерів або на розсварене подружжя.— Але один суд... Він не зникає з моєї пам'яті ось уже багато років... Може, і юристом я став саме завдяки йому, хоч тоді ще не думав про те, та й ніколи, здається, не думав... Хіба ти думала стати радіомонтажницею, скажімо?

-г— Я хотіла актрисою.

— Актрисою?

— А що? В школі грала у всіх п'єсах! І тут би не провалилася. Твір написала найкраще, усні — теж. А на етюдах мене зарізали.

— Може, сядемо? — запропонував Твердохліб.

— Однаково мокнути! — легко згодилася Наталка. Вони сіли, і тепер він відчував не

тільки тепло її руки,

а мовби всього тіла, бо Наталка притулилася до нього, стала ще меншою, тоншою і, мабуть, уперше за все їхнє знайомство приступнішою.

— Я тоді вчився у ремісничому,— глухо почав Твердохліб, і від тих його слів Наталка ожила, стрепенулася, її маленьке личко з цікавістю наблизилось до його очей.

— Ти? В ремісничому? Де? В якому?

— Ну, це давно. На трамвайного слюсаря. Власне, я можу бути слюсарем хоч сьогодні... А тоді ще тільки вчився. А ти ж знаєш, як у ремісничому. Тільки й думаєш: куди б рвонутися! Ми бігали і в кіно, і на базар, і до Дніпра, і на стадіон, і просто так... А тут хтось із хлопців почув про суд і — гайда до суду! Гайда — то й гайда! Виявилось: вбивство. Людей — страх, ми вже насилу втовпились. Треба б нас туди не впускати, та ніхто не затримав. Так воно й вийшло... Ну, ми до суду вже бігали й перед тим... Так, для розваги. Дурні були, не розуміли страждань. Бо що таке суд? Людський бруд, людська недоля... Злочинці здебільшого — це найнещасніші люди... Хіба я це тоді міг знати?.. Ну, а на цьому суді... Як з біблії. Каїн убив Авеля. Мати — вдова. Чоловік загинув на війні. У неї два сини. Молодший — гарний хлопець, будівельник, прекрасний працівник, уже мало не Герой Соцпраці. А старший не вилазить з ув'язнення, якийсь виродок, п'янюга, бандит. Після останнього строку повертається до матері, п'яний зустрічає молодшого свого брата, сварка, він б'є брата ножем просто в серце — смерть. Суд іде цілий день, але що тут судити? Вбивство за обтяжуючих обставин, з хуліганських мотивів, виклик суспільству і всьому найсвятішому. Вбивця вівся на суді нахабно, так ніби й не брата рідного вбив, а ворога. Ну, що з таким? Суд довго радився, але вирок був уже у всіх на устах: смерть убивці! Всі, хто був у залі, зустріли вирок оплесками. Я теж ляпав у долоні щосили. Всі підвелися зі своїх місць, схвалюючи справедливий вирок. Сиділа тільки одна жінка в першому ряду. Мати отих двох таких неоднакових синів. Ну, я тоді був молодий і дурний і нічого не розумів. Побував на суді, наче в цирку. Був і забув, згадалося вже згодом, коли вчився в юридичному, коли порозумнішав, коли побачив, що таке життя, тоді згадався той суд не знати чому і як, але я вже не міг його забути. Я згадав матір, яка сиділа, коли над нею ляскали долонями чужі люди, побачив з відстані років і свого життєвого досвіду цю жахливо нещасну і самотню жінку, і жах заволодів мною, може, так само, як тією матір'ю. Я подумав, що вона пережила тоді, коли один син перед її очима вбив сина другого. Я подумав про те, якою самотньою мала вона бути після загибелі свого чоловіка. Але в неї лишалася надія і радість: сини. Тепер сталося найстрашніше: брат убив брата. Суд, закон, кара. Суспільство не прощає. А вона, мати? Чи її спитав хто-небудь? Чи вислухали її думку в процесі судового засідання? Чи подумали про неї, про її долю, про її нелюдську самотність, на яку приречена вона тепер після цього вироку? Бо навіть син-убивця все ж лишається для неї сином, єдиною близькою істотою на світі, її кров'ю — найпроклятішою, але й найдорожчою.

Я пам'ятатиму той суд, поки й житиму. Коли я згадав про нього? Коли зміг побачити те, чого не міг побачити тоді через свою дурість, своє хлоп'яцтво, незрілість і

душевну черствість? Не знаю. Тепер я часто думаю: може, ліпше б убити мене, аніж убивати інших? Я ніколи не зможу звикнути до чужих смертей і часто думаю, що легше було б умерти самому...

І дивно: я забув і про той суд, і про ту нещасну матір, якось воно не зачепилося ні в пам'яті, ні в серці, щезло безслідно, а тоді зненацька народилося знову, постало перед очима, але вже просвітлене розумінням, досвідом, ще чимось, для чого не можу підібрати й назви.

— А ти не пробував знайти ту матір? Уже коли став сам юристом.

— Ні, не пробував. Бо що б я їй сказав? Що ми й далі судимо чийхось дітей? У мене таке враження, що злочинці — тільки діти. Вже він сивий, поважний, вже в нього самого внуки, а почни слідство — і з'являється його мати. І всі матері клопочуться, просять, плачуть. Жах! Люди навіть у гадці не мають, як тяжко стояти на сторожі закону.

— Буває ще тяжче,— пошморгала носом Наталка. Твердохліб не вловив насмішкватості в її голосі, стрепенувся:

— Кому ще тяжче?

— Тому, хто сидить під холодним дощем! Ти забув про мене,— нагадала йому Наталка.

— Пробач... Я рідко буваю такий... Якось воно само полилося...

— Як дощ? Ти, мабуть, народився під дощем, і тобі однаково, а я вся тремчу. Знаєш що? Ти міг би мене провести?

Він зрадів, розгубився і злякався.

— Провести? Але ж я... Вже не раз...

— Ну, до метро. Тут же недалеко.

— До метро? — Розчарування його було таке неприкрите, що Наталка пожаліла Твердохліба і дружньо стиснула йому руку.

— До метро, а там буде видно. Згода?

Вони майже бігцем кинулися до входу в метро, довго обтрушувалися в теплому затишку, не підходячи до ескалатора, коли ж Наталка надто виразно поглянула в той бік, Твердохліб несміливо кашлянув:

— Кги-кги, то, може, я хоч у метро з тобою?

— Тоді не обов'язково питати мого дозволу, щоб кататися в метро,— засміялася вона.

— З тобою — це не кататися. Це з тобою.

— А не пізно?

— Для мене такого поняття не існує.

— І ніколи не існувало?

— Мабуть, це не має значення.

Вони вже стояли на східцях ескалатора, який з м'яким погуркуванням віз їх у глибоке тихе підземелля.

У вагоні обоє мовчали. Пасажирів було небагато, всі мокрі з-під дощу, але не такі,

як Наталка й Твердохліб. Це робило їх мовби таємними спільниками, і Наталка поглядом показувала Твердохлібові, які вони задоволені і як вирізняються цим з-поміж усіх. Невже тільки цим?

Він супроводив її з метро до трамвайної зупинки і там став тертися-м'ятися, виявляючи мовчазний намір їхати з нею ще й трамваєм.

— Ти все ж хочеш побачити мою гостинку?

— Ну, коли ти не проти...

— Я проти, проти, проти! — голосно зашепотіла вона йому в обличчя. — Чуєш, я проти!

— Пробач, я не хотів тебе образити! Пробач...

— Але ж ти такий мокрий, — зненацька промовила вона, повертаючись до трамвая, який наближався до зупинки. Твердохліб підсадив Наталку на приступець, коли вона вже була в трамваї, повільно піднявся туди сам. І знову мовчки їхали вони в напівпорожньому вагоні, і Твердохліб не знав, куди їдуть, ждав потрібної зупинки і боявся її, тому здригнувся, коли Наталка доторкнулася до його руки й показала очима на вихід.

— Вже?

— Приїхали.

Гостинка світилася в темряві безліччю вікон. Дев'ять чи усі дванадцять поверхів, набитих молоддю, яка не знає ночі, втоми й отакої безпритульності, як у Твердохліба. Наталка йшла до будинку швидко, він насилу встигав за нею, весь час хотів спитати, чи йти йому за нею, чи відстати, але вона не хотіла розпитувань, майже бігла, втікала від нього, а може, й від самої себе, тільки в під'їзді біля ліфта наважилася глянути на Твердохліба, і він не вловив, чого в тому погляді більше: насмішкватості, перестороги чи переляку.

— Май на увазі: я живу високо. Дев'ятий поверх.

— Для мене дев'ятка завжди була щасливим числом. А висоти — я міг би хоч і пішки на твій дев'ятий...

— За це тебе "Вечірній Київ" не прославить.

— Без слави я звик.

Ліфт спустився донизу повен молоді. Твердохліба й не зауважили, його відтрутили вбік, хлопці й дівчата обарили Наталку.

— Наталка!

— Привіт!

— Та ти вся мокра!

— Хіба дощ?

— Ти що — пішки?

— А трамвай?

Сипали запитання, не давали відповісти, сміялися, перештовхувалися. Наталка непомітно відступила до ліфта, відтісняючи поперед себе Твердохліба — і не збагнеш: з нею цей чоловік чи сам по собі. Коли опинилися нарешті в кабінці і ліфт, заляскавши

сталевими тросами, зі смачним сичанням шугонув угору, Твердохліб несміливо підступив до Наталки, спробував зазирнути їй у обличчя. Воно стривожило його наляканою смаглявістю. Може, від скупого освітлення? Заощаджуймо електроенергію і щадімо наші почуття?

— Ти пробач, що я так нахабно в цей ліфт,— промурмотів Твердохліб.— Але ті, там унизу просто заштовхали мене в кабінку. Вони що — всі твої знайомі?

— А тут усі мої знайомі!

— Тільки я чужий.

— Не прибіднюйся.

Ліфт грюкнув, двері автоматично розсунулися. Наталка вистрибнула перша, подала руку Твердохлібові.

— Тут поріг, не перечепись.

Коридор в обидва боки тягнувся, ніби в готелі. Чимось нагадувало барак з Твердохлібового дитинства.

— Оце така гостинка?

— Оце така.

Вона шукала ключі в торбинці, підходячи до одних з численних дверей. Твердохліб устиг помітити число на дверях: 59. Коли вона вже відмикала двері, Твердохліб ухопив Наталку за руку.

— А тітка Мелашка?

— Її немає.

— Ти ж казала?

— Поїхала в село. Але коли мама довідаються, що я впустила до себе чужого чоловіка, вони мене вб'ють!

— Хіба я чужий?

— А який же?

— То, може, мені ліпше піти?

— Вже приїхав. Гостей не проганяють. Хоч трохи обсохни.

Двері з коридора відчинилися просто до кімнати. Навіть натяку на передпокій. Чудеса архітектури! Наталка миттю скинула своє пальтечко, і Твердохліб устиг побачити, що вона знов у платті-безрукавці лискучо-вишневого кольору. Хотів сказати, як їй лйчить це плаття, але Наталка нетерпляче смикнула його за рукав:

— Знімай оце мокряччя, понесу, хай хоч вода стікає.

— Куди ж ти його?

— А до ванної, там у мене вішалка. Більше ніде.

— Давай я сам.

— Там удвох не вмістимося, давай сюди!

Майже стягла з нього мокре пальто, на мить щезла за маленькими дверцятами в стіні ліворуч, одразу й вернулася, пригладила обома руками волосся, небезпечно для Твердохліба підняла руки, і він цнотливо одвернувся.

— Ну,— запросила Наталка,— проходи. Оце мої палати. Там ще двері — то до

спальні. Чотири квадратні метри. Тахта і шафа, входити можна тільки боком. А живу на цих двадцяти метрах. Мені досить!

Він дивився на кімнату. Нічого особливого. Диван і два крісла вишневого кольору. Журнальний столик, під вікном стіл зі стільцями. На підлозі — домоткані барвисті доріжки, стіни білі, ніяких прикрас, нічого, тільки над диваном у темній рамці велика фотокартка, власне, портрет молодого чорнявого чоловіка з вусами підківкою, в костюмі й сорочці, чимось схожого на Твердохліба: таке саме недбальство і, сказати б, несмак. Але погляд очей вражав глибиною і якимсь непередаваним смутком.

— Хто це? — мимоволі спитав Твердохліб, хоч одразу й пошкодував за свою нетактовність.

Вона глянула на портрет, так ніби хотіла пересвідчитись, чи справді про цього чоловіка питає Твердохліб, трохи помовчала, пройшла до столу, змахнула з нього невидимий пил, тільки тоді озвалася:

— Юра. Юра Швачко.

— Швачко? Але ж і ти — Швачко?

— І я Швачко.

Вона глянула на Твердохліба так, що в нього відпала будь-яка охота розпитувати. Однаково ж вона більше не скаже нічого. Коли хочеш щось відкинути, треба забути, не згадувати, не говорити. Його професія — розпитування. Прокляття професії! Наталка ждала розпитувань, вся напружившись, він відчував напруженість кожної клітини її тіла, проклинав себе за дурну цікавість, мовчав, і в неї настала розслабленість.

— Ти сідай,— сказала вона.— Сідай посидь, а я поставлю чай. У мене тут кухня є. Все маленьке, як міні-спідниці, але все є.

Тільки тепер Твердохліб звернув увагу ще на одну особливість цієї кімнатки. Скрізь: на столику, на підвіконні, на підставках попід стінами було безліч радіоприймачів, магнітофонів, програвачів, радіокомбайнів, і все якісь не знані Твердохлібові системи, прекрасне оформлення, мабуть, висока досконалість і ще вища ціна. Він знов не стримався і спитав, хоч знов мав каратися після Наталчиної відповіді.

— Це що — все твої премії? — спитав він.

— Еге ж, все премії,— відповіла вона, але не сказала "мої", тільки слово "премії" вимовила з притиском і метнула на Твердохліба такий погляд — хоч провалюйся крізь підлогу. Перекриття тепер бетонні — не провалишся. Твердохліб боязко пройшов побіля радіокомбайнів, схилювався над приймачем на журнальному столику. Ленінградський. Перший радянський, переносний, стереофонічний, вищого класу. Твердохліб простяг руку, щоб доторкнутися до тумблерів, але злякано відсмикнув її. Слабував технічним кретинізмом — далі молотка, ключа й зубила в техніці не пішов. Коли Ольжич-Предславський надумав купувати для Мальвіни машину і постало питання, хто її водитиме, Твердохліб відмовився категорично. Міг водити тільки трамвай. Бо йде повільно і по рейках. Щоправда, потім виявилось, що машину купують не їздити, а для перепродажі втриє дорожче, але то вже було згодом, коли Мальвіна досхочу познушалася з його технічного кретинізму.

Нечутно вслизнула до кімнати Наталка, стала порядкувати з чаєм.

— На маленькому столику, не заперечуєш? — спитала вона.

— Дякую. Може, не треба? Зайвий клопіт для тебе.

— Який там клопіт? Ти з цукром чи як?

— Взагалі без цукру. Вранці з медом.

— В мене мед з села! У мене все з села, хоч сама, бач, киянка,— вона засміялася, мабуть, згадавши, як пробувала обдурити його, вигадуючи байки про своє київське походження.— Сідай уже. Ти ж, мабуть, у тих приймачах не дуже, хоч скільки роздивлятимешся?

— Не дуже,— сказав він, сідаючи в крісло, і тільки тепер помітив, що в Наталки заплакані очі.

— Ти плакала?

— То з дощу.

— Ні, плакала.

— Ну, плакала! А тобі що?

— Може, я... Поміг би...

— Поміг? — вона засміялася гірко й болісно.— Чим же ти допоможеш? І хто допоможе? Може, оті? Ввімкни приймач — то тільки й чуєш: ракети, мегатонни, першін-ги, емекси... Хто поверне втрачену людину? Хто замінить і чим, і чи можна замінити. Он ти бачив його портрет. Юрин портрет. Не казала тобі нічого, бо не хотіла. Але ти побачив. Юри немає. Тільки прізвище в мене — ось і все. А як він не хотів умирати! Вже й руки охололи, а серце билосся, билосся, і він дивився на мене, наче казав: не здавайся, Наталко, не піддавайся! Тридцять чотири роки — і вмер.

— Від чого він умер? — тихо спитав Твердохліб.

— Білокрів'я. Я обходила всіх професорів, усе не вірила, не хотіла вірити. І всі розводять руками. В людини виходять з ладу якісь регулятори — і тоді це починається. У кожного може початися, але не в кожного псуються оті регулятори. Де вони, скільки їх, як вони там зчеплені між собою, від чого псуються,— наука ще не встановила.

Тому люди вмирають і ще довго вмиратимуть, бо наука зайнята тим, як їх убивати.

— Ти не зовсім справедлива щодо науки.

— А що мені твоя справедливість? Ти подивися на його обличчя, на його очі! Але не почувеш його голосу, не знаєш, які в нього були руки, який він був увесь... А я? Дурепа, сільське дівчисько, яке провалилося на іспитах до театрального. Опинилася на "Імпульсі", сиділа на підготовчих курсах, а в голові принци, лицарі та ще хіба танці.

Коли Юра прийшов на курси читати якусь лекцію, я ні лекції його не слухала, ні його не помітила. А що він мені? Невисокий, підстрижений, голос тихий, ввічливий — все: "Будь ласка!", "Прошу!", "Я вас слухаю!". Хіба цим зачаруєш вісімнадцятилітню дівчину, у якої в голові самий вітер! А він мене помітив одразу. Побачив, яка я дурна, на якому небі літаю, і став спускати мене на землю, і так уперто, що я зненавиділа його, а він не відступався. На курси — то він випадково. Раз прийшов — і все. Але якось умів знайти можливість, щоб мене побачити. На вісім років старший за мене, а не

помічалоя. Був одружений, але хіба я тоді могла зрозуміти? Лише через рік, коли я вже закохалася в Юру і коли він сказав, що розлучиться заради мене, я вжахнулася: а що скажуть моя мама? Не я, а мама! На щастя, в нього не було дітей, і щось там розладналося в їхній сім'ї. Дружина відпустила його легко, хоч як можна було відпускати такого чоловіка? Скільки в ньому було сили, енергії, який веселий був завжди, скільки друзів! А як усе встигав! Ходив на секцію вільної боротьби, грав у теніс, волейбол, катався на ковзанах, плавав, їздив на конях. У радіотехніці, може, був геній, та хіба тільки в ній! Не було запитання, на яке б він не відповів, не було книжки, якої не читав, привчив мене слухати не тільки джаз, а й Бетховена, читав мені поетів... Нам тоді дали оцю гостинку, і вночі, коли вже всі спали, ми сиділи отут біля вікна і тихенько співали: "Коли розлучаються двоє..." і "Не пробуждай wspomинаний". Це все він неначе передчував страшний кінець нашої любові. Той рік перший він писав мені листи, і в них — про любов. "Для твоєї любові я надто грішний. Просто я люблю тебе. Люблю... як радісно писати мені це слово, і стає так гарно, гарно від того, що люблю. Воістину найпрекрасніше з усіх слів, а ще прекрасніше воно, коли лунає музикою з коханих уст..." Дівчата казали мені потім. "Не треба було берегти ті листи, і він би не вмер..." Які дурниці!

Він працював над першим у нашій країні переносним стереоприймачем. Разом з лєнінградцями. Отой, що на вікні. Нуль десять стерео. Може, тоді саме й розладналося щось у його організмі... Бо людина не може того, що міг він. До пізньої ночі в лабораторії, треба у відрядження — він. Кидає все і летить. За три роки він об'їздив сорок міст, півсотні заводів, і скрізь — до директора, до головного інженера, і треба вмовити, щоб виготовили вони якусь детальку, а деталька нова, без плану, і ніхто не знає, як її робити і чи треба робити взагалі. А тоді в міністерство, пробивати проект, пробивати кошти, пробивати дослідну партію... Навіть при визначенні ціни приймача не могли обійтися без нього, хоч він не вмів собі купити навіть галстука... Як він добував квитки на поїзди й літаки, в яких готелях спав, що їв — хіба я знала? А він про себе — ніколи. "Все йде, як заплановано, мала". "Просуваємося вперед, мала". "Ні кроку назад, мала!" І ще казав: "Бачиш, ясонько, як ми любимо одне одного,— ми навіть набриднути не встигаємо..." Гематологи продовжили життя йому на п'ять місяців. Це було чудо. Мене вже вітали... Але Юра став здогадуватися про свою хворобу, я це помітила по тому, що він став ще уважніший до мене і ще добрішою стала його усмішка.

На похороні я читала його улюблений двадцять дев'ятий сонет Шекспіра. Читала тільки йому, щоб чув він, а більше ніхто...

Вона вмовкла, і вони сиділи деякий час мовчки, тоді Наталка затурбувалася:

— Чого ж ти не п'єш чаю? Треба зігрітися після того страшного дощу.

— А мені ти тоді, в магазині, видалася такою легкою,— сказав Твердохліб.— Тільки дивитися на тебе — і вже ставало легше на серці. Мабуть, я дурний...

— У травні буде три роки,— сказала вона.— У травні, а тепер березень... Він не любив місяців з літерою "р". Може, передчував?.. Три роки... А ми були разом — сім...

Твердохліб подумав, що Наталку він уперше побачив у червні. Теж з "р". Ще подумав: дев'ятнадцятилітньою одружилася, сім років, тепер три роки... Скільки ж їй? Двадцять дев'ять? А він думав — дівчинка. І лякався своєї несерйозності... Для нього рубіж сорока здавався страшним, як кінець світу, а для неї? Тридцять?

— Ти кажеш: легка,— мовби вгадуючи його думки, заговорила Наталка.— А я те саме подумала про тебе. Не в магазині. Там не пам'ятаю. Не звернула уваги. Тільки обурилася, і все. А вже в цеху. Коли ти стояв і не міг вимовити слова. Прокурор — і онімів! Ти був такий добрий, і така легкість у тобі...

— То від тебе. А я — тяжкий. Вгрузаю в землю. Глибше й глибше. І ніяка сила...

— Не кажи так. Не треба. Гріх. Хіба немає на світі людини, для якої ти б зробив усе, навіть неможливе?

— Ти ж знаєш добре, що вона є.

— А коли так, тоді тобі відплатиться таким самим добром. Добро не зникає на світі. Ніколи. Чи ти не віриш У це?

— Коли б не вірив — не жив би.

Тільки тепер він зрозумів Наталчину поведінку за весь час їхнього дивного знайомства, зрозумів і виправдав, її — не себе.

— Прости мене,— промовив тихо й болісно.— Я не знав нічого... І набридав тобі... чіплявся, як смола... як...

— Не треба....може, така моя доля? У тебе закон, у мене доля. Мабуть, закон є в кожного в житті — хіба я знаю? Я вдячна тобі, бо ти рятував мене від загроз і нападів звідусіль. Молода самотня жінка беззахисна, мов та качка на Дніпрі, на яку полює півмільйона київських мисливців, озброєних до зубів. А ти став ніби моїм добровільним захисником. Жінки завжди ждуть од життя чогось особливого, а все кінчається примітивним рабством. Після Юри я не хотіла вірити нікому. Тобі теж. Була вдячна, але не вірила. Не думала про тебе, а тільки відчувала. Іноді ловила себе на тому, що відчуття це якесь принизливе, лякалася себе і нічого не могла вдіяти. Знову тяглася до тебе і знов забувала, не вміла про тебе подумати. Не думаєш — не...

Вона злякано затулила собі рот долонею. Не хотіла вимовити слово "любов", хоч воно готове було прорватися самочинно, з тою вільною нестримністю, яка неминуче втрачається в розважливих розмірковуваннях, у ваганнях і холодних розрахунках. У Твердохліба щось задрижало в душі, мовби аж заскімлило від отого її зляканого жесту, та водночас він і вдячний був Наталці за її цнотливу стриманість. Бо слово "любов" для них було суворе, позбавлене легкості, молодості, ніжності, вони мали сором'язливо обходити його, берегти, боятися вимовити, як у давніх релігіях боялися вимовляти ім'я бога.

М'яке сяяння розливалось в Наталчиних словах і навіть між словами, тихий захват заволодівав Твердохлібом, він почувався м'яким, як плюшева іграшка. Горе спокусникам, але ще більше горе спокусеним! З жахом переконувався, що в ньому маліє, зводиться нанівець стримуючий контроль розуму, етика чистоти відступає перед патетикою скверни, гріх стоголосо розлунюється в крові, бамкає у найгучніші дзвони.

Та й що таке гріховність? Може, істинне буття тільки в безпосередньому і несвідомому, а цілий світ — ось так, між двох людей, наближених на доторк слова і серця?

Він знову повертався згадкою до того літнього дня, бачив її небесний усміх, ніжні руки, гаряча смаглявість оповивала його запамороченням, знетямлювала, зловісно ламала всі хисткі перепони, що їх нашвидкоруч возводила воля. Поцілувати — яке дике бажання! І яке засліплення розуму! Він дивився тоді на неї так само, як тепер, а сказати цього не міг. І ніколи не скаже. Не наважиться, їй не посміє.

Але несподівано для себе (прокляття, прокляття!), недоречно і безглуздо після всього, що обоє казали сьогодні одне одному, якимсь не своїм, темним голосом Твердохліб попросив:

— Ти могла б?.. Підними руки, ніби ти поправляєш капелюшок... Як тоді... в магазині.

Вона глянула на нього з докором і переляком, холодні зіниці, але десь у глибині переблиски прихованого сміху.

— У мене ж ніякого капелюшка... Хіба що поправити волосся?

— Так, так,— зрадів він,— волосся!..

Потепліли очі, руки знялися крильми, він дивився на них майже паніці, міг би прокреслити візерунок свого захоплення на цій ніжній смаглявій шкірі, письмена його пристрасті горіли в ньому нерозшифрованими ієрогліфами туги: мене, теке, фарес...

Він підійшов до неї впритул, насилу поворушив пересохлими губами:

— Я можу доторкнутися ось тут?

Один доторк — і в обох потемніло в очах.

Наталку бив страшний дрож від близькості цього, власне, чужого їй чоловіка, який загрожував одібрати все колишнє. А щось кричало в ній стоголосо про потребу забуття, про те що колишнє минуле поєднає їх так, ніби вони завжди були вкупі й не розлучалися справіку.

Дивно прекрасне і дивно вороже поєднання. Чужий чоловік і не своя постіль — ешафот, плаха, лобне місце, голгофа. Розпинають, як на хресті. Хочеш бути розіп'ятою? Спробуєш відродити те, що вже було колись, повернутися до нього, з'єднатися з ним, але ж яким способом і навіщо, навіщо? І чи не даремно? Темна сила вела її, і ніщо не могло перемогти влади тої сили — який жах і яке щастя! "Боже, яка щаслива твоя дружина! Яка вона щаслива!" Не могла сказати цього про себе, не наважувалася, не сміла — повторювала й повторювала про дружину, хоч і розуміла, яке безглуздя це белькотіння, хоч вмирала від сорому, та сподівалася знайти порятунок бодай у словах, а слів інших не мала. Де ж узялися ці? Вона вже давно відчувала, як поволі підточується її стійкість, тому, лякаючись впокорення, втікала від Твердохліба, бунтувала, її роздирали сумніви й вагання, а душа рвалася кудись, і серце хотіло любові цього мовчазного, несміливого чоловіка.

А він думав і не думав про неї — просто жив нею тепер, як самим собою, і це понад усе. Ось жінка — і в ній весь світ, і немає нічого довкола, все тут починається і кінчається, о, якби це тривало вічно, якби зупинилася ця мить, цей захват і забуття!

Поки не було цього, міг одним порухом руки відігнати від себе звабу, жорстоко розтерзати всю фальшивість у собі, відродитися, повернутися до первісної чистоти, до тих днів, коли ще не бачив її, не знав, не... Бути нещасним, але чистим — як це прекрасно і яка полегкість для душі!

Злякався цих думок (адже не був тепер вільний і ніколи не буде вільний!), промимрив щось до Наталки про те, що вони неодмінно одружаться, мають взяти шлюб, повинні конче це зробити. Ціна впертої легковажності.

Наталка не хотіла чути ні про яку ціну.

— Просто будь,— попросила вона.

— Я вже є.

— Тепер мовчи.

— Мовчу.

— Подивися на мене.

— Тільки це й роблю...

— Відвернися.

— Не можу і не хочу.

Тоді вона несподівано розридалася, і він розгубився, злякався, спробував її втішити, але вона випручалася.

— Не треба!

— Але ж ти...

— Це не я... Твоя дружина!

— Моя дружина?

— Може, вона вмирає, а ми...

— Вмирає? — він мало не розреготався. Пояснити Наталці, що Мальвіна живіша за живу воду з казок і за всі ВІА!, до купи зібрані? Розповісти, яка це жінка? З тих жінок, що безжальніші за трибунал. Егоїстки, які ніколи не притримують за собою дверей, ідуть на тебе, як на дим, як на стовп повітря, не прощають бідності, немодного одягу, відсутності впливових знайомих. Говорити таке про Мальвіну недостойно. А він сам? Які високі цноти виказує? Тому знов уперто завів своє:

— Ми повинні одружитися.

— Не знаю, нічого не знаю!..

— Як то ти не знаєш?

— Хіба ми зможемо наблизитися до нашої молодості?

— Треба про твою тільки. Бо моя далеко, недосяжна і неосяжна. Але твоя з тобою. Вона не може бути іншою, вона тут, присутня, суцша...

— Це тільки здається... Я старіша за тебе. Ти просто нічого не розумієш...

Він розумів і не розумів. Наблизитися до молодості. До своєї незмога, але до чужої... Чи не в цьому причини всіх захоплень, запізнілих кохань, розладів з життям, незбагненних бажань і вчинків часом безглуздох? Молодість — єдина цінність. Коли її поривчий чар з тобою, тоді цілий світ твій, і ціле життя, і ти впевнений, що витримаєш усі удари, знесеш випробування долі, ти живеш життям молодості, чужий страхам,

повний надій, нічого не маючи, зате володіючи найціннішим даром — відчувати власну силу.

Наталка раптом стривожилася.

— Боже, що з нами? Я проклену себе! Вже пізно, тобі треба йти...

— Пізно — яке це має значення? Наталю!..

— Іди, йди! Який сором, яка ганьба!

Вона майже випихала його, сама натягала на Твердохліба мокре пальто, тицяла капелюха.

— Швидше, швидше!..

— Як же так? — бурмотів він. — Ми не встигли поговорити... Нічого не...

ВІА — вокально-інструментальні ансамблі.

— Потім, потім!

— Нам треба... Коли ж ми тепер зустрінемося? Наталю!

— Не знаю, нічого не знаю! Йди! Потім!

Він пішов у темряву й дощ, ніс з собою її дух, аромат її волосся, звук її слів, і все було таке реальне, що доторкнувся б рукою, але вже не доторкнешся.

Ключ йому в руках витанцьовував так, що Твердохліб насилу відімкнув двері своєї — не своєї квартири. Все спало, тільки в темних нетрях між книжками, картинами й бронзою нікала ніжним привидом теща Мальвіна Вітольдівна.

— Що з вами, Теодор?

Вона нервово запалила сигарету, привид віднайшов делікатне втілення, мокра незграбна Твердохлібова постать видавалася грубо-недоречною поруч з беззахисно-ламливою постаттю Мальвіни Вітольдівни.

— Щось замість нічого, Мальвіно Вітольдівно, а може, загибель богів.

— Мелодія здатна вивести і з найглибшого відчаю, Теодор, повірте мені.

— Мелодія? Вона не може бути безконечною! Безконечна мелодія — це образа гідності самої мелодії...

На слові "гідність" він спіткнувся, згадавши, все згадавши: Мальвіну і свій шлюб, і свою чужість серед цих людей. Чиєю помилкою був цей шлюб? Тепер це не мало значення. Все життя ми спокутуємо гріхи свої й чужі, не розбираючи. Хтось сказав, що є три справи, починаючи які, ніколи не знаєш, чим вони закінчатся: любов, кар'єра і революція. Твердохліб ще не знав, чи в нього справді любов, чи тяжке (а може, легке?) затемнення, не знав, що думає Наталка, але мерщій прагнув очиститися, віднайти видимість душевної рівноваги бодай у визнанні своєї провини перед Мальвіною (хто кого втратив і хто має шкодувати?).

Він скинув пальто, недбало опустив його на підлогу, вдихнув теплий пахучий дим од тещиної сигаретки, обережно поцікавився:

— Мальвіна ще не спить?

— Я ждала тебе, щоб... Бачиш, Мальвіна заночувала у подруги на Воскресенці... Вони там сьогодні збиралися? Ну, вже пізно... вона подзвонила...

Перед ним хотіли виправдатися — в чому? Він сам хотів цього. Вже не вперше

Мальвіна ночувала "у подруги", і він ніколи не допитувався і не надавав цьому ваги Бо ж — паралельне існування. Але сьогодні він мав сповідатися, він був зобов'язаний це зробити... Зобов'язаний... Щось замість нічого... Невже ж тільки щось? А коли справді любити, щоб знати, і знати, щоб любити?

Він дослав ту ніч уривками, без сновидінь, ніби в сірому свинці, вранці побіг на роботу, цілий день товкся зі своєю безконечною справою, яка розповзалася щодалі дужче і саме в тих місцях, де вони намагалися її зшивати, і в тому тяжкому службовому борюканні поволі зникала його нічна рішучість поговорити з Мальвіною, відкритися їй у всьому, відважно заявити про... Про що ж? Про їхнє відчуження і про ненависть, яка росте отруйним зіллям не сіяна, не поливана й не плекана? А хіба Мальвіна про це не знає, і чи не вона перша занурила своє пещене обличчя (найдорожчі косметички Києва дбали про нього!) в це зілля? Окрім того і передусім — Наталка. Хто він для неї і що він для неї — хіба він знає? Згадав, що саме в цей день Наталка в завкомі приймає виборців. Твердохліб став дзвонити туди, але телефон чомусь не з'єднувався, так ніби між правим і лівим берегом Дніпра відстань була, як між берегами океанів, коли ж додзвонився, то вже ніхто не знімав трубки, було пізно. Пізно для всього: для радості й для смутку, для визнань і каяття. Йому стало соромно за свій вчорашній намір каяття перед Мальвіною. Ніщо на світі не повторюється: ні добрі наміри, ні буйні мрії, ні суєтні засліплення. А коли й повторюються, то тільки собі на шкоду. Напнута тятива лука. Йому слід було ждати знаку від Наталки. Заспокоїтися і ждати.

Хоч який уже тут спокій!

Він так і не побачив Наталки після того вечора найбільшої його радості і найбільшої туги. Вона подзвонила і сказала про ДТЛ, про "Південний комфорт", пообіцяла, що буде там у червні,— і це все, що він мав за останні місяці. Винагорода й відплата за його настирливість, за його захвати і страхи. Людина оточена страхами, обкутана ними, як нічною темрявою,— одні признаються самі собі, інші мовчать, приховують, виставляють перед себе, мов щит, то вдавану зухвалість, то нахабство, то безжурність. Він нічого цього не вмів.

— Я знайду це ДТЛ,— сказав їй Твердохліб по телефону,— і цей "Південний комфорт". Доволі безглузда назва, але... Я хочу нарешті з тобою домовитись... Ти мене розумієш?..

— Там поговоримо,— сказала вона.

— В "Південному комфорті"? А що це таке?

— Приїдеш — побачиш.

— Але тебе, тебе я побачу? — мало не закричав він у телефон.

— Коли я тебе туди посилаю, то...

Вона не договорила, а він не допитувався. А приїхав у "Південний комфорт", і Наталки там не було...

ДІЄКОМФОРТНИК

Як у Шевченка: "И благосклонно пребывали..." А коли не "пребывали", а "пребывая"? Дієприслівник, який тут слід було б перейменувати в дієкомфортник, бо ж

"Південний комфорт" — спочинок для тіла, і комфорт для душі, і суцільна "благосклонность".

Але який спочинок, коли тебе так жорстоко обдурено?

Як він шукав те товариство, просив, терпів, принижувався, аби тільки добути сюди путівку,— і навіщо? Виявилось: в "Південному комфорті" жодної жінки. І не передбачалося. Торік одна була. Голорука для Племінника. Але в цьому сезоні ні Племінника, ні Голорукої.

Твердохлібові судився комплекс обдуреності. З яким настроєм їхав сюди і як усе обернулося! Та чи ж йому звикати? Удари долі — це і є життя. Його життя. В нещастях люди зберігаються молодими.

Поволі вивчав місце свого добровільного ув'язнення. Комфорт для тіла а чи для душі? Для Твердохлібового досвідченого ока досить було одного дня, щоб помітити все найхарактерніше і зробити висновки. Висновки були невтішні. Ознайомлення починалося з їдальні — своєрідного центру "Південного комфорту", бо тут, здається, те й знали, що їли чотири рази на день плюс вечірній кефір, замовляли на два дні наперед по три-чотири страви одразу, вже зранку об'їдалися котлетами, млинцями, запіканками, бабками, обжирання, мов у "Енеїді" Котляревського ("свинину їли там до хріну і локшину напереміну, потім з підливою індик..."), розмови точилися здебільшого довкола їжі, продовжувалися по кімнатах, де знову бряжчали ножі й виделки, стукотіли тарілки, відзвонювали келишки.

Сам директор "південного комфорту" Шуляк привів Твердохліба до їдальні і всадив за великий круглий стіл. Стіл ховався під стіною, відгороджений од залу двома чотиригранними колонами, як одразу відзначив Твердохліб, тільки цей стіл був круглий і великий, решта — маленькі чотирикутні. Чотири стільці, четверо людей. Як колись писали на вагонах: восьмеро коней або сорок осіб.

Твердохлібовими сусідами виявилися два чоловіки, що ввійшли до їдальні і наблизилися до столу, ніби зв'язані вірьовочкою. Попереду йшов жовтолиций, з засняділим обличчям старий, у чудернацькому жовтому, ніби в буддиста, вбранні, і вів за собою на невидимім повідку молодшого чоловіка з надутими щоками і тулубом смішно круглим, як газовий балон. Жовтолиций старий був ніби невисокий, а той, з надутими щоками, мовби й високий, але це враження пропадало, щойно вони наблизилися, бо тепер той щокатий ніби присів і став зовсім непомітний, а засняділий старий височів і над ним, і над усією їдальнею, затуляв увесь білий світ.

Здавалося, він не йме віри власним очам, бачачи за своїм столом чужого чоловіка, йому, видно, кортіло навіть помацати Твердохліба, щоб пересвідчитись, що то справді живий чоловік, а не омана, але він стримався, тільки кинув вередливо:

— Ви що — з нами?

— Директор посадовив мене тут.

— Ага, директор. Ну, ну... Взагалі це місце Племінника. Він не казав?

— Щось ніби згадував. Але я...

— Ну, ну... Вас як?

— Мене? Твердохліб.

— Корифей. А це,— він показав на чоловіка з надутими щоками,— це Сателіт... Будь ласка... А оце...

Тепер Корифей показував уже за колони, де за найближчий столик всідалося четверо, теж ніби приведені на налігачі слідом за Корифеем і Сателітом. Один миршавенький, з чорним печенізьким чубом, шорстким, як кінська грива.

— Це Пітетет.

Другий — пронозливий блондин, у вельветовому костюмі жіночого кольору.

— Оце Хвостик.

І ще двоє хитрооких, заляпаних фарбою, як погані письменники чорнилом, чимось схожі на їхнього Савочку.

— А це Метрик і Сантиметрик...

Твердохліб чомусь подумав, що Корифей, мабуть, працює на птахофабриці і звик водити делегації, пояснюючи: "Це яйце і оце яйце..."

— Взагалі-то ми всі фундатори,— поважно пояснив Корифей,— а оці імена для внутрішнього нашого вжитку, так що ви вже звикайте.

"Придурюються вони, чи що?" — подумав Твердохліб, але не сказав нічого. Сателіт, виграючи безсоромними рум'янцями на товстих щоках, підхихикнув:

— Племянник як приїде, то буде вам за це місце! Включайтесь у нашу коаліцію — тоді матимете захист і підтримку. Торік ми захистили від нього наше Сонечко — ото була придибенція!

Корифей зиркнув на Сателіта не дуже приязно, і той вмовк і став заливатися борщем.

Іли довго, ще довше просторікували, підхоплюючи кожне слово й кожне гмикання Корифееве, і вже тільки від того обіду обсіла Твердохліба нудьга, що загрожувала небезпеці перейти у відчай. Але треба було триматися. Наталки немає, однак є надія. Оте Сонечко, про яке згадав Сателіт, чи не Наталка?

За два дні Твердохліб довідався про кілька речей: директора тут не любили, зневажали, терпіли як зло конечне. "Абсолютно не наш чоловік,— потихеньку пояснив Твердохлібові Пітетет.— Кажу це вам з симпатії, яку відчув до вас одразу. Він і не Шуляк, а Шулик. Хоч медом — тільки зверху намазаний, а всередині — полин! Це чоловік Президентика! Той понасаджував своїх скрізь..." Твердохліб, ясна річ, не знав, хто такий Президентик. "Не знаєте?" — здивувався Пітетет.— Президентик очолює наше Товариство Любителів. Головна особа — Корифей, це всім відомо, але не буде ж він сидіти в канцелярії, де сидять самі посередності. Ми обрали Президентика — і хай собі. Ми його ще як звемо? Барабанчик. Орендуємо для джазу на п'ять днів щотижня, щоб там по ньому ударник тарабанив своїми паличками, а двічі на тиждень — хай сидить у Товаристві. А хто його слухає? Слухаємо тільки Корифея. Кожне слово з трепетним пітететом. Я ще й записую..."

— Кожне слово? — не повірив Твердохліб.

— Кожнісіньке! І всі — з трепетним пітететом. Твердохліб упевнився в своєму

припущенні, що попав до людей не зовсім нормальних. Невже Сонечко — це Наталка, і неville тут щось було з нею, і з цим загадковим племінником, і з цими дивними детеелівцями? Від усього цього можна було збожеволіти.

Та детеелівці-комфортівці не дозволяли чоловікові й такої розкоші. Круглий стіл за колонами, виявилось, для всіх був жаданням, мрією всього життя. Сісти з Корифеєм — яке щастя, блаженство! Але допущено тільки Сателіта, який умів вихвалити Корифея так само, як Пієтет, а до того ще й розважав придибенціями. Може, тут додавалися ще рум'янці безсоромності, якими горіли надуті щоки Сателіта, надаючи якоїсь особливої поважності Корифеевій жовтолицості.

Так само предметом особливих пожадань був величезний трикімнатний люкс, який займав Корифей у "Південному комфорті". Збиралися там нечасто, але — найближчі, найдовіреніші. А так: то в Сателіта, який відзначався хлібосољством, то в Хвостика, що був легендарно скупий, але потайки заманював до себе з Києва якихось жінок і тоді шепотів одному-другому: "Приходь з бу-тилочкою на женщин". У Хвостика на шиї якісь рубці, ніби у вола від ярма. Мозолі від залізних ярем шлюбy, казав Хвостик, який поміняв уже чотири чи п'ять жінок. Чи не цей нікчема заманив сюди Наталку?

Метрик і Сантиметрик недарма обляпані були фарбою. Обидва художники. У "Південному комфорті" творили "Полотно перебування". Чийого? Запитання риторично-недоречне. Тільки Корифей мав тут значення, і тільки йому мало все слугувати. Писав картину Метрик, а Сантиметрик розтирав йому фарби, тягав підрамник з напнутим полотном то "на пленер", то "в інтер'єр", найголовніше ж — komponував, розташовував, розставляв і розсаджував ділових осіб довкола центру цього шедевра — тобто Корифея. Твердохліба теж затягнуто, бо так зволив Корифей.

— Я вам таке містечко виберу, таке! — виплямкував перед Твердохлібом Савоччиним ротом Сантиметрик.— Я вас так прилаштую, що будете, може, й попереду всіх! Передній план, задній план — все це балачки і туман! Туман і туман! Ми з Метриком зробимо як? У вас задній план може стати ще переднішим, ніж найпередніший! Ви не вірите? Я вам відкрию таємницю. Нікому не відкривав — тільки вам! Ви чули про сюрреалізм? Чули? Ну, так ми творимо наш, соціалістичний сюрреалізм! "Полотно перебування" — це перший твір нового стилю.

Що ми тут бачимо? Перше: дуб з квітами. І в кожній квітці портрет Корифея. Далі: молода жінка спить у постелі з вертольотом. З ілюмінаторів вертольота визирає хто? Вгадали — Корифей! Дикий кабан з ножем у зубах підкрадається до столу, за яким сидить хто? Корифей, а з ним Сателіт. Пієтет гойдається в гамаку з газети. В газеті чий портрет? Корифея, це ж ясно. То де тут передній, а де задній план? Обернена перспектива, як на візантійських іконах! Ми й вас кудись... Ви не знаєте, як ми працюємо! Ми працюємо, як чорти! День і ніч, день і ніч! — Твердохліб делікатно зауважив, що вночі, мабуть, недостатнє освітлення.— Освітлення? — закричав Сантиметрик.— Ви думаєте, нам потрібна електрика? Та боже ж мій! Ми тільки при свічках! Як голландці. Щоб була справжня класика!

Ще Сантиметрик не втулив Твердохліба в композицію "Полотна перебування" як

його знайшов Піетет і попросив для дуже важливої розмови.

— Давайте до вас. Надійніше,— сказав він.

У Твердохлібовій кімнаті Піетет умить обнишпорив чіпким поглядом усі закутки, зазирнув до лоджії, здивувався:

— Не бачу ні спінінга, ні пляшечок, самі книжки... І ви отак цілий місяць?

— А що?

— Це в нас тільки Президентах усе з книжками. Ну, а цим ні поваги, ні піетету. Це не Корифей, ні!

— Я теж не корифей,— засміявся Твердохліб.

— Ми вже трохи розвідали. Ви даремно скромничаєте. Юрист — це звучить! Звичайно, в нас не те. У нас суцільна добровільність, а в юриспруденції обов'язковість і примус, але чоловік з таких сфер між нами — ого! І ваш підпис для нас — як з неба!

— Підпис? Що за підпис? — Твердохліб нічого не розумів. Піетет поклав на столик аркуш паперу, надрукований

на машинці. Внизу синиш карлочки підписів.

— Ось. Лист до інстанцій. Заява. Протест. Я вам усе поясню. Але тут трепетність і піетет. А могла бути трагедія. Значить, так. Слухайте мене уважно. Учора ввечері ми зібралися... Ви ще не знаєте, а для нас це... Одним словом, ми всі зібралися у Корифея... Вечір — незабутній. Історичний, коли хочете. Розмови, рівень, мудрість, висота! Господар стомився, і ми... Не можна було його лишати, але хто ж знав? Пішли всі, навіть Сателіт... А в каміні горіли дрова... Кілька палаючих поліняк упало на підлогу.-

Корифей, утомлений нами, заснув... І мало не сталася трагедія... Почав тліти килим, могло спалахнути все... Ну, тут почули, прибігли, загасили... Все обійшлося. Але. Я кажу: але! І всі ми кажемо: а що, як пожежа, і?... Про це страшно подумати! І от я склав листа до інстанцій з протестом і вимогою. Чому таке нехлюйство? Чому досі в каміні не поставлено решітку? Чому ніхто не дбає про здоров'я і безпеку Корифея? Чому? Тепер ми збираємо підписи всіх, хто сьогодні в "Південному комфорті", щоб завтра відіслати лист... Я прочитав листа Корифееві, він схвалив і заохотив, і я з трепетним піететом збираю під-гіиси... Сьогодні ввечері понесемо до Корифея, щоб він перевірів, а вже тоді відправимо. Вас він теж запрошує до себе. Після вечері. Ви ще не були, але тепер побудете. І переконаєтесь, що це незабутнє. Ось тут підписуйтеся, і я побіжу далі... Вам дати ручку чи у вас своя?

— Бачите,— Твердохліб ніяк не міг знайти відповідних слів,— тут якесь непорозуміння... Я не можу брати відповідальність...

— Відповідальність? — різонув його печенізько-половецьким усміхом Піетет.— Про це можете не турбуватися! Ми все беремо на себе! А вже коли ми щось беремо, то тут не треба нічєїї помочі.

— Справа не в тім,— Твердохліб попри всю делікатність все ж не забував про свою непоступливість.— Я звик підписувати не сам, а щоб підписували мені. Ви розумієте? Протоколи. Професійна звичка. А тут... Я не хочу втручатися у ваші справи, ламати

ваші звичаї, але... Запрошення до Корифея приймаю з вдячністю, але підписати... Ви мені даруйте — не можу. Не маю права. А з правом, ви ж самі розумієте, мені доводиться дуже часто...

Піетет війнув на нього печенізьким чубом, мовби хотів зігнути Твердохліба і весь його рід земний.

— Шкода, шкода! Ми так сподівалися. Юрист у цьому листі — це сила. Корифей оцінив би. Але дивіться, дивіться... Ви ще не знаєте нашого Корифея!

Він справді його не знав, хоч і сидів за тим самим столом у їдальні. А хто знав?

Коли зібралися після вечері в люксі Корифея, розсілися довкола каміна, в якому знов гоготіло полум'я, затиснули в п'ястуках настирливо всунуті Сателітом гран-чаки з "Київською" (звареною на меду за стародавніми рецептами) горілкою і Корифей милостиво кивнув Піететові, той схопився, тріпонував печенізьким чубом, кволо прокричав:

— Товариство! Хто ми і що ми? Нас багато, але що з того? В нас різні імена, але кому до них діло? Наше ДТЛ величезне, воно охоплює всю республіку, і чи можна міряти все Товариство одним іменем? Та ось я називаю тільки одне ім'я, але воно вичерпує всі наші знання і уявлення про ДТЛ, і тому ми вимовляємо його з трепетним піететом... І я...

— Ми сьогодні вип'ємо чи не вип'ємо? — загорлав Сателіт. — Хто як, а я за нашого великого Корифея? Вря! Вря! Вря!

Всі пили і приказували. Корифей вдоволено мружився, простяг руку, щоб узяти лист-протест, про який став виспівувати Піетет, заглибився в його читання.

Читав довго і прискіпливо, перевіряв підписи, просвічував на вогонь, мовби якийсь цінний папір. Тим часом знов пито за здоров'я Корифея. Піетет носив закуски і заїдки, мив мисочки, захоплювався, нотував у пам'яті, що і скільки з'їдено, випито, ким, як і що сказано, і як вівся при тому Корифей.

А Корифей блаженствував од тепла, од уваги й захватів, прикликав Піетета, пригорнув, обняв.

— Ось? Бачите цього чоловіка? Нема дорожчого для мене! Він для мене...

— А я? — вигукнув Сателіт. — А я?

— А ти посидь мовчки. Хто б ще так за моє здоров'я і за моє лсиття, як наш добрий Піетет? Ніхто — і ви це знаєте. Тож давайте вип'ємо за нього. Дай я тебе поцілую, мій дорогий...

— Вря! Вря! Вря! — закричав Сателіт.

Деся за північ, коли вже випито досить і переговорено все, що можна сказати, Корифей, який за цей час пере-лсив кілька стадій сп'яніння і цілковитої тверезості, несподівано повернувся до початків цього баламутного вечора (тепер уже ночі) і покликав до себе Піетета.

— Де оте? — спитав він суворо.

— Що? Що ви маєте на увазі?

— Та ж знаєш сам. Лист! Лист з підписами. Де він? Лист знов покладено перед ясні

очі, Корифей жовто-

лицьо втупився в нього, довго читав, ще довше вивчав, тоді пустив погляд по всіх сповіренних і допущених і тихо спитав:

— Хто це вигадав?

Сателіт стрепенувся перший і перший усе збагнув,

— Хто? Зрозуміло, хто — Піетет! Я йому казав, а він: трепетно — і хоч ти його ріж!

— Ага! Піетет! Ану, де ти там? Підійди! Бери, читай! Що ти тут понаписував? Що я мало не згорів? А чого? Був п'яний? Ти це хотів? Мовчи! Я тебе знаю! Я вас усіх знаю! Хотіли послати цю дурну петицію, щоб мене зганьбити. І всі попідписували!

— Я не підписував! — вихопився Сателіт. — Така при-дибенція. Що ж тут підписувати?

— Жени отого втришия. І всіх, хто підписував. Хотіли мене... Кого? Мене? І хто?

Сателіт випихав з люкса всіх, надував щоки, горів рум'янцями безсоромності, побачив Твердохліба.

— А ви? Не підписали?

— Я не підписую взагалі, — усміхнувся покірно Твердохліб. — Мені підписують, а не я. Мені, розумієте? Вам це щось говорить?

Сателіт збараніло надимав свої рум'яні щоки. Не знав, як має повестися. Не мав відповідного досвіду.

— То ви як? Хочете zostатися?

— Ніякого бажання!

— Тоді як же?

— Я собі піду, але без випихання. Зрозуміло?

— Все ясно! Вас не було й нема! І ніхто нічого... Ви великий юрист! Це я вам кажу! Знаєте що? Я вам одну придибенцію...

— Тільки не тепер, — застережливо підняв руку Твердохліб.

— А хто каже — тепер? При нагоді! Тільки при нагоді! Дозволите?

— Ну, коли матимете таку нагоду...

Ще не знав, з ким має справу. Сателіт накірчив його вже наступного дня. Корифей спочивав по обіді, кожен з його паладинів міг робити що завгодно, Сателіт налетів на Твердохліба.

— Ви не вудите риби?

— Не люблю води.

— Я теж. Жаби, риби, придибенції... Посидимо на лавочці?

— Надаю перевагу ходінню.

— Думаєте, я б не ходив! А треба сидіти біля Корифея. Корифей такий чоловік — в баранячий ріг кого завгодно! Я вам обіцяв одну придибенцію, то оце саме воно. Придибенція з кабінетом!

— Тут ще й кабінети?

— Та не тут, не тут! В нашому ДТЛ. Там же в нас цілий департамент. Президентик порозводив. Кур'єри, секретарі, референти, праві руки, ліві руки. І кожному кабінет, і

кожне сидить і надувається. Ну, ми й підмовили Корифея. Мовляв, як це так, щоб у вас та не було в ДТЛ свого кабінету? І не якого-небудь, а більшого, ніж у Президентика, такого кабінету, щоб усім кабінетам кабінет! Щоб музей, храм, пістет і дрижання в колінах у недопущених! А Корифею тільки скажи. Одразу надягає найжовтіший свій костюм, іде в ДТЛ, ходить, дивиться і каже: оце! Президентик — дибки! Збирає весь свій синкліт, і починають розводити пари. Мовляв, приміщення не дозволяє, мовляв, порушиться ритм, мовляв, ніде буде референтам, консультантам, радникам і порадиникам. І в протоколяку рішення: вважати недоцільним.

А ми в Корифея п'ємо чарку — і нам такий подаруночок на іменини! Що — рвати й метати? Ви не знаєте нашого Корифея. Він терплячий, як усе прогресивне людство. День мовчить, вечір мовчить, а вночі... Вночі — телефончик до Президентика. Що там і як там? Той: вважати, зважаючи на, бо переважають інтереси колективу. Ах, переважають? Ах, зважаючи? То, може, й ви мене переважаєте і вже вважаєте там? Ви зазнались, ви заїлися, ви закомфортились! Так я вас розкомфорчу! І Президентик — наповал! Придибенція!..

Твердохліб не знав: дивуватися чи розреготатись.

— Слухайте, невже ви оце серйозно: якісь кабінети, якісь слова?

— Не якісь! Вся придибенція у цім! Ви ж чули: закомфортились і розкомфорчу. Тут увесь ключ! Код і шифр!

— Нічого не розумію.

— Ви чоловік сторонній — пояснимо. Все пояснимо. Значить, так. Перед тим Президентик місяць сидів тут, у "Південному комфорті". Сидів як усі. В такій, як ваша, кімнаті, а не в люксі, де Корифей. І за путівочку платив, а не безкоштовно, як Корифей. Боязкий — от і живе як усі.

— Може, чесний?

— У нас це — боязкий. А поважають кого? Сміливих. Бояться кого? Нахаб. Боязких же тільки лякають, як зайців. Як йому Корифей оте "закомфортилось", він уже й знає, що на завтра чутка: півроку сидів у "Південному комфорті" в трикімнатному люксі, випхавши звідти самого Корифея, і жив там безплатно. А коли ще й "розкомфорчу" — то це означає, що чутку пустимо так, що по всіх материках пролетить!

— Це ж наклеп! — обурилась юридична Твердохлі-бова душа.

— А хто перевірятиме? І кого — Корифея? У нас Корифею вірять, Цим тримаємось. Президентик це знає — і вклякнув умить. Будь ласочка, вам кабінетик! Та й не кабінетик, а кабінетяру! І меблі — імпорт, валюта, і килими ручної роботи, і картини пензля заслужених і народних, і кондиціонер не харківський, а той, що за доларчики, і бар з різнокольоровими пляшками. Корифей там буває скільки? Раз на рік! От вам і придибенція!..

Вони навмисне дурять мені голову, подумав Твердохліб. Довідалися, що юрист, і вирішили познущатися. Мабуть, у всіх у них колосальне почуття гумору, а я геть позбавлений. Тоді що ж? Треба терпіти і не подавати знаку. Але як це зробити, коли душа горить від обурення? Звиклий до життя діяльного, вщерть переповненого

клопотами, нервуванням, неприємностями теж, Твердохліб зненацька опинився в становищі Фауста, якому погрожував чорт: "Ты затеряешься в дали пустой. Достаточно ль знаком ты с пустотой?"

Ці люди були суцільною пустотою. Щось вони ніби захищали, щось оберігали, від чогось відступалися, ще на щось заплющували очі, там піднімали руки, там затуляли вуха, там одвертали, на знахабніння усміхались, від погроз щулились, скарги відкидали, просьб не чули, коли треба, були відсутні, замість наполегливості вдавали наївність, шурхотіли словами, шаруділи одягом і постатями і позіхали, позіхали до хряску в щелепах, так що в тих позіхах могли б потонути всі клопоти світу. Колись вони вийшли з народу, тоді опинилися над і поза народом, але не помічали й не хотіли помічати. Бо й що їм? Когось знімуть, когось переставлять, того возвисять, а того спустять у пекло, а ДТЛ зостанеться, бо є статут, є сталість, є традиція, є історія. Вони нічого не охоплюють, нічого не узагальнюють, ні за що не відповідають, у них тільки простір від маківки до стоп, і пісок під підощвами, і марнослав'я, і пустослів'я. Вони знайшли комфорт для душ, позбувшись обов'язків, а комфорт для тіла — в цьому притулку спокою і лінощів. "Південний комфорт" славився, окрім лісів і вод, ще білими пісками, що лежали тут, мабуть, шаром кілометрової товщини. Все йшло в пісок. Хай десь там глини й екскаватори, хай чорнозем і пшениці, кукурудзи, п'ятдесят мільйонів тонн буряків щороку, хай розкриваються безодні небесні, і грязюка тече до самої Африки, і гумус зі степів виноситься велетенськими ріками в океани, а тут сухо шелестить під підощвами пісок усіх можливих фракцій, бо над ним теж фракції, модифікації, корифейність і діекомфорт-ність.

Ох, провести б генеральне, вседержавне, планетарне слідство, щоб викрити, затаврувати, пролити гнів праведний! А хто проведе? Хто й від кого може отримати такі повноваження?

У "Південному комфорті" ціле крило відводилося для приміщень призначення, сказати б, культурного. Велика бібліотека і читальний зал, більярдна (два більярди мало не з Англії чи з Швеції!), спортивний комплекс, кінозал. Десь на третій чи четвертий по прибутті день Твердохліба запросили на перегляд кінофільму. Якась стара стрічка про морську катастрофу. В тумані зіткнулися два пасажирські судна. Один капітан все командував "право руля", бо так велить морський закон, і протаранив борт зустрічного судна, яке опинилося в нього саме по правому борту. Ясна річ, процес, прокурори, адвокати, судді в мантиях, дами з хусточками біля очей — нудьга навіть для Твердохліба. Члени ДТЛ дивилися не так на екран, як на Корифея. Стежили за його реакцією, щоб відповідно реагувати самим.

А назавтра Корифей за сніданком поважно і ваговито, мовби ошасливлуючи всіх довкола, вирік:

— В морі, як і на суші, маються свої дороги...

— Вря! Вря! Вря! — зацокав язиком Сателіт. Твердохліб вирішив, що це слід сприймати як жарт

і мляво усміхнувся. Але наступного ранку почув:

— Гай-гай! Скільки славних кораблів загинуло в розшалілому морі разом зі своїми знесиленими командами!

— Вря! Вря! Вря! — проасистував Сателіт.

З-за колони обізався Хвостик, який уже знайшов десь потрібні слова, щоб підстосуватися до Корифея:

— Ніхто не вертається із зниклого корабля, щоб повідати нам, якою жахливою була його загибель, якою нежданою і болісною стала передсмертна агонія людей!

Час тут мав єдиний вимір: строк путівки, двадцять шість днів, нічого перед тим, нічого опісля, тому треба було знайти, чим заповнити ці двадцять шість днів, і от Корифей, мабуть, знайшов: море! Бо море — це стихія, а стихія — це життя.

— Тепер звернемось до акул, од самої назви яких холоне кров,— заявив Корифей наступного ранку.

Сателіт "заврякав", Хвостик прочитав своє: "Ніхто не розповість, з якими думками, з якими жалями, з якими словами на устах вони вмирали".

Загалом кажучи, Хвостик бракувало лаконізму, в чому переконалися всі за наступним сніданком, коли Корифей у притаманному йому стилі далі розвинув тему акул:

— Акули звикли пожирати все, що вони знаходять на поверхні.

Хвостик зрозумів недоречність свого способу мовлення і виголосив тільки частину фрази: "Та є щось прекрасніше в цьому несподіваному переході..."

— Що більше ми їх спостерігаємо, то менше розуміємо,— повідомив наступного ранку Корифей. Хвостик був жалюгідний зі своїми обривками думок: "... від жорстокої боротьби й напруження сил..."

Корифей натомість розкошував од проголошення своїх відкрить:

— Ложе океанів складене тяжкими матеріалами, континенти ж вибудовані з матеріалів легших.

Хвостик пробував лякати словами: "... від розлюченого опору непогамовного намагання утриматися на поверхні до страшного спокою глибин, які дрімають у безрусі від сотворіння світу".

Цим спазматичним словечкам Корифей протиставляв урочисто-величаві відкриття;

— Великі океанські течії, які переносять величезні маси води, або нагрівають, або охолоджують омивані ними береги...

Куди я попав? — думав Твердохліб. Ох, Наталко, Наталко, як немилосердно ти жартуєш зі мною! А ти чого хотів? — знущався він з себе. Чи, може, хотів би приєднатися до тих двоногих, у яких про жінку таке саме уявлення, як про чеський унітаз? Жінка — це така сама безодня, як і чоловік, а дві безодні, наблизившись одна до одної, неминуче створять безодню ще більшу і протяг пекельний, диявольський, що засмоктує душі, завихрює і закручує,— і тут або здолати, або впасти в безславність. Може, й добре, що Наталка його весь час випробує? А що таке "Південний комфорт", як не випробування?

Твердохліб намагався утікати від детеелівців бодай вечорами, замикався в своїй

кімнаті, читав, дивився телевизор. Втішного було мало. Міжнародні оглядачі щодня повідомляли, як загострюється обстановка в Лівані, в Нікарагуа! Підраховували, скільки ще асигновано на бомби й ракети в обох Америках, в НАТО, в Японії. Розповідали, які бомби і супербомби влежуються, як груші, у воєнних арсеналах. Колись бомби кидали в царя, тепер президенти замахуються на весь світ. Ось так домахаються, дограються — і розірветься, грякне, лопне світовий простір од мегатонного жаху — і ні зірок, ні журавлів, ні весняного вітру над набряклими бруньками, і дими замість неба, останні дими в безмірах останнього життя, і навіть ангели посліпнуть, і нічого не буде — тільки гомілка якогось президента, великого любителя крилатих ракет і безкрилих слів. А колись виповзе уламок термоядерного понищення з печер і дебрів, знайде гомілку президента і прокляне!

О, коли б люди прокляли вже сьогодні, а не тонули в дріб'язку й суєті!

Однієї ночі Твердохліба розбудив Хвостик. Було вже далеко за північ, але він, видно, ще не лягав, не скидав свого напівжіночого костюма, випромінював рішучість і бадьорість.

— Я б вас не будив, але Корифей сказав, що тут потрібен юрист,— пояснив він.

— Навіщо вам юрист о третій ночі? Щось сталося?

— Приїхав Племянник і привіз ключ.

— Який ключ?

— Хіба вам ще не казали?

— Нічого не чув.

— А я думав, вам казали.

— По-моєму, ви морочите мені голову! — розсердився Твердохліб.

— Ви все-таки одягайтеся, бо там усі ждуть,— не відступався Хвостик.

— Я ж казав, не морочте голови.

— І Корифей,— занудно вів своєї Хвостик.— Він теж жде вас. Сказав: без вас не починати. Ми це готували вже давно. Не було ключа. Торік Племянник пообіцяв зробити й оце привіз.

— Та до чого ключ? — переконавшись, що Хвостик не відчепиться, спитав Твердохліб. Він поволі одягався, ще не вирішив, треба йому йти чи ні, але вже знав, що заснути до ранку не вдасться. То чи не однаково — де бути, куди йти?

— Тут є одні двері,— хапливо пояснював Хвостик.— Ніколи не відчиняються, ніхто не знає, куди ведуть, що за двері. А де вони? Неподалік від Корифеевого люкса. Давніше якось ніхто їх не помічав, може, їх і не було, а цей Шулик пофарбував, поставив бронзову ручку, але не відмикає. Здається, він їх і поставив, хоч ми й проочили, коли саме.

— То спитайте директора!

— Так він вам і скаже! Хто його сюди поставив? Президентик. Чию волю він тут творить? Ясно — чию. Побуде два роки — ми його сколупнемо. Це він знає, Президентик теж знає. Тут для них пересадка. То вони нас послухають? З самим Корифеем як? Будьте ласочка, будьте ласочка, а роблять своє. Ми й надумали:

відчинити, побачити і викрити, щоб аж загриміло! Ми й самі могли б, але Корифей звелів, щоб і представника правосуддя...

— Я тут неслужбово. І взагалі ламати двері протизаконно.

— А ми не ламаємо — відмикаємо.

— І відмикати без санкції прокурора — незаконно.

— Це коли до чужого приміщення. А ми в своєму домі! Це власність ДТЛ, а ми всі — члени президії ДТЛ.

— Тоді навіщо вам я?

— Ну, як наш друг. Та й просто: хіба вам нецікаво?

— Як можна цікавитися тим, про що ніколи не чув?

— А тепер почули від мене, і я вас забираю, забираю, забираю!..

Хвостик ухопив Твердохліба під руку, поволік за собою, хоч той і опирався.

Біля таємничих дверей зібралося все Товариство. Не було, щоправда, Корифея, що мав би об'єднувати своїх зброєносців, але його місце зайняв не знайомий Твердохлібові молодик, щось джинсово-розмахане, високе, гнучке, самовпевнене.

— Оце наш Племінник,— прошепотів Хвостик, а до всіх інших голосніше: — Ми тут, можете починати.

— Привели прокурорчика? — недбало зиркнув на Твердохліба Племінник.— Красивенько. Почали й закінчили! Прощу!

Він клацнув ключем, клацнув замком, двері легко відчинилися, всі подалися наперед, а тоді так само сахнулися назад. Бо за дверима не відкрилося ніяких пасток, ніяких таємниць, нічого підступного — просто маленька кімнаточка, в якій змонтований був, судячи з ширких решітчастих дверей, вантажний ліфт для господарчих потреб.

Після першого сторопіння всі ринулися до ліфта. Хтось відчинив двері, стрибнув у кабінку, за ним посунули інші. Твердохліба затягли за собою як представника закону.

Зачинили двері, натиснули на кнопку, кабінка поїхала вниз. Повзла повільно, з грюкотом і сичанням, їхала так довго, що всіх охопила паніка. Регулювати рух не було чим, лише дві кнопки — вгору, вниз,— не зупинилися ні на другому, ні на першому поверсі, провалилися в неznані глибини, коли ж ліфт став і вони відчинили двері, то побачили, що це склад білизни.

Хтось плюнув спересердя, хтось вилаявся, хтось багатозначно відкашлявся, тільки Піетет не піддався загальному розчаруванню, походив, помацав накрохмалені простирадла й наковдреники, тоді гостреньким, як печенізька шабля, шепітком запропонував:

— Ану, ще раз нагору, та подумаємо там як слід! Незграбний ковчег погуркотів їх на третій поверх, там

збилися в тіснім покійчику перед ліфтом, і Піетет виклав те, що визріло в ньому, мабуть, ще внизу:

— Ви думаєте, це для білизни? Отаке одоробло? Вони ждуть, щоб умер наш великий Корифей і щоб його тіло везти вниз оцим брудним ліфтом, який для цього вони й

збудували! Ви тепер розумієте, яка ганьба й отой Президентах, і оцей ставленик Шулик? Я пропоную скласти протест і звернутися до громадськості й до найвищих... Ми не можемо цього так...

— Вря! Вря! Вря! — пограв безсоромними рум'янцями Сателіт.

— В цьому щось є,— сказав Метрик.— Я навіть починаю тут... Якийсь живописний ефект...

— Грандіозно! — тихо закричав Сантиметрик.— Це лягає в "полотно перебування". Що ми робимо? Поясню. Ми зображуємо цей ліфт. Реалістично-натуралістично. Такий, як він є,— роззявлений і ненажерливий. Хто ліфтер? Ви вже вгадали — наш Корифей. Неминучий, як Харон, мудрий, як Хірон. Що в ліфті? Те, що ВОНИ запроектували: труна, а в труні — директор Шулик!

— Президентик! — вистрибнув наперед Хвостик.— Президентика в труну, а Шулик хай її підтримує або підпихає!

— Вря! Вря! Вря! — надув щоки Сателіт. Твердохліб вирішив, що з нього досить. Тепер тут

до ранку триватиме змагання у вигадливості плазування, і ніхто не помітить його зникнення.

Що ж виходить: поки він боровся за справедливість, поки мільйони людей вирощували хліб, добували руду і вугілля, будували і творили, десь на околицях життя гралася комедія марноти і нікчемності.

Як же так? І чому це можливе? Чи, може, це розплата за те менструальне добровільно-примусове породження, що зветься державою і об'єднує в собі й те, що захищає людину, і те, що її пожирає?

Він не вмів відповісти на ці запитання, сумніви роздирали йому душу, але треба було жити далі.

За сніданком на його місці сидів Племінник.

— А, Прокурорчик-чик-чик-чик! — хмикнув він.— Привітствую і поздравляю! Довелося вас пересадити! Ви зайняли моє місце! Вам ясно: моє місце!

Ще не снідаючи, вже пахкав ароматним димом імпоротної сигаретки, небало спирався на стіл ліктем, джинсова нога за ногу, чвирк-чвирк словами крізь імпортний дим, просто в обличчя Твердохлібові.

— А, Прокурорчик-чик-чик-чик! Здається, ви сіли не на своє місце! Пересадимо! Нема проблем! Що? Є запитання? Які можуть бути запитання? Суди, як у всіх конституційних країнах, діють справно і регулярно, про-курорчики потрібні скрізь, ми теж не відмовляємось. Ось стілець — будь ласка! Але не мій і не біля мене, бо тут Сонечко, до якого прокурорчикам зась!

Твердохліб стояв, як у воду опущений. Племінник для нього — як втілений кошмар. В нахабній сорочці трьох чи більше кольорів, якісь погончики, клинчики, кишеньки на грудях, на рукавах, непристойно висока гола шия, як ритуальний стовп, як фалос у древніх культах,— і знахабніння, знахабніння без кінця й без краю. Сини, племінники, онуки — ціле плем'я нероб, нахабне, крикливе, ротате, ненажерливе, як зозулині діти.

Все вони знають, все вміють, всього досягли, все бачили-перебачили, а самі — ніщо. Дармоїди, пустота, нікчемність. У столиці вже не вміщаються, відвалюються, мов тісто з діжі, розповзаються навсібіч, шмигають, соваються, нудять світом, псують життя.

Твердохліб міг би багато чого сказати цьому Племінничку, але звик стримуватися, заганяти пристрасті в найглибші надра душі, тому нічого не відповів на Племінникові задирання, мовчки кивнув і сів так, щоб нікому не заважати. Саме тоді з'явилися детеелівці на чолі з Корифеєм, Корифей чи й помітив Твердохліба, зате до Племінника кинувся мов до спасителя, забув про свій урочисто-патетичний тон, опустився на грішну землю, розпитував Племінника по-батьківськи уважливо, навіть з якоюсь ніби сердечністю, а той почвиркував йому крізь зуби про те, про се, зневажливо й зверхньо, як і належалося на таке раболіпство. Так привабливо було Корифею просторікувати про море, акул і хвилі, перебуваючи за півтисячі кілометрів од моря, на мільйоннолітній гранітній платформі, яка не знала ні землетрусів, ні катастроф, ні катаклізмів,— та ось виникла неждано нова нахабна сила і заткнула тобі рота, тебе спростовано, твої слова зітерто й затерто. Сателіт випустив повітря з надутих щік, обм'як, мов проколотий м'яч, умить згубив свій безсоромний рум'янець. Пієтет усю трепетність з-за колони пускав уже не на Корифея, а на Племінника. Метрик і Сантиметрик вузькооко стригли тільки ту ділянку простору, в якій богував Племінник. Хвостик аж лягав, стелячись у бік нової сили. Незмога було повірити, що ці люди колись щось робили, вирішували якісь проблеми і знову вирішуватимуть, поїхавши звідси. А що коли б затримати їх тут назавжди і затримати їм подібних у всіх отаких санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах, кемпінгах, турбазах,— чи зупинилося б життя, чи, навпаки, звільнене від баласту, полетіло вперед нестримно?

Твердохліб не міг приховати відрази до всіх оцих придурювальників. Заячі серця, а крізь них цівкотить ще й заяча кров. Яке самохвальство торжествувало тут ще вчора, і що з нього залилося тепер? Навіть офіціантка, яка завжди подавала страву найперше Корифеєві, сьогодні поставила тарілки перед Племінником, а той царським жестом попхнув її до Твердохліба, блиснув зубами:

— Треба погодувати Прокурорчика!

— Я просив би вас не називати мене цим словом,— тихо, але твердо промовив Твердохліб. Але Племінник був суцільна люб'язність.

— Це в мене від любові. Я всіх так зву. Корифей — Корифейчик, Сателіт — Сателітик. Навіть директора теж: "Шулячок, Шулячок, продай мені голочок!" Тут же комфорт, а комфорт треба відповідно оформлювати...

— Це справа ваша, але щодо мене... Я просив би не старатися.

Твердохліб спокійно розколючував цукор у чаї, ще спокійніше відсorbнуv зі склянки, аж Племінник мовби поперхнувся від того спокійного сорбання і не знайшов чим відповісти. "Один нуль! — прошепотів після сніданку Твердохлібові Сателіт.— Один нуль на вашу користь! Вря! Вря! Вря!"

Обідати сіли мовчки, офіціантка, на мить завагавшись перед їхнім ієрархічним столом, поставила першу тарілку з борщем* перед Твердохлібом, він тактовно

підождав, поки поставлять борщ Корифееві і навіть Племіннику, і саме тоді двері їдальні защебетали, і прозеленіло легесеньке платтячко, і ніжноруко проблиснуло, засліпило й спантеличило.

— Федоре... здрастуй! Ось і я!

Племінник, що рвонувся пружинно назустріч Наталці, осів і обм'як, пробурмотів розгублено:

— Сюрприз! Сонечко-Собачка нас не помічає!

— Ах, цуцик! І ви тут? Ще не зняли вашого дядечка? — Наталка знущалася з Племінника усмішливо-нешадно. Тоді змахнула вітально до Корифея і його зброєносців. Корифей ожив і здобувся на свою чергову сентенцію:

— Кожен по-своєму доходить до істини або складає легенди, зустрівшись з такими явищами, як припливи або сильні вітри.

— На честь нашого Сонечка — вря! вря! вря! — закричав Сателіт.

Пієтет демонстрував трепети. Хвостик крутився і викручувався. Метрик і Сантиметрик перешіптувалися, мерщій закомпоновуючи Наталку в "Полотно перебування" (бо хіба ж то не вона спить у ліжку з вертольотом, помальованим парсунами Корифея).

Наталка була вітром, але втомленим. Втомлено присунула стілець до Твердохліба. Далі від Племінника. Той нахабно поблимував на неї.

— Я вас не впізнаю, тому що не впізнаю зовсім? Що таке? На вас діє Прокурор-чик-чик?

Навіть "Глявтячок" не було таке образливе, як цей "Прокурорчик". Та ще при Наталці!

— Слухайте,— зціплюючи зуби, сказав Твердохліб.— Я ж вас просив! Попереджав!

Ніаталка теж зневажливо глянула на Племінника.

— Ви й далі тут розсвинячуєтесь? Той удавано-злякано підняв руки.

— Перед об'єднаними націями здаюсь і каюсь! Обід був зіпсований, радість од прибуття Наталки

зіпсована, але ж не життя!

— Підемо до річки? — шепнула йому Наталка, коли виходили з їдальні.

Він мовчки кивнув.

— Ти підождеш, поки я перевдягнуся?

— Підожду.

Він тинявся перед розкритими вікнами "Південного комфорту", відчував, що десь з-за тих вікон хижо стежить за ним Племінник, ехидно підглядають Сателіт і Хвостик (Корифей цього ніколи собі не дозволить, і Твердохліб був йому вдячний), зиркає, мабуть, і сам директор, усі ждуть, що ж буде далі, а він і сам про це не думає і нічого не знає, ніяких планів він не вибудовував, не малював собі нічого виразного, а тільки склубочені надії, тільки неусвідомлені бажання і наміри, тільки нетерпіння в серці і туга за щастям, які штовхають тебе до втечі, і намагання сховатися, може, й від самого себе. Як у поета: "На свете счастья нет, но есть покой и воля. Давно завидная

мечтається мне доля. Давно, усталый раб, замыслил я побег в обитель дальнюю трудов и чистых нег". Наталка вибігла до нього в легенькій безрукавній кофтині і... в джинсах. Чи ж до нього? Чорна підозра зашкрябала йому душу.

— Ти оці джинси — для Племінника? Вона спалахнула:

— Ну, для Племінника! А вийшла — до тебе? Ми йдемо чи ні?

— Та, йдемо...

Але не стримався і знов завів:

— Він же тут не вперше?

— Хто?

— Цей, Племінник.

— А-а. Він удруге.

— А ти?

— І я!

— То що ж?

— А нічого. Цікаво, чого ти причепився з цим Племінником?

— Бо він звідкись знав, коли ти приїздиш, а я ні.

— Розумніший — то й знав. Пішов у Товариство і спитав, з якого числа в мене путівка. А ти не здогадався.

— Мені було незручно. Ти ж сказала — будеш, от я...

— Буду-буду! Коли дали путівку, тоді й... наше об'єднання — колективний член цього Товариства. Усіх товариств, скільки їх там є! І всім платимо величезні внески, а вони нам за це по одній або по кілька там безплатних путівочок на рік. І сюди теж. Торік випала мені. Коли хочеш, то отой капелюшок, що я міряла на Хрещатику, я купувала, їдучи сюди.

— Для Племінника?

— О боже, який ти дурний? Та не знала я ні сном, ні духом ніяких Племінників! Приїхала сюди, а він тут і став чіплятись. Корифей мене захищав.

— Корифей?!

— А ти ж думав! Найпорядніший чоловік, якого я знаю. Всі ті — ти на них не зважай, а Корифей — він як батько. Доброту треба бачити. Ти ж он добрий, а зовні похмурий і противний.

Вона погладила йому руку, тепло саянула очима, і в Твердохліба відлягло од серця.

Стрибнули в човника, перепливли через тиху проточку (ненавидів воду, а тепер мав полюбити заради Наталки), опинилися на безмежних луках, що вели до схованої за зеленим простором, за столітніми вербами і ще старішими дубами річку, йшли по травах обцілованих і ого-лублених сонцем, теплом землі, ласкою небес, самотність і покинутість у цьому обспіваному птаством світі несла їм заспокоєння, радість і мовби вознесеність.

— У мене тепліє душа,— сказала Наталка задумливо.

— Хіба вона в тебе холодна? Новина для мене.

— А що ти знаєш про мене? Те, що і я про тебе? А в мені все ніби покрите кригою. І

після того, що пережила, та й взагалі. Може, таке життя, хіба я знаю. Жінки стали рівноправними і самостійними — про це всі говоримо, а що самотніми — ніхто й не писне! Самостійність — це прекрасно! Нікому не підкорятися, нікому не належати, ні від кого не залежати. Але тоді й тобі теж ніхто не належить — ні чоловік, ні діти, ніхто, ніхто... Люди повинні горнутися одне до одного, а біс незалежності штовхає тебе під бік і сіє ворожнечу. Ти помітив, що жінки не люблять "везучих" чоловіків?

— Щось нове,— розгублено пробурмотів Твердохліб.

— Ну, спершу це їм подобається, а далі? Вона — ніщо, чоловік — величина. Це дратує, викликає напади гніву, ревнощів. Бо виразно бачить, що вже не має впливу на чоловіка, що його успіхи не залежать од неї, од її любові, од жіночої ласки... Ось ти невезучий, і мені здалося, що біля тебе зігрівається моя душа.

— Звідки ти взяла, що я невезучий?

— Хіба не видно? Ти такий звичайний, що коли я вперше тебе побачила (не в магазині, а в своєму цеху!), то так і кортіло спитати, чи ти не запізнюєшся на збори.

— Мені як — ображатися? Але перед тобою я не вмю й цього. Не вмю нічого. Як мала дитина перед дідом і бабою. Я не знав, на жаль, своїх дідусів і бабусь, деє вони загубилися в просторах, життя все перекалічило... Тобі, мабуть, пощастило більше.

— У мене всі живі, і всі так і ждуть, поки приїду, щоб кинутися з радами й порадами. Дитино, ти ж дивись. Шануйся там, дитино наша. І все розпитують-розпитують, а про себе таке просте все: чим топити хату, чим годувати корову... А в тій простоті стільки доброти, що я плачу, як дурна... Чоловіки ж не плачуть, правда? Ти ж ніколи не плачеш?

— Та як тобі сказати. Поки затуляюся законом, то не маю права, бо закон не плаче ніколи, як і бог або вища сила. А самому — то вже тут хто як...

Вони дійшли до річки, до білих перемитих ПІСКІВ і м'якої прозорої води. Тиша лугових просторів тут уже пропала, покалічена гримінням ракет і торохтінням моторок, вивергалася вода з-під сірих сталевих сигар, ревло й несамовитіло, рвало повітря, і лишалася якась недоладна порожнеча.

Наталка мовчки потягла Твердохліба назад, далі від цього ревіння.

Їм потрібна була тиша для згадувань, для розповідей про дитинство і все таке далеке, що не могло впливати ні на що. Вперто обминали середину минулого. Тільки про те, коли ще були самі, а довкола рідні люди.

Вже підходили до протоки, і Твердохліб з жалем озирнувся на зелений простір, що подарував йому щойно бодай крихту щастя.

— Переправимось на той берег, і я знову втрачу тебе,— сумно промовив він.

— "Не надо печалиться: вся жизнь впереди",— словами пісеньки відповіла Наталка.

— Я ловлю тебе свідомістю, пам'яттю, думкою, почуттям, а ти щоразу вислизаєш, зникаєш, і я відступаю, безсилий.

— А ти не звик відступати?

— Іноді мені здається, що життя — це суцільний відступ. Або тупцювання на місці. Може, це індивідуальне? Одну справу закінчив, негайно з'являється наступна, і так без

кінця, і все однакове і безнадійне.

— А любов? Коли на все життя. Що може бути безнадійніше?

— Може, саме це відшкодування і нагорода за монотонність життя, за всі його здобутки і невдачі? Серце рветься до любові несвідомо і самозабутньо, а серцю треба вірити.

Вона знов, як і на початку їхньої прогулянки, мовчки погладила йому руку.

— Поклич мене, як ітимеш на вечерю. Я на другому поверсі через кімнату від тебе. На другий мені ще торік порадив Корифей. Він такий добрий! Усі рвуться на третій, до нього, а він мовчки спостерігає, дає їм виказати себе до кінця, хоче побачити глибину їхнього приниження і падіння. І цього Племінника він зневажає так само, як і ти... Як і я... І Сонечком назвав мене він... Ти помітив: тут усіх якось називають. Він мене Сонечком.

— Бо ти Сонечко і є.

— Аби ж то! Ну, до вечора!..

Вони розійшлися непомітно й повільно, так завмирає звук луни від далекого голосу або невідомої ноти — тихо й безболісно, але не без жалю.

І щойно зникла Наталка в під'їзді, щойно провів її поглядом Твердохліб, щось у ньому зойкнуло, вдарило на сполох, заклекотіло, закричало: "Що ж ми робимо? Що ми робимо!" Мало не кинувся слідом за Наталкою — наздогнати її на сходах, вхопити за руку, благати: "Не покидай мене! Не покидай!"

Смішно й страшно.

Невиразне передчуття налинуло на нього в чорній тузі і безнадії. Мов у приреченого до смерті, який сподівається на чудо, на прощення й милосердя до самого кінця. Та коли лунають залізні слова вироку, пустота наповнює йому душу така всеосяжна і така жорстока, що він умирає в ній (хоч тіло ще живе), і хоч ще чується десь у диких безмірах порожнечі чи то стогін, чи просто скімлення, немає вже там нічого людського, навіть тваринного, тільки зроджується щось мовби поза межами мови, крику, болю, поза межами світу живого і цілого життя.

"Що зі мною? — подумав Твердохліб.— Що це зі мною? Хіба я сьогодні не найщасливіший з людей?"

"А хіба і не найнещасніший?" — познущалися холодні безміри.

Він пішов тинятися по теренкурах, перемірював усі маршрути — вісімсот метрів, тисяча двісті, три тисячі чотириста, до Кушки п'ять тисяч кілометрів, до станції "Мирний" — п'ятнадцять тисяч, до бази київського "Динамо" — трохи менше. Витівки якогось жартівника, що підписував на вказівниках теренкурів ці кумедні дані, трохи ніби розважили Твердохліба, але так тільки здавалося, і коли настав час іти кликати Наталку на вечерю, тривога його зросла ще більше, перейшла у відчай і паніку.

Мало не навпомацки піднявся він по сходах на другий поверх, розпихаючи руками, всім тілом, усією своєю стривоженістю холодний туман знетямлення, шукав двері Наталчиної кімнати, нічого не помічав довкола, не бачив, не чув, тому не міг помітити, що з другого боку коридора, легко збігши з запасних сходів, які вели на третій поверх,

у грайливих перескоках наближається до тих самих дверей щось джинсово-модне-перемодне, щось нахабно-пролазливие і пронозливе, щось суєтно-несуттєве для його суттєвості.

— А-а, Прокурорчик-чик-чик! — засичало, як ніж, що входить у тіло, прометнулося, насунулося в запахах дорогих лосьйонів і сигарет, вдарило камінно, штовхнуло в горло, в груди, у все тіло, і світ загримів і розколовся чорнотою, а в ту чорноту провалилася несвідомо Твердо-хлібова свідомість, і тільки на самому її краю болісно билосся: "Що це зі мною? Що це зі мною?"

Тоді він ще не знав, що то життя, бо наступної миті все для нього потьмарилося.

Минули тисячоліття, вічність, пролинула над світами, поки він відчув у своїй чорній і безнадійній самотині якісь теплі, ласкаві доторки, якісь печаті ніжності і неземного блаженства. Може, так печатають ангелів на небі, коли є ангели і є небо і коли хтось жде їх на багатостраждальній землі для надій та милосердя?

А може, негорюнчики? Мабуть, таки негорюнчики!

Він ще не знав, живий чи мертвий, нічого не знав і нічого не міг, не міг розплющити очей, побачити й зрозуміти, йому повернуто тільки первісний дар несвідомого відчуття, але й цього йому було досить, щоб знати: його цілують і плачуть над ним.

Тоді він здобувся на зусилля найбільше, стрепенувся і, здається, став живим і побачив, що то Наталка, яка стоїть біля нього навколішки, тримає його голову, цілує йому обличчя, цілує голову і плаче. Він хотів сказати їй: "Не плач. Чого ти?" — але не зміг, а тільки сам заплакав, від чого Наталка залилася слізьми ще дужче.

І хоч усе в Твердохлібові зосередилося тільки на тому, щоб якось утішити Наталку, він встиг зауважити, як щось звивається зміїно довкола нього в холодній гадючості, у відразливості й гидоті, повзає і скімлить так само, як скімлило в ньому страшне передчуття зовсім недавно. Він хотів спитати Наталку, хто там повзає, але не вмів цього зробити, не мав сили, ще не повернувся на землю, а був там, де печатають ангелів священними печатами високих призначень і великих місій і де живуть його чисті-пречисті негорюнчики.

Хоч і несвідомо, а рвався на землю! Стояла йому перед очима вся в сонці й травах, а посеред неї золотий Київ, і віки над ним, і дух, і безсмертя людське!

Жити!

Він уже був у своїй кімнаті, лежав з компресами, з кисневими подушками, метушилися люди в білих халатах, ніжною тінню нависала над ним Наталка. Корифей по-батьківськи стискував йому плече, говорив щось таке людське і мудре, що Твердохлібові хотілося проклинати себе за те засліплення, яке найшло на нього, коли прибув до "Південного комфорту".

— Ну, ну,— гудів Корифей.— Козацькому роду нема переводу. Чи ми б вас оддали комусь? Та ніколи! Правда ж, Сонечко! Скажи йому, доню.

А вона мовчала, тільки металася білою ластівкою між усіма і над Твердохлібом, між своєю мукою і над своєю приреченістю, і Твердохліб нічим не міг їй зарадити.

їх нарешті залишили самих, вона знов плакала і цілувала, цілувала і плакала, сповідалася перед ним, шукала слів, і не могла знайти.

— Коли вже все наповнилося тобою і повірила, що це вже навіки, знов маю лишатися сама, бо між нами пролягло нещастя, як прокляття, і його не переступиш, не забудеш, нікуди не відсунеш. Мабуть, я приношу нещастя всім, хто до мене наближається. Пам'ятаєш нашу першу зустріч і оперу Верді? В мене холодна душа. Мені треба втікати від усіх. Я робила це, нікому не піддавалася, а тоді забула — й ось розплата. Прости мене, Федоре, але я повинна втікати, втікати від твого обличчя, від твого голосу, від твоєї справедливості й доброти.

"Куди?" — хотів він гукнути і з жахом пересвідчився, що голос його завис у порожнечі.

Скільки ще днів і ночей минуло — хіба він знав? Наталка не відходила од нього (а сказала ж, що має втікати, і тому її присутність сповнювала його дедалі більшим жахом), Корифей приходив, тяжко погмикував, ніби просив пробачення і за себе, і за всіх, хто тут був, і за того нікчемного Племінника, що й досі скімлив десь за дверима, випрошуючи милосердя. Женить його під три чорти! Хай іде на всі чотири сторони! Навіщо він тут, і навіщо його каяття? Корифей безпорадно розводив руками. Так, він був одним з фундаторів Товариства. Та чи ж він знав, у що це вилетіть? Самі не знаємо, що творимо. Товариство безборонне і загальнодоступне, як Ермітаж або Останкінська вежа. Він спробував захистити Товариство своїм авторитетом, але чого досяг? Шкода зусиль!

Почалися дзвінки. Мальвіна Вітольдівна, Тещин Брат, Ольжич-Предславський, навіть Мальвіна. "Я була дурна, ти дозволиш мені приїхати? Так не можна далі. Яка я дурна, боже, яка дурна!"

Тоді — з їхнього відділу.

Але не від Савочки і не від Нечиталюка. Дзвонив Семибратов.

— Яке жайття! Федоре, що з тобою? Як це все сталося?

— Зі мною все гаразд,— мляво заспокоїв його Твердохліб.— Я в нормі.

— Що це — "Південний комфорт"? В яких нетрях?

— В лісах і над водами.

— Що там — мисливці, рибалки, кролиководи? Як ти туди потрапив?

— Якесь Добровільне Товариство. Грають собі в словесне лото. Але нічого...

— Не туди ти заїхав,— осудливо сказав Семибратов.— Це просто жайття.

Твердохліб, хоч який був слабкий, спробував пожартувати:

— Може, я втікав од Савочки та Нечиталюка?

Але Семибратов не прийняв жарту, твердо мовив:

— Від них не втікають — з ними борються!

— А може, я став занадто нервовий,— знов спробував віджартуватися Твердохліб, хоч і бачив уже сам, який то сумний і незграбний його жарт.

— Нервовість можна виправдати, коли до неї додається ще й розум. Ти вчинив нерозумно.

— Я не мав з ким порадитись.

— А зі мною? Не хотів?

— Тебе не було.

— Вчора не було. Сьогодні є. Тобі так нетерпеливилося? Май на увазі: нетерплячі завжди байдужі і безхарактерні люди — не для серйозних хвилин життя.

Він не втішав, не співчував (коли не лічити отого улюбленого ним "жахіття"), хльостав Твердохліба безжально, боляче, за правом старшого досвідом, становищем, роками. Чи вже так набагато старіший за нього Семибратов?

Та одразу й зрозумів, що між ними не відстань років, а відстань страждань. Страждання йшли за Семибратовим з дитинства, з блокади, з смертей батька й матері, з власного вмирання, а тоді він узяв на себе цілком добровільно тягар страждань чужих, знову й знову кидав себе в найглибшу юдоль, туди, де стояв тяжкий запах крові, де заперечувалося і знищувалося життя і де щоразу мав уперто і затято відстоювати саму ідею життя, відвойовувати його святість і недоторканність через закон і сумління свого суспільства.

Може, треба було Твердохлібові отак гуркнутися головою, щоб відкрилася йому правда, яку виборював Семи-братов, виборював тяжко, жорстоко і страшно?

— Я не маю права тебе просити,— зітхнув знесилено Твердохліб,— а коли б мав, то... Я заплутався зовсім... І не так з Савочкою і Нечиталюком, як... Ти все розумієш і все відчуваєш, та якби ти ще зміг відчути ось тепер, на відстані, що в мене є любов, що вона біля мене, власне, я вже й не знаю, чи все це справді чи мені тільки хочеться в це вірити...

Голос у Твердохліба став зовсім кволий, Семибратов не дав йому далі говорити.

— Не треба. Тобі не можна перевтомлюватися. Я хочу тебе зрозуміти. Пробую уявити, що діється в твоїй душі. Хоч це й нелегко. Скажу тобі одне: швидше вибирайся звідти. Я тебе жду. І я тебе відчуваю, Федю. Ти мене зрозумів?

З безсилим усміхом Твердохліб кивнув головою, так ніби Семибратов міг те побачити.

Він теж відчував тепер Семибратова і весь великий і радісний світ, а найперше Наталку і свою зболену до краю душу. Вже мав силу добратися до вікна, загляк там у кріслі, невідривно дивився на циркумфlekцію "Південного комфорту", на в'їзну браму, де мало з'явитися таксі, що забере Наталку, його щастя і його життя.

Таксі з'явилося точно, без запізнення, шофер у шкіряній куртці відчинив багажник, кинув туди Наталчину валізку, ковзнув поглядом по сліпих вікнах, байдуже відвернувся. Наталка махала Твердохлібові тонкою рукою, стоячи біля брами, стоячи біля машини, сідаючи в машину,— ліпше б вона не махала!

Несподівано спливали в пам'яті обривки фраз, які вимовляв за столом Хвостик, складалися до купи, мов запізніле передвіщення нещастя, мов невідворотний удар долі: "Ніхто не вертається із зниклого корабля, щоб повідати нам, якою нежданою і болісною стала передсмертна агонія людей. Ніхто не розповість, з якими думками, з якими жалями, з якими словами на устах вони вмирали. Та є щось прекрасне в цьому

несподіваному переході від жорстокої боротьби й напруження сил, від розлюченого опору, непогамовного бажання утриматися на поверхні — до страшного спокою глибин, які дрімають у безрусі від сотворіння світу".¹ (1 З повісті Джозефа Конрада "Дзеркало моря")

Він втомлено заплющив очі й провалився в своє страждання. Що він міг? Хіба що безмовно посилати навздогін Наталці рядки двадцять дев'ятого Шекспірового сонета її і того, кого вона ніколи не забуде: "Я промінять ніколи б не хотів твою любов на славу королів".

Тихий голос Семибратова вертав його туди, де ждала робота, ждали обов'язки, а з ними й життя. Чи зуміє він підхопити той голос? Хоч, здавалося, цілі віки минули, поки заплющив очі, все ж устиг ще впіймати поглядом машину, яка везла від нього Наталку. Стежив за нею, як за своєю долею. Далі й далі, до повороту, до завороту, ось вона сховалася, ось промайнула ще раз і зникла, і тепер без будь-якої надії ждатиме він звістки від Наталки, дзвінка, сигналу, знаку, невловимості.

"Та є щось прекрасне в цьому несподіваному переході від жорстокої боротьби й напруження сил... до страшного спокою глибин..." Не хотів спокою. Опинився на вкритій сизою памороззю вулиці Ярославів вал, був маленьким хлопчиком, ішов пустельним тротуаром, зіщулившись від холоду, ховаючи рученята в кишеньки штанців, гойдаючись, мов маятник: "Хить-похить, гойдь-погойдь..." Ішов уперто, відчаєно, але з надією...

Був хлопчиком, який уже давно виріс.

Київ

20 травня 1982 — 22 вересня 1983 рр.